

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χαράλαμπος Γολέμης, Καί τώρα γηφίζουμε • **Λουκία Ρίτσαρντς**, Άστερίσκοι • **Άγγελος Έλεφάντης**, Γιά τήν ένήμερωση του μέλλοντος • **Σωτήρης Βανδῶρος**, Πετάει ὁ γάιδαρος; • **Ο ΠΟΛΙΤΗΣ**, Νά σταματήσουν οί βομβαρδισμοί • **Νίκος Θεοτοκάς**, Ὁ δικανικός σχετικισμός του Νίκου Μουζέλη • **Άγγελος Έλεφάντης**, Ἡ διαχρονία τῆς στρατιωτικῆς βίας καί του καπιταλισμοῦ • **Γιώργος Μαργαρίτης**, Ἡ ἀπό ἀέρος τρομοκρατία • **Άλέξης Ἡρακλείδης**, Ἡ μειονοτική πολιτική τῶν κρατῶν καί ἡ Ἑλλάδα • **Δημήτρης Καρύδας**, **Σταῦρος Σταυρίδης**, «Ὁδός μονῆς κατεύθυνσης» του Β. Μπένγιαμιν • **Ἐπιέν Μπαλιμπάρ**, Ποιός κομμουνισμός μετά τόν κομμουνισμό; • **Ἰωάννα Νικολαΐδου**, Γιά μιά πολιτική τῆς μετάφρασης • **Άλέξης Πολίτης**, Ἡ δεύτερη ζωή τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν • **Κώστας Σταμάτης**, «Τό φύλο τῶν δικαιωμάτων» • **Ἀριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη**, Ἐρωτικές ἀντινομίες τῆς ἀρχαιότητας • **Θανάσης Κωσταβάρας**, Ὁ ποιητής μέσα σπὴν ἱστορία • **Γιάννης Κουβαράς**, • Καβάφη ἀφή καί δέος • **Κώστας Βούλγαρης**, Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Μάιος 1999 • τεῦχος 64 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 1999
τεύχος 64 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος

ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146

αριθ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Χαράλαμπος Γολέμης, Καί τώρα ψηφίζουμε 5

Λουκία Ρίτσαρντς, Άστερίσκοι 7

Άγγελος Έλεφάντης, Για τήν ένήμερωση
του μέλλοντος 9

Σωτήρης Βανδώρος, Πετάει ό γάϊδαρος; 12

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, Νά σταματήσουν οι βομβαρδισμοί 12

Νίκος Θεοτοκάς, Ό δικανικός σχετικισμός του
Νίκου Μουζέλη 15

Άγγελος Έλεφάντης, Η διαχρονία τής στρατιωτικής
βίας και του καπιταλισμού 19

Γιώργος Μαργαρίτης, Η από άερος τρομοκρατία 22

Άλέξης Ηρακλείδης, Η μειονοτική πολιτική
των κρατών και ή Ελλάδα 24

Δημήτρης Καρύδας, Σταύρος Στανιρίδης, «Όδός
μονής κατεύθυνσης» του Β. Μπένγιαμιν 27

Έτιέν Μπαλιμπάρ, Ποιός κομμουνισμός μετά
τόν κομμουνισμό; 34

Ιωάννα Νικολαΐδου, Για μία πολιτική
τής μετάφρασης 40

Άλέξης Πολίτης, Η δεύτερη ζωή των δημοτικών
τραγουδιών 45

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Σταμάτης, «Τό φύλο των δικαιωμάτων» 51

Άριάδνη Γκάργτζιου - Τάττη, Έρωτικές άντινομίες
τής αρχαιότητας 55

Θανάσης Κωσταβάρας, Ό ποιητής μέσα
στήν Ιστορία 57

Γιάννης Κουβαράς, Καβάφη αφή και δέος 61

Κώστας Βούλγαρης, Από τίς τελευταίες ένδόσεις 62

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιοστέρι, τηλ. 5719937

Καί τώρα ψηφίζουμε

ἘΓραφα τήν προηγούμενη φορά στόν *Πολίτη* ὅτι στήν περίπτωση τῶν βομβαρδισμῶν κατά τῆς Γιουγκοσλαβίας ἡ ΕΟΚ ταυτίστηκε μέ τό ΝΑΤΟ, ὅτι δηλαδή ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση δέν σύρθηκε ἀπό τήν Ἀμερική στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις καί ὅτι θά μπορούσε κάποιος νά ισχυριστεῖ πῶς ἡ «συμμαχική ἐπέμβαση» δέν ἀπομάκρυνε ἀλλά ἀντίθετα προώθησε, ὑπό μία ἔννοια, τίς διαδικασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης. Τό προκλητικό αὐτό ἐπιχείρημα στηρίχθηκε, μεταξύ ἄλλων, στήν ἀποψη ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, μέ ἐξαίρεση τόν ἑλληνικό, «ἐνοποιήθηκε» στή βάση τῆς νατοϊκῆς προπαγάνδας περί τῆς ἀνάγκης ἔνοπλης προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν Ἀλβανῶν Κοσοβάρων, ἔστω καί ἂν αὐτή γίνεται μέ τίμημα τήν καταπάτηση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ἐνός, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἡμιβάρβαρου βαλκανικοῦ κράτους. Ἡ αἰρετική αὐτή, γιά τόν ἀνανεωτικό ἀριστερό χῶρο, θέση συνοδεύεται ἀπό τήν ὑπόσχεση ὅτι θά ἐπανέλθω στό παρόν τεῦχος στίς αἰτίες τῆς συγκεκριμένης εὐρωπαϊκῆς στάσης καί κυρίως στό ἐρώτημα ἂν θά ἔπρεπε τά τραγικά γεγονότα νά ἐπηρεάσουν τούς πολιτικούς μας προσανατολισμούς σέ σχέση μέ τήν ἱστορική ὑποστήριξη ἀπό τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά τοῦ ὁράματος τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης. Ὁ προεκλογικός ἀγώνας καί οἱ ὑποχρεώσεις πού αὐτός δημιουργεῖ, ἰδιαίτερα μετά ἀπό μία ἀπρόσμενη ὅσο καί τιμητική ὑποψηφιότητά μου μέ τό Εὐρωψηφοδέλτιο τοῦ ΣΥΝ μέ ἀναγκάζει νά ἀναβάλω γιά τό μέλλον μία ἀναλυτική ἐξέταση αὐτῶν τῶν σοβαρῶν θεμάτων. Δέν μέ ἀπαλλάσσει, ὅμως, ἀπό τήν εὐθύνη νά προσπαθῆσω νά διαλυθεῖ κάθε πιθανή (;) παρεξήγηση πού ἀφορᾷ τή σχέση τῆς ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς μέ τήν Εὐρώπη, ἰδιαίτερα ἀπό τή στιγμή πού στίς εὐρωεκλογές συγκρούονται πολύ ξεκάθαρα, δύο διαφορετικές ἀπόψεις πού ὑπάρχουν στούς κόλπους τῆς: ὁ ἀντιευρωπαϊσμός καί ὁ κριτικός εὐρωπαϊσμός.

Γιά νά καθησυχάσω ὅσους καλόπιστα ἢ κακόπιστα ἀνησυχοῦν, τονίζω ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὁ «εὐρωσκεπτικισμός» πού διακατέχει ἕνα τμήμα τῆς ἑλληνικῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς λόγω τοῦ πολέμου κατά τῆς Γιουγκοσλαβίας δέν ὀδηγεῖ σέ καμία περίπτωση στό συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε κάνει λάθος στή βασική μας ἱστορική ἐπιλογή νά συμμετέχει ἡ χώρας μας στό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι. Ἄν κάποιος ἀπό ἐμᾶς ἀποδεχόμαστε στή συγκεκριμένη περίπτωση ὡς αὐτόνοητο τό σύνθημα «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ πολέμου συνδικάτο», αὐτό δέν σημαίνει, βέβαια, πῶς συμφωνοῦμε μέ τά ρητά ἢ ἄρρητα σημειομένα του, ὅτι δηλαδή ἡ Ἑλλάδα πρέπει νά φύγει ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, ὅπως ὑποστηρίζει ἢ ὑπαινίσσεται τό ΚΚΕ. Τό ζητούμενο εἶναι πῶς, μαζί μέ ἄλλες δυνάμεις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς, θά μεταβάλλουμε τή σημερινή πραγματικότητα πού δυστυχῶς ἀποδίδεται μέ ἀκρίβεια ἀπό αὐτό τό σύνθημα. Προφανῶς δέν χρειάζεται νά πείσουμε τούς ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* γιά τό ἐπικίνδυνο ἀδιέξοδο τῶν ἀπόψεων τοῦ ΚΚΕ. Ὁ «ἐμπλουτισμός» τοῦ «ἀγωνιστικοῦ» ψηφοδελτίου του μέ ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῆς ἀντιδυτικῆς ὀρθοδοξίας καί τῆς ξενοφοβικῆς ἐθνικοφοροσύνης δείχνει πολύ καθαρά πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει τήν Ἀριστερά ἢ ἀποψη ὅτι ἡ σημερινή Εὐρωπαϊκή Ἐνωση εἶναι ἀνεπίδεκτη κάθε ἀλλαγῆς.

Μετά τίς ἐκλογές ὀφείλουμε νά ἐντείνουμε καί μέσα ἀπό αὐτό τό περιοδικό τίς προσπάθειές μας γιά τή διατύπωση ἐνός αὐθεντικοῦ ἀριστεροῦ λόγου πού θά ἀναφέρεται στήν εὐρωπαϊκή

ἐνοποίηση. Πρὸς τὸ παρόν, ἄς περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐπίθεση στὴ Γιουγκοσλαβία ἀπέδειξε ὅτι ἡ δικὴ μας Ἀριστερά, πού δὲν εἶναι ἀνάδελφη στὴν Εὐρώπη, εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ σοσιαλδημοκρατία. Ὅμως, οἱ διαφορὲς μας μὲ αὐτὴν τὴν μεγάλη καὶ ἱστορικὴ πολιτικὴ οἰκογένεια δὲν περιορίζονται στὸ θέμα τοῦ πολέμου. Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις πού ἀποφάσισαν τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ Βελιγραδίου καὶ τῶν ἄλλων Γιουγκοσλαβικῶν πόλεων, εἶναι οἱ ἴδιες δυνάμεις πού ὑποστηρίζουν τὶς μονεταριστικὲς πολιτικὲς στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, πού πασχίζουν μὲ μανιακὸ ζῆλο νὰ μηδενίσουν τὸν πληθωρισμὸ καὶ τὰ ἐλλείμματα ἐνῶ ἐγκαταλείπουν μὲ περισσὴ εὐκολία στὸν στόχο τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς πλήρους ἀπασχόλησης, πού ἀποδέχονται τὴν παντοκρατορία τῆς ἀνεξέλεγκτης Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας καὶ τὸ σύμφωνο σταθερότητας στὴ ζώνη τοῦ εὐρώ, πού ἐπιδιώκουν τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη ἐλαστικοποίηση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων ὡς δῆθεν ἀπάντηση στὴ μάλιστα τῆς ἀνεργίας σύμφωνα μὲ τὸ ἀμερικανικὸ μοντέλο τοῦ «ἄγριου καπιταλισμοῦ», πού ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς εἰσοδηματικὲς ἀνισότητες, πού προσαρμόζονται παθητικὰ στὶς ἐπιταγὲς τῆς «παγκοσμιοποίησης», πού διατηροῦν τὸν κοινοτικὸ προϋπολογισμό στὸ ἐξευτελιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ 1,2% τοῦ κοινοτικοῦ ΑΕΠ, πού ἀρνήθηκαν τὴν παροχὴ ἀσύλου στὸν Ὀτσαλάν καὶ ἀνάγκασαν τὸν Λαφονταίν νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, πού θέλοντας μιὰ Εὐρώπη προσδεδεμένη στὸ ἀμερικανικὸ ἄρμα ὑπέγραψαν τὸ νέο ἐπιθετικὸ δόγμα τοῦ ΝΑΤΟ.

Ὅσοι ἐπικοινωνιολόγοι καὶ ἂν ἐπιστρατευθοῦν δὲν μποροῦν νὰ ἀποκρύψουν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ «σύγχρονο» μεταπαπανδρεϊκὸ ΠΑΣΟΚ τοῦ κ. Σημίτη ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴν ἴδια πολιτικὴ οἰκογένεια μὲ τὰ κόμματα τῶν Μπλέρ, Σρέντερ, Ζοσπέν καὶ Ντ' Ἀλέμα καὶ συμμερίζεται ἀπόλυτα τὶς συντηρητικὲς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιλογὲς τους, ὅπως δείχνει καὶ ἡ προεκλογικὴ του θριαμβολογία γιὰ τὴν πορεία τῶν ὀνομαστικῶν οικονομικῶν δεικτῶν, ἡ ὁποία συνοδεύεται μὲ τὴν ταυτόχρονη ὑποβάθμιση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πολιτικῆς του στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἡ Σοφοκλέους καλπάζει, ὅτι ὁ πληθωρισμὸς καὶ τὸ δημόσιο ἔλλειμμα μειώνονται θεαματικὰ, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ «αὐτόματου πιλότου» τῶν συνθηκῶν τοῦ Μάαστριχτ καὶ τοῦ Ἀμστερνταμ, ἀλλὰ ποιὸς ἀμφιβάλλει ὅτι αὐτὸ γίνεται μὲ κόστος τὴν ἀλματώδη αὔξηση τῆς ἀνεργίας (πού ἔφτασε στὸ ὕψος ρεκόρ τοῦ 11,5% σύμφωνα μὲ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα), τὴ διατήρηση τῶν κοινωνικῶν δαπανῶν σὲ ἐπίπεδο πολὺ χαμηλότερο τοῦ μέσου ὄρου τῆς ΕΕ, τὴν αὔξηση τῆς ἐργασιακῆς ἀνασφάλειας καὶ τῆς ἐργοδοτικῆς αὐθαιρέσις, τὴ διεύρυνση τοῦ χάσματος πού χωρίζει τοὺς λίγους πλούσιους ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ, τὴν καθήλωση τῶν μισθῶν τῶν ἐργαζομένων καὶ τὴ φορολογικὴ ἀδικία;

Μὰ καὶ στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἡ κυβέρνησις τοῦ ΠΑΣΟΚ, παρά τὶς φραστικὲς διαφοροποιήσεις του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ἀναγκαῖες λόγω τῆς ὀμόθυμης λαϊκῆς ἀντίθεσης στὴ νατοϊκὴ «ἐπέμβαση», εὐθυγραμμίστηκε τελικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἄλλων σοσιαλδημοκρατικῶν καὶ κεντροαριστερῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων. Ὅσα λόγια κι ἂν κρύβονται, ἡ πικρὴ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ Γιουγκοσλαβία βομβαρδίζεται μὲ τὴν ὑπογραφή, δηλαδὴ τὴ συναίνεση, καὶ τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης. Δέν ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ Ἀθήνα ἐπιθυμοῦσε τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, οὔτε πιστεύουμε ὅτι ἦταν εὐκολο νὰ τὶς ἀνατρέψει, ἔχοντας ἀπέναντί της τὶς κυβερνήσεις ὅλων τῶν μεγάλων νατοϊκῶν χωρῶν. Θεωροῦμε, ὅμως, ὅτι ἡ ἄρνησή της νὰ τὶς προσυπογράψει καὶ δυνατὴ ἦταν καὶ ἐπιβεβλημένη τόσο γιὰ λόγους ἠθικῆς τάξεως (δὲν συμφωνεῖς στὴ διάλυση μιᾶς γειτονικῆς φιλικῆς χώρας, μὲ στόχο τὴ δῆθεν ἐξασφάλιση τῆς δικῆς σου ἡσυχίας, ὅπως διακηρῦσσει τὸ κυνικὸ ἐθνοκεντρικὸ σύνθημα «Πρῶτα ἡ Ἑλλάδα»), ὅσο καὶ γιὰ λόγους ἐθνικοῦ συμφέροντος, ἀφοῦ ἡ ἀπειλούμενη ἀποσταθεροποίηση στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὰ βομβαρδιστικὰ

τοῦ στρατηγοῦ Κλάρκ εἶναι πολύ πιά ἐπικίνδυνη γιά τή χώρα μας ἀπό τήν στιγμιαία ἀπώλεια τῆς εὐνοίας τῶν ἰσχυρῶν τοῦ ΝΑΤΟ. Τό ἴδιο ἰσχύει, πολύ περισσότερο, γιά τήν παροχή τῶν διευκολύνσεων τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης στό νατοϊκά στρατεύματα, εἴτε στή φάση γιά τήν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι σήμερα εἴτε σέ κάποια ἐνδεχόμενη μελλοντική μαζική μετακίνηση μέ στόχο τή χερσαία ἐπέμβαση.

Ἄς τά ὑπενθυμίσουμε ὅλα αὐτά στούς Ἕλληνες πολίτες, πού σέ δύο βδομάδες θά προσέλθουν στίς κάλπες. Ἄς τούς ποῦμε, δηλαδή, ὅτι ἐπιλέγοντας τό ΠΑΣΟΚ στήν Εὐρωβουλή ἐνισχύουν τή σοσιαλιστική εὐρωμάδα μέ τίς συγκεκριμένες πολιτικές στό θέμα τοῦ πολέμου καί στό ζήτημα τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Καί δύο τελευταῖα λόγια. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν φίλοι πού ἔχουν ἀνοιχτούς, παλιότερους καί πρόσφατους λογαριασμούς μέ τόν Συνασπισμό καί θά ἤμουν ὁ τελευταῖος πού θά θέλει νά παραβιάσουμε μέ συναισθηματικούς ἐκβιασμούς τό δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης τῆς ψήφου τῶν ἀριστερῶν. Ὅμως, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ὑποστηρίξω ὅτι εἰδικά στό ζήτημα τῆς Εὐρώπης δέν εἶναι δυνατόν νά τηροῦνται οἱ ἴσες ἀποστάσεις τῆς λευκῆς ἢ ἄκυρης ψήφου ἀπέναντι στό δύο βασικά καί ἀνταγωνιστικά ρεύματα τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς.

Καλή ψήφο.

Χαράλαμπος Γολέμης

Ἀστερίσκοι

★ Καλλολογικά στοιχεῖα: "Right To Work" ἢ «Δικαίωμα στήν Ἔργασία». Ἀντίθετα μέ ὅ,τι φαντάζεται κανείς, ὁ ὁμώνυμος νόμος πού θεσπίστηκε στό Ἄρκανσο ὅταν ὁ Μπίλ Κλίντον ἦταν κυβερνήτης σημαίνει τό δικαίωμα τῶν ἐργοδοτῶν στήν ἀπρόσκοπη λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεών τους, δηλαδή τήν ἀπαγόρευση τῶν ἐργαζομένων νά ἀπεργήσουν.

★ Μηδενική ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα: ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι σέ αὐτό παραπέμπει ἡ στάση ὅσων ἀρνοῦνται ὅτι ὁ κ. Κλίντον, ἀπό τήν μέχρι τώρα καριέρα του, δέν θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ καλύτερος δυνατός ὑπερασπιστής τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Αὐτή ἡ ἄρνηση τῆς ἐμπειρίας —πού δέν χρονολογεῖται δά ἀπό τά βᾶθη τῶν αἰώνων— εἶναι ἐντυπωσιακή. Πρόκειται γιά μία «ἀμερικανικοῦ μεγέθους» μνήμη. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ «κοινή γνώμη» τῶν ΗΠΑ «ξεχνάει» γρήγορα: π.χ. τίς εἰσβολές τῶν ΗΠΑ σέ γειτονικές καί μή χώρες.

★ Μόνο ὡς ἐνδειξη ἀπέραντου ρατσισμοῦ ἔναντι τῶν «Βαλκάνιων» ἐρμηνεύω τούς ἀκατάσχετους βομβαρδισμούς, παρά τίς ὅποιεςδήποτε ἀνησυχίες γιά περιβαντολλογική ἐπιβάρυνση (ἔως καταστροφή) ὄχι μόνο τοῦ πεδίου τοῦ ἐχθροῦ ἀλλά καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς.

★ Αυτό τό ἐπιχείρημα περί «δυτικοῦ πολιτισμοῦ» (ἀπό τόν ὁποῖο ἀπομακρυνόμαστε, λέει, ὅταν κατακρίνουμε τό ΝΑΤΟ) ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνεται ὡς ἕνα γραμμικό ἀποκρυστάλλωμα τῆς «δυτικῆς» σκέψης καί δράσης, ἀντιθετικό ὡς πρός τήν «Ἀνατολή», πέρα ἀπό τόν Χάντινγκτον, μοῦ θυμίζει τούς ἐορταστικούς λόγους τοῦ τέως καγκελλάρου Κόλ· παρόμοιες «προκάτ» ρητορείες στόν χῶρο ὅπου κινούμεθα —ὅποιες καί ἂν εἶναι ἐν τέλει αὐτές— ἂν δέν προκαλοῦσαν τήν θυμηδεῖα λόγω τῆς ἀπερίγραπτης ἀναλυτικῆς ἀγαρμοσύνης, θά στιγματίζοντο τουλάχιστον ὡς «εὐρωκεντρικές» πρὶν λίγο καιρό.

★ Ὅσοις ἐκπλήσσονται μέ τήν ἀμείωτη μανία καί τά ἐπιχειρήματα (ψυχαναλυτικά, δαιμονολογικά, «ποιητική ἀδεῖα»...) τοῦ ἰδεολογικοῦ πολέμου κατά τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας, παραπέμπω πρός ἐμπλουτισμό τῶν γνώσεών τους σέ ὅ,τι διαδέχθηκε τούς πανηγυρισμούς μετά τήν πτώση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου τό '89.

Ἐνάλογα μέσα ἐπιστρατεύτηκαν γιά νά καταρακώσουν καί αὐτή τήν μηδενική ἀξιοπιστία πού εἶχε ἀπομείνει στόν «ἐχθρό» ἢ ὅ,τι θεωρεῖτο ἐχθρός: οἱ Ἀνατολικογερμανοί ἦταν καθηλωμένοι στό πρωκτικό στάδιο (βλέπε ψυχανάλυση τῆς πεντάρας), εἶχαν ἔλειμμα δημοκρατίας ἐπειδή τή δικτατορία (sic) τοῦ Χίτλερ διαδέχθηκε ἡ δικτατορία τοῦ SED, ἦταν πρωτόγονοι ἐπειδή ὁ πολιτισμός τους ἔφτιαχνε «Τραμπάντ» καί ὄχι «Μερτσέντες», κλπ. κλπ.

Τό καλύτερο πού θυμάμαι ἀπό ὅλη αὐτή τήν ψυχαναγκαστική λάσπη ἦταν ὁ χαρακτηρισμός —ἀπολύτως σοβαρά— τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος ὡς «Ἄουσβιτς τῶν ψυχῶν».

★ Μετρημένος ἦταν ὁ λόγος τοῦ νέου προέδρου τῆς Γερμανίας Γιохάνες Ράου ἅμα τήν ἐκλογή του τήν περασμένη βδομάδα στό Βερολίνο. Ἡ ὑπόψηφιότητα τοῦ «μή-σρεντερικοῦ» Ράου στάθηκε ἀποτέλεσμα πιθανόν ἑνός ἐσωκομματικοῦ συμβιβασμοῦ, πρὶν ἕνα χρόνο περίπου.

Ὁ Ράου (χωρίς νά αὐτολογοκριθεῖ κατά τόν πολιτικά ὀρθό τρόπο) μίλησε γιά πατριωτισμό —σκέτο πατριωτισμό, ὄχι γιά «πατριωτισμό τοῦ συντάγματος», ὅ,τι καί ἂν σημαίνει ἀκριβῶς αὐτός ὁ ὑποτίθεται μή προβληματικός ὅρος— καί γιά τήν «Εὐρώπη τῶν γειτονικῶν λαῶν». Τό τελευταῖο μπορεῖ νά μήν εἶναι ὅ,τι πιό ἐμπνευσμένο ἔχουμε ἀκούσει, ἀποτελεῖ ὡστόσο μία αἰσιόδοξη ἐκδοχή τῆς μελλοντικῆς Εὐρώπης, μέ δεδομένη τή σημερινή κατάσταση.

★ «Ἐλευθερία». Μέχρι πρὶν ἀπό δέκα χρόνια στό γλωσσάρι τῶν ΜΜΕ τοῦ ἐλεύθερου κόσμου ἦταν τό αἶτημα προκάτοχος τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» πού λειτουργοῦσαν ἄλλωστε συμπληρωματικά.

Τί σήμαινε ἐλευθερία; Τό ἀντίθετο τοῦ ἀνελεύθερου.

Ποιός σήμερα θά τολμοῦσε νά ἰσχυριστεῖ ὅτι παλεύει γιά αὐτήν —ἐξάλλου αὐτή φαίνεται ὅτι ἐπικράτησε στό μεταξύ παντοῦ— χωρίς νά χαρακτηριστεῖ γραφικός.

★ Πρὶν εἴκοσι χρόνια θά θεωρεῖτο ἀντιδραστικός ὁποῖος δέν χαρακτήριζε τήν ὑποστήριξη τῶν ΗΠΑ στούς «κόντρας» —μαχητές τῆς ἐλευθερίας κατά τῶν Σαντινίστας— τουλάχιστον παρεμβατική.

Λουκία Ρίτσαρντς

Γιά τήν ἐνημέρωση τοῦ μέλλοντος

Ἐξ ὑποθέσεως ὅτι κάποιος, μετά εἴκοσι χρόνια, ξεφυλλίσει τό παρόν τεῦχος τοῦ *Πολίτη*. Καί τότε, πιστεύω, θά ὑπάρχει τό ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς πληροφόρησης, καί καλό θά εἶναι αὐτός ὁ μελλοντικός ἀναγνώστης νά δεῖ πῶς οἱ σημερινοί ἄνθρωποι ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα. Τοῦ δίνουμε, λοιπόν, ἀπό τώρα ἕνα δείγμα πού χρονολογεῖ τήν ἐποχή μας καί χρονολογεῖται ἀπ' αὐτήν.

Στή Γαλλία ὁ πρόεδρος ἐξωτερικῶν Κλώντ Σεϋσόν, ἡ Ἐλένη Ἀρβελέρ, ὁ Κώστας Γαβρᾶς, ὁ δημοσιογράφος Ἐρίκ Ρουλῶ, ὁ διάσημος φωτογράφος Ἀνρί Καρτιέ Μπρεσόν, ὁ συγγραφέας Ζάν Βοτρέν, πέντε πρόεδροι πρεσβευτῆς, ἕνας πτέραρχος ἐ.ἀ., τρεῖς στρατηγοί ἐ.ἀ. καί μερικοί ἄλλοι πού στό παρελθόν κατεῖχαν ὑψηλά δημόσια ἀξιώματα ἀπηύθυναν ὑπό μορφήν ἐπιστολῆς μερικά ἐρωτήματα στόν πρωθυπουργό τῆς Γαλλίας Λιονέλ Ζοσπέν: Μεταξύ ἄλλων ρωτοῦσαν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί:

« Ἀληθεύει ἢ ὄχι ὅτι ἡ κυβέρνηση τῆς Σερβίας, στή διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Ραμπουγιέ εἶχε ὑποχωρήσει στά οὐσιώδη, δηλαδή στήν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων της ἀπό τό Κόσοβο, στήν παραχώρηση εὐρείας αὐτονομίας αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας καί στή διοργάνωση δημοψηφίσματος στό τέλος μιᾶς μεταβατικῆς περιόδου 3 ἐτῶν γιά νά καθοριστεῖ τό ὀριστικό καθεστῶς της; Ὅτι στό ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Σερβίας ὀδήγησε ἡ ἄρνηση τοῦ Βελιγραδίου νά δεχθεῖ στό Κόσοβο δυνάμεις ὑπό τή διοίκηση τοῦ ΝΑΤΟ; »

(Σημ.: Ἡ Γιουγκοσλαβία στό Ραμπουγιέ εἶχε δεχθεῖ δυνάμεις τοῦ ΟΗΕ).

Ἡ ἐπιστολή αὐτή στήν Ἑλλάδα δημοσιεύτηκε πρῶτα στό *ΝΕΑ* τῆς 25ης Μαΐου 1999, ὕστερα καί σέ ἄλλες ἐφημερίδες. Στή Γαλλία οἱ μεγάλες ἐφημερίδες *Figaro*, *Liberation* καί *Le Monde* ἀρνήθησαν νά τή δημοσιεύσουν. Τό Γαλλικό Πρακτορεῖο Εἰδήσεων δημοσίευσε τήν ἐπιστολή μέ οὐσιώδεις περικοπές καί χωρίς τά ὀνόματα τῶν προσωπικοτήτων πού τήν ὑπέγραψαν.

Θά καταλάβει τάχα ὁ ἀναγνώστης τοῦ μέλλοντος γιάτί στή Γαλλία τό 66% τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι ὑπέρ τῆς νατοϊκῆς «ἐπέμβασης» στή Γιουγκοσλαβία;

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἡμανόδιον

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1999

Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ. Τρία μοῦρα
πῶς ἔχει ὁ Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ.
Ἡ σέση τοῦ ποταμοῦ ἔχει
ΛΙΑΝ: Ὁ Μπαρμπαρῆς. Μπαρ-
Γ. Σαργκεῖος ἔχει Ἄρβελ-
ΝΤΗΣ: Ἀρβελέρ καί φρενι-
γιάσει τοῦ Γ. Σαρτρεῖος ἔχει
ἩΡ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ. Ἡ πο-
μῆτα ἔχει ΕΛ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ. Πῶς
πῶς ὁ ἀπαρακαταμάχητος ἀπὸν
θαῖται ἔχει ΕΛ. ΚΟΥΤΣΙΑ. Ἡ πο-
ζογραφία τοῦ Βασιλέως Τσαρκο-
ση ἔχει Β. ΤΣΙΑΜΙΟΥΣΗΣ. Ἡ-
πῶς μετρίσκει ἔχει Γ. ΒΑΡΒΕ-
ΡΗΣ. Εἰσαγωγή στήν μετάρηση τοῦ Διόσκου τοῦ Μι-
νάνδρου ἔχει ΕΝ ΠΑΡΟΛΩΣ. Βιβλιογραφία - ἀναφορῆς -
σπύλας ἔχει Γ. ΑΡΑΓΗΣ, Ν. ΑΒΕΝΤΗΣ, Φ. ΤΕ-

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ
Δύσκολος ἢ Μισάνθρωπος
• ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΕΡΗΣ •

ΡΑΚΗΣ, Γ. ΣΑΓΚΕΡΙΩΤΗΣ, Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Γ.
ΠΑΠΑΝΗΣ, Σ. ΠΑΣΤΑΚΑΣ, Ν. ΦΕΚΑΣ, Ν. Α. ΤΡΙΑ-
ΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΡ. ΔΑΛΚΟΣ, Α. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ,
Κ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, ΑΓΓ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
* Ἐπιφύλαξη - Κοσμάκης ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΕΡΟΣ *

29

Πετάει ὁ γάιδαρος;

Ἄπαντῆστε μέ ναι ἢ ὄχι. Συμφωνεῖτε ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδη; Πιστεύετε ὅτι $2 + 2 = 5$; Θεωρεῖτε ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι κακό πράγμα; Ἔχετε τή γνώμη ὅτι ὁ γάιδαρος πετάει; Ὁμολογουμένως δέν εἶναι καί πολύ ἐνδιαφέρουσες ἐρωτήσεις. Ἐπιπλέον, γύρω στό 95 % τῶν ἐρωτηθέντων θά ἔδινε τήν ἴδια ἀπάντηση. Τελευταῖα, παρακολουθοῦμε ὀρισμένες ἐξαιρετικά χαριτωμένες τηλεοπτικές συζητήσεις. Κατά τή διάρκειά τους οἱ τηλεθεατές καλοῦνται νά ἀπαντήσουν μέ ἕνα ναι ἢ ὄχι σέ μιά ἐρώτηση ἡ ὁποία σχετίζεται (;) μέ τή συζήτηση. Οἱ ἀπαντήσεις δίνονται μέσω τηλεφωνικῆς κλήσης σέ γραμμή «090», μιά γραμμή γιά τό «ναι», μιά γραμμή γιά τό «ὄχι». Ἡ ἀποδοχή πού συγκεντρώνει ἡ μιά ἀπό τίς δύο ἀπαντήσεις εἶναι σταθερά συντριπτικά περισσότερες ἀπό τήν ἄλλη. Αὐτό τό ἰδιότυπο ἐθελοντικό δημοψήφισμα ἀναδεικνύει «νικήτρια» ἀπάντηση πού κυμαίνεται κατά κανόνα σέ ποσοστά μεταξύ 90 % καί 97 %. (Ἐννοεῖται, βεβαίως, ὅτι δέν ὑπάρχουν λευκά ἢ ἄκυρα, ἐνῶ τρίτη, τέταρτη κλπ. ἀποψη ἔχουν ἐξορισμοῦ ἀποκλειστεῖ ὡς ἐνδεχόμενα).

Ἡ ἀπορία εὐλογη. Τί δέν πάει καλά; Γιατί ἑκατοντάδες τηλεθεατές σχεδόν καθημερινά πληρώνουν ἕνα πανάκριβο τηλεφώνημα γιά νά τοποθετηθοῦν σέ μιά ἐρώτηση πού φαίνεται νά εἶναι τόσο ἄστοχη ὥστε νά «ἐκβιάζει» τή «σωστή» ἀπάντηση; Γιατί οἱ ἔμπειροι δημοσιογράφοι καί καναλάρχες δέν ἀντέδρασαν σέ αὐτά τά ἀποτελέσματα ὥστε νά κάνουν τίς ἐρωτήσεις περισσότερο ἐνδιαφέρουσες καί ἄρα τίς ἀπαντήσεις περισσότερο ἀπρόβλεπτες; Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νά ἀνιχνευθεῖ στόν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς συζήτησης. Συνήθως ὑπάρχει ἕνας «κακός», ὁ ὁποῖος «χρεώνεται» ἄρρητα τήν ἐκπροσώπηση αὐτοῦ τοῦ 3 % πού «ψηφίζει» τή «λανθασμένη» ἀπάντηση. Οἱ ὑπόλοιποι ἐκδηλώνουν, σέ ποσοστά πού ποικιλούν, τήν ὀργή, τήν περιφρόνηση ἢ, ἂν εἶναι ἀρκούντως ἐπιεικεῖς, τήν ἐπιδεικτική ἀδιαφορία τους γιά τόν «κακό».

Μιά καλλιτέχνης συμπύκνωσε ὑποδειγματικά τή «μεταχείριση» πού τοῦ ἐπιφυλάσσεται. «Δέν δικαιούστε νά μιλάτε. Πάψτε!», διέκοψε στριγγλίζοντας ἕναν τέτοιο «κακό». «Μά πῶς μέ διακόπτετε;», τὸλμησε νά φελλίσει ἐκεῖνος. «Πάψτε! Εἶστε κατάπτυστος. Ἐγώ ἐκπροσωπῶ τό 96 % τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ». Δηλαδή ὁ κακός δέν ἀποτελεῖ ἰσότιμο συνομιλητή. Ὁ λόγος τοῦ ἔχει δοθεῖ καταχρηστικά καί ἐπομένως μπορεῖ νά τοῦ ἀφαιρεθεῖ ἀνά πάσα στιγμή, στό ὄνομα τοῦ «λαοῦ» ἐννοεῖται. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σχεδόν ποτέ δέν ἀπαντῶνται τά ἐπιχειρήματά του. Τόσο τά σχόλια τῶν ὑπόλοιπων συνομιλητῶν ὅσο καί ἐνδεικτικά σχόλια τηλεθεατῶν πού διαβάζονται ἀπό τόν συντονιστή τῆς συζήτησης στό τέλος τῆς ἐκπομπῆς εἶναι ἀποκαλυπτικά: Οἱ συλλογισμοί τοῦ «κακοῦ» μένουν ἀσχολίαστοι, περίπου σάν νά μὴν εἰπώθηκαν. Ἀντίθετα, τό ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στά κίνητρα πού πιθανῶς ἔχει γιά νά διαφοροποιεῖται ἀπό τήν κυρίαρχη θέση - «ἀλήθεια». Ἐναλλακτικά ἢ σωρευτικά χαρακτηρίζεται ὡς γραφικός, ὡς ἀθεράπευτα ἠλίθιος, ὡς ἄτομο πού θέλει νά «πουλήσει μούρη», ὡς ὄργανο ξένων συμφερόντων κ.ο.κ.

Αὐτή ἡ ἐντελῶς ἀπορριπτική στάση ἐξηγεῖ τελικά τό ἐρώτημά μας. Τό ζητούμενο δέν εἶναι ὁ διάλογος, τό ζητούμενο (ρητά ἢ ἄρρητα) εἶναι ἡ ταυτότητα, ἡ ἐπίτευξη καί ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς. Μιά (ὑποτιθέμενη) συμφωνία τοῦ «σχεδόν 100 %» θεωρεῖται ἡ καλύτερη ὑποστήριξη-ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς ταυτότητας. Ὅσο πιό «τέλεια» εἶναι ἡ ταυτότητα κι ὅσο περισσότερες φορές ἐπιβεβαιώνεται, τόσο τό καλύτερο. Ὁ «κακός» εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς μὴ ταυτότη-

τας πού είναι ἀπαραίτητη γιά νά ὀρίζεται ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα καί ταυτόχρονα κάνει «παρούσα» τήν ἀπειλή. Παίξει τόν ρόλο τοῦ πτυελοδοχοῦ («εἶστε κατάπτυστος»). Γι' αὐτό καί τό περιεχόμενο τῆς ταυτότητας εἶναι δευτερεύον. Δέν ξεκαθαρίζεται σέ τί «συμφωνοῦμε ὄλοι» ἀλλά, ταυτόχρονα, αὐτάρεσκα παρατηρεῖται ὅτι, ἐφόσον «συμφωνοῦμε ὄλοι», δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι κάτι «ἀντικειμενικό» κι ἐπομένως ἀληθές. Λές καί ἀληθές εἶναι ὅ,τι εἶναι ἀποδεκτό.

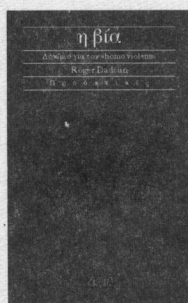
Προφανῶς δέν πρόκειται γιά μιὰ κατάσταση συνηθισμένη. Αὐτή ἡ ὑστερική ἀναζήτηση τοῦ «σχεδόν 100%» σχετίζεται μέ συνθήκες γενικευμένης ἀνασφάλειας, ἀβεβαιότητας, αἰφνιδιασμοῦ καί μέ τή βοήθεια κατάλληλων συγχυριῶν μπορεῖ νά παιχθεῖ ἕνα ἐπικίνδυνο παιχνίδι. Μιά διαπίστωση μόνο θέλω νά κάνω. Ἡ κριτική σκέψη καί τά ὀρθολογικά ἐπιχειρήματα εἶναι τραγικά ἀνίσχυρα ἀπέναντι σέ μιὰ ἰσχυρή ψυχολογική στάση, ἡ ὁποία εἶναι ἐρμητικά κλειστή στόν ἔλλογο διάλογο. Ἄλλά ἄν εἶναι ἔτσι, πῶς πρέπει νά ἀντιδρῶν οἱ «κακοί» τῆς ὑπόθεσης;

Σωτήρης Βανδῶρος

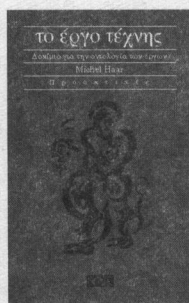
Υ.Γ. Τελικά ὁ γαϊδάροι πετᾶνε. Τό λέει τό 96%. Οἱ ὑπόλοιποι προφανῶς χρηματίζονται ἀπό τά ζηλόφθονα ἄλογα, πού θέλουν νά συκοφαντήσουν τά ξαδελφάκια τους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

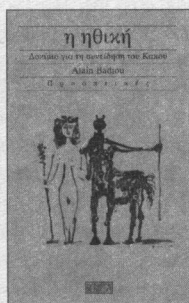
Π Ρ Ο Ο Π Τ Ι Κ Ε Σ

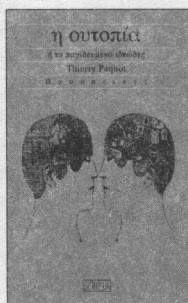
ROGER DADOUN
Η ΒΙΑ

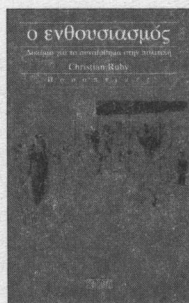
MICHEL HAAR
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ

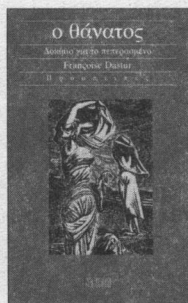
ALAIN BADIOU
Η ΗΘΙΚΗ

THIERRY PAQUOT
Η ΟΥΤΟΠΙΑ

CHRISTIAN RUBY
Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

FRANÇOISE DASTUR
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΝΑ ΣΤΑΜΑΤΗΣΟΥΝ ΟΙ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΙ

Ἡ παρέμβαση ἐκπροσώπων τοῦ ΠΟΛΙΤΗ σέ διεθνή συνάντηση διανοούμενων στό Παρίσι*

Ερχόμαστε ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἐκπρόσωποι ἑνός περιοδικοῦ πού κυκλοφορεῖ ἀπό τό 1976 καί πού φέρει τό δύσκολο γιά τήν ἐποχή μας ὄνομα «Πολίτης». Τό περιοδικό μας τοποθετεῖται στό χώρο τῆς ἐλληνικῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, ἀλλά δέν ἔχει κομματική ἐνταξη.

Ὡς Ἕλληνες ἀριστεροί φέρουμε τό βάρος μιάς τραγικῆς ἱστορίας. Ἡμᾶστε, ἱστορικά, ἐναντίον τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐξάρτησης τῆς χώρας μας ἀπό τίς ΗΠΑ καί τό ΝΑΤΟ, γιατί διαδραμάτισαν ὀλέθριο ρόλο στή διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου καί, κατόπιν, στή διάρκεια τῆς λευκῆς τρομοκρατίας πού βασίλευε στήν Ἑλλάδα κατά τίς δεκαετίες τοῦ '50 καί τοῦ '60, καί, τέλος, κατά τή διάρκεια τῶ ἐπτά ἐτῶν τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν, ἡ ὁποία δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει χωρὶς τήν ὑποστήριξη τῶν ΗΠΑ καί τοῦ ΝΑΤΟ. Χωρὶς αὐτή τήν ὑποστήριξη, ἐπίσης, δέν θά ἦταν δυνατή ἡ στρατιωτική κατοχή τῆς θόρειας Κύπρου ἐπὶ εἴκοσι πέντε χρόνια τώρα, καθὼς ἐπίσης καί οἱ σχέσεις ἐντασης πού ὑφίστανται σήμερα μεταξύ τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Τουρκίας, οἱ ὁποῖες ἐγκυμονοῦν σοβαροὺς κινδύνους γιά τήν εἰρήνη στήν περιοχή. Δέν εἶναι, λοιπόν, ἡ πρώτη φορά πού ἔχουμε νά κάνουμε μέ

τίς ΗΠΑ καί τό ΝΑΤΟ, καί τό παρελθόν αὐτό πού μόλις σᾶς ὑπενθυμίσαμε, δέν μπορούμε νά τό ξεχάσουμε.

Λέγεται ὅτι ὁ ἐλληνικός λαός εἶναι ἀντίθετος στή στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ στή Γιουγκοσλαβία καί τοποθετεῖται ὑπέρ τῶν Σέρβων, ἐπειδή οἱ Ἕλληνες καί οἱ Σέρβοι εἶναι ὀρθόδοξοι Χριστιανοί. Δέν μπορούμε, βέβαια, νά ἀγνοήσουμε τό ρόλο πού παίζει ὁ παράγοντας αὐτός στή διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης, γνωρίζετε τό ἴδιο καλά ὅσο κι ἐμεῖς τή σημασία πού ἔχουν οἱ θρησκευτικὲς στή διαμόρφωση τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων. Ἀλλά, ἐν προκειμένῳ, ὁ παράγοντας αὐτός δέν εἶναι ὁ οὐσιώδης. Τό ἀντιπολεμικό αἶσθημα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ σήμερα ὀφείλεται, κυρίως, στό γεγονός ὅτι ἡ χώρα μας βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὄριο τοῦ πολέμου. Μιά ἐπέκταση τοῦ πολέμου, πού δέν εἶναι διόλου ἀπίθανη, καί ὁ πόλεμος θά μπορούσε νά μεταφερθεῖ σέ ἐλληνικό ἔδαφος. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο εἴμαστε κατηγορηματικοί: ὅπως ἡ Ἑλλάδα δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά ἐδαφική βλάβη σέ βάρος τῶν γειτόνων τῆς, ἔτσι δέν ἔχει καί κανένα λόγο νά ἐμπλακεῖ, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, σέ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Πῆρῶσαμε βαρύτατο φόρο αἵματος στό πρόσφατο παρελθόν. Ἀρκεῖ. Βρισκόμαστε, ὡστόσο, σήμερα μπροστά σέ μιά πιθανότητα διόλου ὑποθετική: ἂν τό ΝΑΤΟ ἀποφασίσει τήν ἀποστολή χερσαίων δυνάμεων στό Κόσοβο, ἡ ἀποστολή αὐτή, καθὼς καί ἡ μεταφορά ἑκατομμυρίων τόνων πολεμικοῦ ὕλικου, δέν μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν παρά μόνο, ἡ κυρίως, μέσω τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Μᾶς εἶναι ἀδύνατο νά δεχτοῦμε τήν καταστροφή τῆς Γιουγκοσλαβίας. Μιά μέρα αὐτός ὁ πόλεμος θά τελειώσει. Ἀλλά τό μῖσος θά ἔχει ἐγκατασταθεῖ γιά πολύ καιρό ἀνάμεσά μας, ἀνάμεσα σέ χώρες καί λαούς γειτονικούς, πού ἡ ἱστορία καί ἡ γεωγραφία τους ἔχουν καταδικάσει νά ζοῦν δίπλα δίπλα.

Ἡ ἀντίθεσή μας στόν πόλεμο (ἐμεῖς τόν ἀποκαλοῦμε πόλεμο, ἀκήρυκτο πόλεμο, καί ὄχι «ἐπέμβαση») ὅπως ὁ κύριος Σολάνα καί ἡ κυρία Ὀλμπράιτ ἔχει καί ἄλλους λόγους, πῶς γενικούς, ἠθικούς καί πολιτικούς.

Ο πρῶτος λόγος εἶναι ἡ Γιουγκοσλαβία ὑφίσταται αὐτῆ τῆ στιγμή μιά ἐπίθεση ἐκ μέρους τρίτων χωρῶν, μιά ἐπιδρομή, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν ἐπιτέθηκε σέ κανένα γειτονικό κράτος. Αὐτῆ ἡ στρατιωτική ἐπέμβαση, πού παραβιάζει κάθε κανόνα διεθνoῦς δικαίου, δέν γίνεται μέ βάση κάποια ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ,

* Ἡ συνάντηση αὐτὴ ἐγίνετο στίς 15.5.1999 στήν ὁποία προσκλήθηκε ὁ ΠΟΛΙΤΗΣ καί ἔλαβε μέρος μέ ἀντιπροσωπεῖα ἀποτελούμενη ἀπό τήν Σία Ἀναγνωστοπούλου, Ἀγγελὸ Ἐλεφάντη, Νίκο Θεοτοκά καί Λίζα Μπένου. Ἐλαβαν μέρος ἐπίσης διανοούμενοι ἀπὸ Ἰταλία, Βέλγιο, Ἰσπανία, Γερμανία, Ἀγγλία, Σουηδία καί Δανία. Ἡ συνάντηση αὐτὴ κατέληξε σέ μιά ἐκκλήση γιά τὸν ἄμεσο τετραμνηστικὸν τῶν βομβαρδισμῶν στή Γιουγκοσλαβία (δημοσιεύθηκε στήν *Ἀγῆ* καί *Ἐποχὴ* τῆς 23.5.99). Ὡς γνωρίζουν οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* ὅτι τό κείμενο τῆς ἐκκλήσεως πού ψηφίστηκε στό τέλος τῆς συνάντησης δέν τό εἴχαμε προσυπογράψει διότι χρησιμοποιοῦσε τὸν ὄρο «ἐθνοκάθαρση» γιά νά χαρακτηρίσει τίς διώξεις εἰς βάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο καί δεύτερο ἀπολυτοποιοῦσε τό δικαίωμα τῶν Ἀλβανῶν στήν αὐτοδιάθεση, ἄρα τήν ἀπόσχιση τοῦ Κόσοβο καί τήν ἀλλαγὴ συνόρων. Μέ ἐκπληξή μας εἶδαμε στήν *Humanité* τῆς 17.5.99 (ἡ μόνη ἐφημερίδα στή Γαλλία πού τό δημοσίευσε) ὅτι ὑπῆρξαν ἀλλαγές σ' αὐτὰ τὰ δύο κείμενα. Ἡ μέν ἐθνοκάθαρση ἐμπαινε ἐντός εἰσαγωγικῶν, γιά δέ τοὺς Ἀλβανούς τοῦ Κόσοβο μιλοῦσε γιά τό σεβασμὸ τῶν μειονοτικῶν τους δικαιωμάτων (πού δέν σημαίνει ἀπόσχιση). Κατόπιν τούτου εἰδοποιήσαμε τοὺς ὀργανωτὲς ὅτι προσυπογράφομε καί μεῖς τήν ἐκκλήση καί μέ τήν ὑπογραφή μας δημοσιεύθηκε στίς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες. Τό κείμενο πού δημοσιεύεται ἐδῶ εἶναι ἡ παρέμβασή μας στή συνάντηση τοῦ Παρισιοῦ.

του άνατάτου κριτή πού, μέ τό τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, όλα τά κράτη και τά έθνη του πλανήτη έχουν αναγνωρίσει ως άρμόδιο για τήν επίλυση των μεταξύ τους διαφορών. Ο μόνος τρόπος νά συνυπάρχουμε σ' αυτόν τόν πλανήτη είναι νά σεβόμαστε τους κανόνες συνύπαρξης πού έμεις οι ίδιοι, μέ τή δική μας θέληση, θεσπίσαμε. Τό αντίθετο θά σήμαινε ότι θά επιτρέπαμε νά βασιλεύει τό δίκαιο του ισχυρότερου, τό δίκαιο τής ύποταγής σ' αυτόν πού, στό έξής και άδιαμφισβήτητα, είναι ο πιο ισχυρός, δηλαδή στις ΗΠΑ.

Η προβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (όχι όμως και των δικαιωμάτων του πολίτη, μολονότι αυτά τά δύο είδη δικαιωμάτων είναι σύμφυτα, τό ένα δέν μπορεί νά ύπάρξει χωρίς τό άλλο) ως ύπέροχης και άπόλυτης άρχής πού ύπερισχύει τής έθνικης κυριαρχίας, οδηγεί στό δικαίωμα τής επέμβασης. «Όλα αυτά σημαίνουν:

- φαλκίδευση τής έθνικης κυριαρχίας των έθνικών κρατών τής Ευρωπαϊκής Ένωσης, όχι πρós όφελος τής Ένωσης, άλλα πρós όφελος του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ.

- έξασθένιση τής λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή του ύπόδραθρου τής δημοκρατίας και του δημοκρατικού πολιτεύματος.

- πυροδότηση των άποσχιστικών ιδεολογιών πού οδηγούν σέ πολέμους: πρόκειται για έναν περίεργο άντικρατισμό, πού δημιουργεί παντού μικρά κράτη, προτεκτοράτα. Τά τελευταία χρόνια, στά Βαλκάνια δημιουργήθηκαν τέσσερα νέα κράτη, άκολουθεί ή άνεξαρτησία του Κόσοβο και ύπάρχουν τέσσερις ή πέντε ακόμα ύποψηφιότητες. Πολλές για μία περιοχή τόσο περιορισμένης έκτασης.

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος μάς έδωσε ένα δίδαγμα: σέ διαφορές μεταξύ των λαών δέν μπορούν νά λύνονται μέ τή βία και τά όπλα. Τό δίδαγμα αυτό έγινε άναπόσπαστο τμήμα τής πολιτικής κουλτούρας όλης τής Ευρώπης. Είχαμε άρκετούς ήρωες. Άρκει. Γνωρίζουμε πλέον ότι, όπως έλεγε ο Μπρέχτ, «δυστυχιώμενος είναι ο λαός πού, για νά ύπάρξει, έχει άνάγκη από ήρωες και πολεμικούς άθλους».

Ο δεύτερος λόγος για τόν όποιον έναντιωθήκαμε άνεπιφύλακτα και εύθύς έξ άρχής στον πόλεμο έναντίον τής Γιουγκοσλαβίας είναι ότι δέν δεχόμαστε τή δικαιολόγησή του και τή νομιμοποίησή του, αυτήν άκριδώς πού πείθει ένα μεγάλο μέρος τής δυτικής κοινής γνώμης νά είναι ύπέρ των βομβαρδισμών. Ξέρουμε, όπως κι έσείς άλλωστε, ότι όλοι οι έμπόλεμοι, όλων των εποχών, επιχειρούν νά πείσουν ότι έχουν τό δίκαιο μέ τό μέρος τους. Ποτέ κανείς δέν διακήρυξε ότι έκανε άδικο πόλεμο. Σή συγκεκριμένη περίπτωση τής Γιουγκοσλαβίας, τό ΝΑΤΟ ύποστηρίζει ότι επέμβαίνει στό όνομα τής υπεράσπισης των Άλβανών του Κόσοβο, των αξιών τής δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ύποστηρίζει ότι ή δράση του δέν στρέφεται έναντίον των Σέρβων, αλλά έναντίον του Μιλόσεβιτς και του καθεστώτος του, πού τόν έξομοιώνει μέ τόν Χίτλερ. Η δράση του, λοιπόν, αποδλέπει στην πρόληψη και τήν παρεμπόδιση μιάς επανάληψης του ναζισμού και του ολοκαυτώματος.

Σ' αυτό τό σημείο, παρακαλούμε νά δώσετε ιδιαίτερη προσοχή στην άποψη πού διατυπώνουμε όχι για νά τήν συνυπογράψετε άναγκαστικά, δέν έχουμε αυτή τήν άπαιτηση, αλλά για νά διαπιστώσετε ότι μπορούν νά ύπάρχουν ή άλλες προσεγγίσεις στό ίδιο πρόβλημα.

Δέν θά σταθούμε στό γεγονός ότι οι βομβαρδισμοί δέν πέτυ-

χαν κανένα από τά άποτελέσματα πού επέδιδωκαν. Δέν κατόρθωσαν νά καταστρέψουν τή σερβική στρατιωτική μηχανή (μετά από έπτά εβδομάδες άδιάκοπων βομβαρδισμών, τά άποτελέσματα είναι ισχνά), δέν προστάτησαν τους Άλβανούς του Κόσοβο. Άντίθετα, μάλιστα. Κι αυτό γιατί, από τή μιά διώχνουν τους Άλβανούς από τά έδάφη τους, και, από τήν άλλη, δίνουν στις σερβικές δυνάμεις τή δυνατότητα νά πραγματοποιούν βίαιες και μαζικές έκποπίσεις Άλβανών πρós τά σύνορα μέ τήν Άλβανία, τή Μακεδονία και τό Μαυροβούνιο. Όσο για τόν εκδημοκρατισμό τής Γιουγκοσλαβίας, οι βομβαρδισμοί έφεραν, και σ' αυτή τήν περίπτωση, τά αντίθετα άποτελέσματα: οδήγησαν, δηλαδή, όπως ήταν φυσικό, τίς δημοκρατικές δυνάμεις στό έσωτερικό νά συμμαχήσουν μέ τό καθεστώς.

Έτσι, τό άστυνομικό καθεστώς του Μιλόσεβιτς, αντί νά περιοριστεί, ενισχύεται στό πλαίσιο του στρατιωτικού νόμου πού κάθε πόλεμος επιβάλλει. Όσο για τους Σέρβους, όλους τους Σέρβους, οι ύλικές καταστροφές στό έδαφός τους, πέρα από τίς ανθρώπινες απώλειες, είναι τόσο μεγάλες πού καταστρέφουν τήν κοινωνία τους χωρίς τή δυνατότητα νά άνορθωθεί. Τό ΑΕΠ μειώθηκε μέσα σέ ένα μήνα κατά 30%. Οι λαοί τής Γιουγκοσλαβίας κάνουν δήματα πρós τά πίσω, επιστρέφουν σέ μία οικονομία άγροτική, πράγμα πού ισχύει και για τους γείτονές τους, κυρίως για τή Μακεδονία, δεδομένου ότι οι οικονομίες αυτών των χωρών είναι συμπληρωματικές. Σ' αυτή τήν καταστροφή πρέπει νά προσθέσουμε τήν τεράστια ποσότητα τοξικών αερίων πού έχουν διαχυθεί στην άτμόσφαιρα έξαιτίας των βομβαρδισμών, μέ άγνωστες ακόμα συνέπειες

γιά τό περιβάλλον, τήν υγεία τών ανθρώπων καί, γενικότερα, τή ζωή στά Βαλκάνια. "Όλα αυτά συνιστούν ένα άθροισμα άπωλειών γιά τόν σερβικό λαό (καί τούς γείτονές του, μεταξύ τών όποιων συγκαταλεγόμαστε κι εμείς) έξίσου σοβαρών μέ τίς άπώλειες πού είχε ύποστει στή διάρκεια τής ναζιστικής κατοχής. Κι όταν λένε πώς όλες αυτές οί ζημιές θά άποκατασταθούν μέ μιά βοήθεια γιά τήν άνοικοδόμηση πού θά λάβει ή Γιουγκοσλαβία, όμολογούν ότι οί λαοί της θά πληρώνουν επί πολλά χρόνια τήν άποκατάσταση αυτών τών ζημιών.

Λένε ότι τό φίδι του μιλσοσεδιστικού φασισμού πρέπει νά πνιγεί όσο είναι άκόμη μέσα στο αύγό. "Άς δεχτούμε, προς στιγμήν, ότι τό καθεστώς αυτό είναι φασιστικό, ναζιστικό. Πιστεύετε ότι μπορούμε νά χρησιμοποιούμε τέτοιες ιστορικές αναλογίες; Μπορούμε νά φανταστούμε, γιά παράδειγμα, τίς μεραρχίες του Μιλόσεβιτς νά εισβάλουν σήμερα, όπως οί χιτλερικές τό 1940, στο Παρίσι, στή Βιέννη, ή έστω στή Βουδαπέστη, στή Σόφια, στα Τίρανα, στήν Άθήνα;

"Αν μιλήσουμε μέ τή δέουσα έννοιολογική αυστηρότητα, τό καθεστώς Μιλόσεβιτς είναι αυτό πού είναι: αυταρχικό, άστυνομικό, άντιδημοκρατικό, έθνικιστικό. Άλλά δέν είναι ναζιστικό. Άπό τήν πλευρά μας, δέν τρέφουμε καμία συμπάθεια σ' αυτό τό καθεστώς καί δέν περιμέναμε τά τρέχοντα γεγονότα γιά νά καταδικάσουμε τήν πολιτική του σέ βάρος τών Άλδανών του Κόσοβο. "Όστόσο, οί Άλδανοί του Κόσοβο άποτελούν έθνική μειονότητα στο πλαίσιο ενός κυρίαρχου κράτους. Καί κανένα κυρίαρχο κράτος δέν παραχωρεί μέ τή θέλησή του μιά άπό τίς έπαρχίες του. Κάτι τέτοιο μπορεί νά συμβεί μόνο μετά άπό συντριπτική στρατιωτική ήττα, ή όποία θά όδηγήσει τό ήττημένο κράτος όχι στο τραπέζι τών διαπραγματεύσεων αλλά στήν παράδοση άνευ όρων. Στή συνάντηση του Παρισιού, μετά τό Ραμπουγιέ, αυτή τήν άνευ όρων παράδοση άπαίτησαν οί ΗΠΑ καί, όπως ήταν προφανές, ό Μιλόσεβιτς δέν μπορούσε νά τήν άποδεχτεί. Τό ίδιο θά έκανε κάθε άρχηγός κράτους. "Η άπάντηση πού έλαβε ήταν οί άεροπορικές έπιθέσεις του ΝΑΤΟ πού, δυστυχώς, πραγματοποιήθηκαν μέ τή σύμφωνη γνώμη όλων τών κυβερνήσεων τών χωρών τής Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ τών όποιων καί τής Ελλάδας. Καί τώρα βρισκόμαστε στήν Ελλάδα μπροστά σέ μιά παράδοξη κατάσταση: τό 96% τής κοινής γνώμης τών πολιτών άντιτίθεται στους δομδαρισμούς, ενώ ή κυβέρνηση τούς ύποστηρίζει.

Έξάλλου, είναι γνωστό ότι, άπό τή στιγμή πού ό UCK πέρασε στήν άνοιχτή ένοπλη πάλη τόν Ιούνιο του 1998, οί Άλδανοί του Κόσοβο έγκατέλειψαν τό αίτημα τής άυτονομίας, πού είχε καταργήσει τό 1989 ό Μιλόσεβιτς, καί υιοθέτησαν τήν γραμμή τής δημιουργίας άνεξάρτητου κράτους. Δέν έπρόκειτο πλέον γιά έναν άγώνα διεκδίκησης τών δικαιωμάτων τής μειονότητας, αλλά γιά έναν άποσχιστικό πόλεμο. Μέ άλλα λόγια, δηλαδή, γιά έναν εμφύλιο πόλεμο, όπως τόσο όρθά τόν χαρακτήρισε ό ιστορικός Βαλερνστάιν, μεταξύ άλλων. Κι ένας πόλεμος σημαίνει νεκρούς, έμπρησμούς, καταστροφές, πρόσφυγες. Στήν Ελλάδα, γιά παράδειγμα, στή διάρκεια του δικού μας εμφύλιου πολέμου, είχε σημειωθεί βίαιη εκτόπιση πληθυσμών άπό τίς όρεινές περιοχές πού όδήγησε 800.000 πολίτες στήν προσφυγιά. Μήπως πρέπει νά τό όνομάσουμε καί αυτό «έθνική κάθαρση»;

Οί Σέρβοι δέν θέλουν νά χάσουν τό Κόσοβο καί καταδιώκουν τούς ένοπλους του UCK, καθώς καί τούς πολίτες πού τούς στηρίζουν. Οί Άλδανοί του Κόσοβο, άπό τήν πλευρά τους, θέλουν ένα Κόσοβο καθαρά άλδανικό. Μέσα σ' αυτό τό πλαι-

σιο πραγματοποιούνται οί διώξεις πολιτών, οί εκκενώσεις περιοχών πού δημιουργούν πρόσφυγες, οί άποτρόπαιες πράξεις, πού δέν είναι παρά συνέπειες τής παρούσας πραγματικότητας: του εμφύλιου πολέμου.

Γιατί, λοιπόν, οί συνέπειες του εμφύλιου πολέμου χαρακτηρίζονται «έθνική κάθαρση», «γενοκτονία», «άπαρτχάιντ»; "Ό όρος έθνική κάθαρση άποσκοπεί στή δαιμονοποίηση του άντιπάλου. Είναι ένας μηχανισμός δικαιολόγησης, ένα ιδεολογικό στρατήγημα. "Ο Μιλόσεβιτς παρουσιάζεται σάν νέος Χίτλερ, γιατί έτσι ύπαγορεύει μιά ιστορική αναλογία: μπροστά στήν αναβίωση γενοκτονιών καί έθνοκαθάρσεων, όπως εκείνες τών στρατοπέδων συγκέντρωσης του Χίτλερ, δικαιώνεται καί νομιμοποιείται ή στρατιωτική επέμβαση. Πολύ περισσότερο πού όλος ό κόσμος έχει καταδικάσει τήν άνεκτικότητα τών δυτικών δημοκρατιών καί τής Κοινωνίας τών Έθνών τό 1938-39, πού επέτρεψε στον Χίτλερ νά έξαπολύσει τήν όλέθρια επιδρομή του εναντίον τών λαών τής Ευρώπης καί του πολιτισμού. Έπρεπε, λοιπόν, ό Μιλόσεβιτς καί τό καθεστώς του νά τεθούν εκτός του πολιτισμικού μας προτύπου. Γι' αυτό τό ΝΑΤΟ χρησιμοποίησε ένα ιστορικό δεδικασμένο, ένα έγκλημα εναντίον τής ανθρωπότητας πού έχει ήδη κριθεί άμετάκλητα, γιά νά άποσπάσει τή συναίνεση τής κοινής γνώμης τών δυτικών χωρών.

"Όπως βλέπουμε εμείς τά πράγματα, θά ήταν αντιφατικό νά καταδικάσουμε τήν επέμβαση του ΝΑΤΟ στή Γιουγκοσλαβία καί, ταυτόχρονα, νά χαρακτηρίζουμε τίς τραγικές συνέπειες ενός εμφύλιου πολέμου «έθνική κάθαρση» καί «γενοκτονία». Φυσικά, θά ήταν ύποκρισία εκ μέρους μας νά σιωπήσουμε μπροστά στις άγριότητες πού διαπράττονται σέ βάρος τών Άλδανών του Κόσοβο, καί στήν παραβίαση τών δικαιωμάτων τών μειονοτήτων. Πρέπει νά τίς καταδικάσουμε θεωρώντας υπεύθυνο γι' αυτές τό καθεστώς Μιλόσεβιτς, πού χρησιμοποίησε τή γλώσσα τής βίας γιά νά χειριστεί τό πρόβλημα τών Άλδανών του Κόσοβο, καθώς καί τό πρόβλημα πού θέτει ή συνύπαρξη διαφορετικών έθνοτήτων στους κόλπους τής Γιουγκοσλαβίας.

Τελικά, στή βάση όσων έχουμε προαναφέρει, ή πολιτική μας θέση είναι ή ακόλουθη:

- α. άμεσος τερματισμός τών βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ,
- β. πολιτική λύση, υπό τήν αιγίδα του ΟΗΕ καί χωρίς καμία άνάμειξη του ΝΑΤΟ, ή όποία θά έγγυάται, άφ' ενός, τήν έδαφική άκεραιότητα τής Νέας Γιουγκοσλαβίας καί, άφ' έτέρου, τή διοικητική άυτονομία τών Άλδανών του Κόσοβο. Έννοείται ότι δέν μπορεί νά ύπάρξει καμία διώσιμη λύση, άν δέν προβλέπει καί τήν επιστροφή τών προσφύγων στις έστιές τους,
- γ. σύγκληση διαβαλκανικής συνδιάσκεψης υπό τήν αιγίδα του ΟΗΕ, γιά νά άντιμετωπίσουν άπό κοινού τά προβλήματα τής περιοχής, τήν ειρήνευση καί τήν συνεργασία τών λαών της στο πλαίσιο τής ευρωπαϊκής προοπτικής.

Έάν ένα άπό τά μεγάλα διακυβεύματα γιά τά Βαλκάνια καί τόν κόσμο όλόκληρο είναι ή δημοκρατία, τήν έμπέδωσή της δέν μπορούμε νά τήν εκχωρήσουμε στή δικαιοδοσία τών Φάντομ, τών Στέθλ καί τών Τόμαχοκ. Είναι ύπόθεση τών πολιτών, τών δημοκρατικών πολιτών. "Όπως έλεγε πρόσφατα μιά σπουδάστρια στο Βελιγράδι, «θέλουμε τό ΝΑΤΟ νά σταματήσει τούς βομβαρδισμούς καί νά μäs αφήσετε νά ρυθμίσουμε μόνοι μας τούς λογαριασμούς μας μέ τόν Μιλόσεβιτς».

Ο ΔΙΚΑΝΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΜΟΥΖΕΛΗ

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

Οι θυμωμένες σκέψεις πού ἀκολουθοῦν ἀναφέρονται σέ δύο κείμενα τοῦ Ν. Μουζέλη γιά τόν πόλεμο στή Γιουγκοσλαβία. Τό ἕνα ἐπιγράφεται «Κυνισμός ἢ ἀσχετοσύνη οἱ βομβαρδισμοί; Τό πρώτο καί βασικό σφάλμα εἶναι ἡ ἑξαρχῆς δήλωση τοῦ ΝΑΤΟ ὅτι δέν πρόκειται νά χρησιμοποιήσει χερσαίες δυνάμεις γιά νά σταματήσει ἐπί τόπου τήν ἔθνοκάθαρση» *Τό Βῆμα* 4.4.1999 καί τό ἄλλο «Κοσσυφοπέδιο: πέρα ἀπό τήν ἰδεολογική πόλωση. Νά πάψουμε νά βλέπουμε τή διαμάχη μεταξύ ΝΑΤΟ καί Σερβίας σάν ἕναν ποδοσφαιρικό ἀγώνα ὅπου εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ὑποστηρίξουμε ἀνεπιφύλακτα τή μία ἢ τήν ἄλλη ομάδα». *Τό Βῆμα*, 2.5.1999.

Ὁ Νίκος Μουζέλης εἶναι ἕνας σημαίνων θεωρητικός τοῦ «Τρίτου Δρόμου» καί τοῦ καθ' ἡμᾶς προϊόντος ἐκσυγχρονισμοῦ. Γιά τούτο καί μόνο, οἱ ἀπλουστευτικές καί ἀνιστόρητες θέσεις πού ἐκφράζει σχετικά μέ τή Νατοϊκή «παρέμβαση» στή Γιουγκοσλαβία ἀξίζουν ἐπισήμανσης καί σχολιασμοῦ.

Σήμερα θρῆσκόμαστε σ' ἕναν πραγματικό πόλεμο, στόν ὁποῖον μετέχει καί ἡ Ἑλλάδα. Ἡ κυβέρνησή μας, δηλαδή, ἔχει συνυπογράψει τούς βομβαρδισμούς καί τό ἐμπάργκο ἐναντίον τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας, ἔχει νομιμοποιήσει τήν προοπτική «στρατιωτικῆς παρουσίας» ἢ «διευκόλυνσης» τῶν Νατοϊκῶν δυνάμεων στό ἔδαφός της, ἔχει παραχωρήσει τό λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης καί πλειάδα στρατιωτικῶν ἀεροδρομίων στή διάθεση τοῦ ΝΑΤΟ. Βεβαίως, στούς βομβαρδισμούς δέν μετέχουν ἑλληνικά ἀεροσκάφη. Ὡστόσο, γιά τόν πόλεμο, οἱ δεδομένες ἑλληνικές παραχωρήσεις ζυγίζον πολλές φορές περισσότερο ἀπ' ὅσο θά μετροῦσαν δέκα, εἴκοσι ἢ πενήντα ἑλληνικά ἀεροσκάφη πού θά πραγματοποιοῦσαν ἢ θά ὑποστήριζαν βομβαρδισμούς. Σέ ἀντίθεση πρὸς ὅσα λέγονται στούς προεκλογικούς λόγους πού ἐκφωνοῦνται ἀπό τά μπαλκόνια ἢ Ἑλλάδα εἶναι στόν πόλεμο. Δέν μπορούμε νά ἀγνοοῦμε ὅτι ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἐπέλεξε νά περιληφθεῖ στούς ἐντολεῖς καί στούς ὑποστηρικτές τῶν βομβαρδισμῶν καί τῶν σχεδίων μᾶς ὅλο καί περισσότερο ἐνδεχόμενης χερσαίας ἐπέμβασης.

Θυμόμαστε τί εἶναι πόλεμος; Θυμοῦνται οἱ Εὐρωπαῖοι ἐταῖροι μας τί εἶναι πόλεμος; Στά κείμενα τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ πολέμου δέν ὑπάρχει ὁ πόλεμος. Δέν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, δέν ὑπάρχουν κοινωνίες, οἰκονομίες, πολιτισμοί δέν ὑπάρχουν σκοτωμοί, ἀκρωτηριασμοί, ἀνέχεια, προσφυγιά, καταστολή. Ὅλα αὐτά παρουσιάζονται τόσο ἀφηρημένα, ὅσο οἱ ἀφηρη-

μένες εἶναι οἱ ἀρχές πού ἐπικαλοῦνται γιά νά νομιμοποιήσουν τήν καταστροφή πού ὑπερασπίζονται. Ξεχνώντας τήν ἱστορία καί τίς κληρονομίες της, μιλοῦν γιά ἔθνοκάθαρση, γιά τό «αὐτόνητο δικαίωμα» τῶν ἔθνοτήτων στήν ἀπόσχιση, γιά τόν Χίτλερ-Μιλόσεβιτς, γιά τόν αἱματοβαμμένο μεγαλοσερβικό ἔθνικισμό.

Θεωρῶ ἄχαρη καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὄχι τοῦ παρόντος τήν προσβολή τῶν ἀνακριθειῶν καί τῶν ἀποσιωπήσεων ἐπί τῶν ὁποίων ἐδράζονται τά ἐπιχειρήματα τοῦ Ν. Μουζέλη. Καλόπιστα, θά τοῦ καταλογίσω ἑλλιπή ἐνημέρωση καί μάλιστα, γιά λόγους οἰκονομίας τῆς συζήτησης, θά δεχθῶ ὅτι ἰσχύουν ὅλα τά γεγονότα πού ἐκλεκτικῶς ἐπικαλεῖται. Ἄς ξεχάσουμε, λοιπόν, τά ἔργα καί τίς ἡμέρες τῶν Ἀλβανῶν ἡγετῶν τήν ἐποχή τῆς αὐτονομίας, ἄς ξεχάσουμε τή δεκαετία τοῦ 1940, ἄς λησμονήσουμε τούς πολέμους γιά τή διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας καί ἄς δεχθοῦμε ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία μας περιορίζεται στό Κόσοβο καί ὅτι συρρικνώνεται στή δεκαετία τοῦ '90. Νά θυμηθοῦμε μόνο, ἔτσι, γενικά, πῶς ἡ δεκαετία πού διανύουμε σφραγίστηκε ἀπό τήν εἰρηνική ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Μακεδονίας, τήν ἀναίμακτη σχεδόν ἀνεξαρτησία τῆς Σλοβενίας, καί τούς καταστροφικούς πολέμους πού ἀκολούθησαν τήν ἀπόσχιση τῆς Κροατίας καί τῆς Βοσνίας γιά τήν ἀλλαγὴ τῶν συνόρων. Κι ἄς μείνει ἀσχολίαστη ἡ ἀποψη τοῦ Ν. Μουζέλη ὅτι γιά ὅλα αὐτά εὐθύνεται ὁ σερβικός ἔθνικισμός.

Κατά τή δεκαετία τοῦ '90, λοιπόν, καταστέλλεται διαίως ὁ ἀλβανικός ἔθνικισμός στό Κόσοβο. Ἡ κυβέρνηση τοῦ Μιλόσεβιτς ἐγκαθιδρύει καθεστῶς διωγμῶν, ἀστυνομικό κράτος, προβαίνει σέ συστηματικές διώξεις ὁπαδῶν τῆς ἀπόσχισης. Νά τό ποῦμε πιό καθαρά. Στίς συνθήκες τῶν γενικευμένων πολέμων, ὁ πρόεδρος τῆς συρρικνούμενης Γιουγκοσλαβίας ἀσχεῖ πολιτική καταπίεσης τοῦ ἔθνικισμοῦ τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο, περιστέλλει τά πολιτικά δικαιώματα τῆς μειονότητας, ἔχοντας ἤδη καταργήσει τό συνταγματικά προβλεπόμενο καθεστῶς αὐτονομίας τοῦ Κόσοβου. Παράλληλα, μέσα σέ αὐτή τή δεινή κατάσταση, διευρύνονται οἱ τρομοκρατικές ἐνέργειες καί ἀναπτύσσεται ἡ ἐνοπλή δύναμη τοῦ UCK. Ἐχομε, λοιπόν, ἕνα ἐνοπλο αὐτονομιστικό κίνημα μέ σταθερή ροπή πρὸς τήν τρομοκρατία καί, σέ ἀπάντηση, μιά πολιτική δίαιης καταστολῆς, ἐκτόπισης Κοσοβάρων στά σύνορα πού, στήν πράξη, συναντᾶται μέ παρακρατικούς καί παραστρατιωτικούς κύ-

κλους Σέρβων εθνικιστών. Ἀκόμα κι ἂν δεχθούμε ὡς «κοινὸ τόπο» αὐτὴν τὴν οὐδέτερη καὶ ρηχὴ ἀποτύπωση τῶν πραγμάτων, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θέσουμε μερικὰ βασικά ἐρωτήματα πού ἡ ἀνωτέρω περιγραφή ἀφήνει ἀναπάντητα.

Ἡ ἐθνικὴ καταπίεση τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο συνιστᾶ μιὰ τόσο διακριτὴ ἱστορικὴ ἰδιομορφία πού μπορεῖ νὰ νομιμοποιήσῃ τὸν πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας; Ἄν διαβάσουμε κατὰ γράμμα τίς σκέψεις τοῦ Ν. Μουζέλη, τὸ ΝΑΤΟ δικαιούται, ἂν τὸ κρίνει σκόπιμο, νὰ βομβαρδίσει καὶ τὴν Ἄγκυρα πού λιώνει τὴν κουρδικὴ μειονότητα καὶ, συνεκδοχικῶς, ἀκόμα καὶ τὸ Λονδίνο γιὰ τὴν πολιτικὴ του στό Μπέλφαστ. Θὰ ὀφείλε δὲ νὰ ἔχει βομβαρδίσει ἐγκαίρως καὶ τὴ Μόσχα γιὰ τὴν πολιτικὴ της στό Ἀφγανιστάν, καὶ τὴ Λευκωσία, τὸν καιρὸ τοῦ Σαμψών, γιὰ τὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῶν Τουρκοκυπρίων (αὐτὸ τὸ τελευταῖο τὸ ἔπραξε ἐμμέσως). Δυστυχῶς, μᾶς λέει ὁ Μουζέλης, ἐφαρμόζουν ἐπιλεκτικὰ τίς ἀρχές αὐτές. Ὅμως, ἡ ἀναφορά στὴ «διπλὴ γλώσσα τῶν ΗΠΑ δὲν μᾶς λύνει τὸ πρόβλημα. Ἄν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ «διπλὴ γλώσσα», θὰ μπορούσε ἕνας δημοκράτης Εὐρωπαῖος νὰ δεχτεῖ ὅτι τὸ ΝΑΤΟ δικαιούται νὰ βομβαρδίσει τὴν Ἄγκυρα; Γιατί, προκειμένου νὰ ὑπεκφύγει τοῦ προβλήματος, ὁ Μουζέλης ταυτίζει τὴν ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ τὴν ἐλληνικὴ Ἀριστερά μὲ τοὺς ἐθνικιστὲς μακεδονοφάγους, τουρκοφάγους καὶ μισαλλόδοξους;

Τὸ δεύτερο ἐρώτημα ἀφορᾶ στό δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο. Ἐδῶ ὁ Μουζέλης δὲν παίρνει ρητὴ θέση, συναρτᾶ τὸ πρόβλημα στὴ συζήτηση περὶ «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Τὸ ζήτημα ὁμως τῶν μειονοτήτων εἶναι κατεξοχὴν πρόβλημα δημοκρατίας καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων. Στὴν περίπτωση τοῦ Κόσοβο, ἡ προσεκτικὴ διατύπωση τοῦ Μουζέλη νομιμοποιεῖ, ὡς «ἀνθρώπινο δικαίωμα» τὸ αἴτημα τῆς ἀπόσχισης. Πρέπει ὁμως νὰ ἀναρωτηθοῦμε, ἂν κάτι τέτοιο ἰσχύει ὡς γενικὴ ἀρχή, τότε τί πρέπει νὰ γίνῃ μὲ τοὺς Ἀλβανούς τοῦ Τέτοβο καὶ μὲ τοὺς Βουλγάρους στὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας; Καὶ μὲ τοὺς Τούρκους τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἑλλάδας; Καὶ μὲ τίς μειονότητες τῆς Βοϊδοβόντινα, τῆς Τουρκίας ἢ τῆς Κύπρου; Τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων ταυτίζονται μὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης; Ὅποιος τὸ δέχεται αὐτό, ἂς τὸ πεῖ καθαρὰ. Γιατί τὸ δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης ἢ τῆς αὐτοδιάθεσης σημαίνει «δικαίωμα» στὸν πόλεμο. Καὶ δικαίωμα στὸν πόλεμο σημαίνει δικαίωση καὶ τῶν κανόνων τοῦ πολέμου. Πόσες ἑκατοντάδες χιλιάδες ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἰσπανικοῦ ἢ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου; Πόσα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους μετὰ τὴ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἢ τὸ τέλος τῶν παγκοσμίων πολέμων; Πόσα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἀσία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν; Ὁ νεωτερικὸς, ὀλοκληρωτικὸς πόλεμος πού διεκδικεῖ ἐδάφη καὶ ὄχι λαούς, φτιάχνει μιὰ ἰδιομορφὴ λογικὴ τάξη. Τὸ νὰ μὴν τὴν ἀποδεχθούμε σημαίνει νὰ ἀρνηθούμε τὸν πόλεμο. Γιατί, ἂν ὁ πόλεμος ξεσπάσει, τὸ νὰ ἀρνηθούμε τίς συνέπειές του δὲν ἔχει πλέον καμία πρακτικὴ συνέπεια.

Ἡ «διαμάχη μεταξὺ ΝΑΤΟ καὶ Σερβίας» δὲν εἶναι ποδοσφαιρικὸς ἀγώνας. Εἶναι ὀλοκληρωτικὸς πόλεμος πού ἰσοπεδώνει τὴ Νέα Γιουγκοσλαβία καὶ καταδικάζει στὴν ἀνέχεια καὶ στίς συνέπειες μιᾶς μὴ ἀνατάξιμης οικολογικῆς καταστροφῆς τοὺς πολίτες της, τὰ παιδιά τους καὶ τὰ παιδιά τῶν παιδιῶν τους.

Κατὰ τὸν Μουζέλη, ἡ πρώτη αἰτία αὐτοῦ τοῦ πολέμου ἀφορᾶ στό ὅτι «ὁ πρόεδρος Κλίντον καὶ ἡ ἀμερικανίδα ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν θέλησαν νὰ δώσουν ἕνα γερὸ μάθημα στό σέρβο ἡγέτη πού ἐδῶ καὶ μία δεκαετία παίζει τὴ "γάτα μὲ τὸ ποντίκι" μὲ τὸ ΝΑΤΟ ὑποσκάπτοντας τὸ γόητρο καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ ὀργανισμοῦ». Ὁμολογῶ ὅτι, δίχως τὴ συμβολὴ τοῦ Ν. Μουζέλη, θὰ δυσκολευνόμουν νὰ διακριθῶ αὐτὴ τὴ διάσταση τῶν πραγμάτων πού θέλει τὴ Γιουγκοσλαβία στὴ θέση τῆς κακῆς «γάτας» καὶ τὸ ΝΑΤΟ στὴ θέση τοῦ «ποντικοῦ» μὲ τὸ θιγμένο φιλότιμο. Βεβαίως, ἕνας τόσο σημαντικὸς ἀναλυτὴς θὰ ἀπέφευγε νὰ ἀποδώσει, μονομερῶς τὰ αἴτια τοῦ πολέμου στό γρατσουνισμένο φιλότιμο τοῦ ΝΑΤΟ. Ἐτσι, ἐμβαθύνοντας ἀκόμα περισσότερο στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἔτσι ὑπ' ὄψη μας τὸ πόρισμα τῶν ἐρευνῶν του, ὅτι «οἱ δυτικοευρωπαῖοι σύμμαχοι ἔχουν ἕνα προφανές καὶ ἄμεσο στρατηγικὸ συμφέρον στὴ σταθεροποίηση τῆς βαλκανικῆς περιοχῆς». Ἐδῶ τὰ πράγματα γίνονται σοβαρά. Καὶ περιμένουμε νὰ δοῦμε αὐτὸ τὸ ἄμεσο καὶ προφανές στρατηγικὸ συμφέρον, ἢ κατανόηση τοῦ ὁποῖου θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ ἐξηγήσουμε τὸν πόλεμο.

Εὐτυχῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὁ Ν. Μουζέλης φροντίζει νὰ μᾶς προφυλάξῃ ἀπὸ τὰ λάθη στὰ ὁποῖα θὰ κινδυνεύαμε νὰ ὀδηγηθούμε ἀπὸ πεπαλαιωμένους ἀναλυτικὸς καὶ ἐρμηνευτικὸς αὐτοματισμούς. Διότι, καθὼς ἐπισημαίνει, «ἡ Νατοϊκὴ ἐπέμβαση δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἢ κατὰ κύριο λόγο μὲ βάση τὴν παραδοσιακὴ *realpolitik* τῆς γεωπολιτικῆς ἐπέκτασης καὶ τῆς προώθησης οἰκονομικῶν ἱμπεριαλιστικῶν συμφερόντων». Ἐάν καταφέραμε νὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς προκαταλήψεις πού συσκοτίζουν τὰ πράγματα, τότε θὰ ἀνακαλύπταμε ὅτι ἡ Νατοϊκὴ «ἐπέμβαση» συνιστᾶ ἕναν καινοφανοῦς ποιότητας πόλεμο, πού ἐξητεῖται κυρίως ἀπὸ τὴ νέα προϋπόθεση ἠθικῆς τῆς παγκοσμιοποίησης.

Ἐνθυμούμενος τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ, ὁ Μουζέλης μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ πραγματικότητα ἔχει ἀλλάξει καὶ ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ ὑπαγορεύει τὴν ἀνάγκη χρήσης νέων νοητικῶν ἐργαλείων καὶ ἐποπτικῶν μέσων. «Οἱ νέες τεχνολογίες, ἡ κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας, τὸ πέρασμα ἀπὸ ἕνα σύστημα κρατῶν-ἐθνῶν πού ἀνταγωνίζονται μὲ βάση μιὰ γεωπολιτικὴ λογικὴ σὲ ἕνα σύστημα πού βασίζεται πῶς πολὺ σὲ μιὰ ἀναπτυξιακὴ λογικὴ —ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις καθιστοῦν ἀναχρονιστικὲς καὶ ἄσχετες τίς παλαιοῦ τύπου ἱμπεριαλιστικὲς ἐξηγήσεις». Στὸ βάθος, λοιπόν, τὸ νέο στρατηγικὸ συμφέρον τοῦ ΝΑΤΟ ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν προάσπιση τῆς νέας ἀναδυόμενης ἠθικῆς: «καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριές τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὑπάρχει μιὰ ραγδαία διαμορφούμενη κοινὴ γνώμη πού πιστεῖει ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας (στὴ σημερινὴ φάση τῆς αὐξανόμενης ἀλληλεξάρτησης καὶ τοῦ πολυπολιτισμικοῦ χαρακτῆρα τῶν κρατῶν-ἐθνῶν) δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ σημεῖο στό ὁποῖο κυβερνήσεις νὰ ἐπιδίδονται ἀνενόχλητα μέσα στὰ σύνορά τους σὲ γενοκτονίες, ἐθνικὲς καθάρσεις καὶ σὲ ἄλλες τέτοιου εἶδους μαζικὲς παραβιάσεις τῶν βασικῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμό, ὁ Μουζέλης ὀδηγεῖται στὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς ὅτι, ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, οἱ «προοδευτικὲς δυνάμεις», ἀγνοώντας τὴν «τυπικὴ διεθνή νομιμότητα», ὀφείλουν νὰ θέτουν τὸν σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Σήμερα, κατὰ τὸν Μουζέλη, μόνον οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις καὶ οἱ ἱστορικὰ καθυστερημένοι κομμουνιστὲς πού ἐπιδιώκουν στὴν Εὐρώπη ἀρ-

νοούνται τό δικαίωμα επέμβασης του πολιτισμένου κόσμου για την έδραϊωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε όλόκληρο τόν πλανήτη.

Ίδου τά μηνύματα πού συλλαμβάνουν τά ευαίσθητα νεότευκτα έποπτικά μέσα του κοινωνιολόγου μας. Μηνύματα πού οί κοινοί θνητοί, καίτοι διαθέτουν ολιγότερο ανανεωμένα και έκλεπτυσμένα νοητικά εργαλεία, κατορθώνουν νά τά προσλάβουν παρακολουθώντας άπλως CNN ή ακούγοντας τήν ακολουθία των λέξεων πού εκστομίζει καθημερινά μπροστά στις κάμερες τό δρονο πού ονομάζεται Τζέμι Σί. Έλπίζω τό Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης νά μήν επιφυλάσσει καί σ' αυτό τό δρονο τήν τιμή νά τό αναγορεύσει σε έπίτιμο διδάκτορα.

Ας πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά. Διερωτάται ο Ν. Μουζέλης για τίς αίτιες του πολέμου. Καί άπαντά ότι, καταφανώς, ή «επέμβαση» δέν γίνεται για τόν έλεγχο ούτε των πλουτοπαραγωγικών πηγών ούτε των γιουγκοσλαβικών άγορών, ότι δέν άφορά στην προώθηση οικονομικών ιμπεριαλιστικών συμφερόντων. Κατά τουτο «ή ΝΑΤΟική επέμβαση δέν μπορεί νά έξηγηθεί άποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο μέ βάση τήν παραδοσιακή *realpolitik* τής γεωπολιτικής επέκτασης». Συνεπώς, *ex contrario*, ο Μουζέλης θεωρεί ότι απέδειξε πως αυτή ή «πάρεμβαση» δέν μπορεί παρά νά έχει κίνητρα ευγενικά, ανθρωπιστικά, ανιδιοτελή. Ωστόσο, οί όροι τής «γεωπολιτικής επέκτασης» δέν είναι άμέσως όρατοί στην έκάστοτε συγκυρία. Χρειάζεται, δηλαδή, όπως χρειαζόταν πάντοτε, νά άποτυπώσουμε τό πλέγμα και τους κόμβους των ανταγωνισμών, νά επιχρησιμοποιήσουμε τήν ανασύσταση των αντιθέσεων. Έπειδή τελευτήσε ο διπολισμός, έχει τελειώσει και ο ανταγωνισμός τής Δύσης μέ τήν άρκούδα, μέ τους δράκοντες, μέ τίς μεσαιές δυνάμεις; Είναι πολιτικά άσφαλές τό οικονομικό πλαίσιο τής «παγκοσμιοποίησης»; Βρισκόμαστε, επιτέλους, στις παραδείσιες συνθήκες κατάλυσης του *laissez faire, laissez passer*; Οί έξωοικονομικοί καταναγκασμοί τής συσσώρευσης άποτελούν πλέον άναχρονισμό; Ξαφνικά, ως διά μαγείας, ή σύγκλιση των οικονομιών, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας, ο ανταγωνισμός, οί άγορές εντάσσονται σ' ένα νέο σύστημα αυτόματων ρυθμίσεων; Μετά τήν πτώση του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», τίθενται ξανά στό προσκήνιο τά προβλήματα τής ισχύος και τής κυριαρχίας, ανασυντάσσονται τά διακυβεύματα τής καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, τίθενται ως αντικείμενο ανταγωνισμού οί όγοι αναδιάρταξης των άγορών.

Σήμερα, εκείνο πού άποκαλούμε «ή Δύση» συνιστά, άραγε, μία ένιαία δύναμη παγκοσμίου ήγεμονίας, μέ κοινές στρατηγικές στοχεύσεις; *Ναι!* είναι ή άπάντηση των Δυτικών, των κυβερνήσεων τής Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ΗΠΑ. *Ναι, τουλάχιστον σε ό, τι άφορά τά ανθρώπινα δικαιώματα!* Αυτό επιδέχεται συζήτησης. Η παραβίαση των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», κάθε κατάσταση, δηλαδή, τήν όποία τά μέλη του ΝΑΤΟ όρίζουν έκλεκτικά ως παραβίαση των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», δίνει στον Όργανισμό δικαίωμα «παρέμβασης». Στο νέο δόγμα του ΝΑΤΟ, τό έκλεκτικό αυτό δικαίωμα «παρέμβασης» όρίζεται ως ύπερκείμενο τής άρχής τής εθνικής κυριαρχίας. Καί, έξ άποτελέματος, τουτο σημαίνει ότι τό ΝΑΤΟ έδωσε στον έαυτό του τό δικαίωμα νά σβήσει από τόν χάρτη όποια χώρα θεωρεί ότι «παραβιάζει τά ανθρώπινα δικαιώματα». Δυστυχώς, ή ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία τό

μόνο πού διέσωσε από τήν παράδοση του Κάουτσκι είναι κάποια ιδεολογικά θραύσματα τής θεωρίας περί «υπεριμπεριαλισμού». Πού τά άνήγαγε σε χιλιαστικού τύπου «δεοντολογίες», για τή νομομοποίηση του «τελευταίου πολέμου» πού θά άπαλείψει κάθε μελλοντικό πόλεμο.

Για τό γεωπολιτικό πλαίσιο του πολέμου, θά περιοριστώ σε καί πάλι σε μία άπλή περιγραφή. Η Τουρκία, τό παλαιό άδύθιστο άεροπλανοφόρο του ΝΑΤΟ, σήμερα, δέν μπορεί νά λογίζεται ως σταθερή βάση τής συμμαχίας. Η χώρα αυτή άποτελεί πλέον μία ύπολογίσιμη δύναμη, μέ σχετικές άυτονομίες, δίχως άυστηρά προκαθορισμένους προσανατολισμούς. Άλλά είναι, ταυτόχρονα, καί μία χώρα μέ έκρηκτικά μειονοτικά προβλήματα και δυσεπίλυτες αντιθέσεις. Δέν γνωρίζω πολλά: ένας κοινός άναγνώστης έφημερίδων είμαι. Ωστόσο, όποιος συμμερίζεται τή ρευστότητα στην Τουρκία κι έχει μία ιδέα του χάρτη τής Άνατολικής Ευρώπης, μπορεί νά διακρίνει στή Βαλκανική μία νέα πραγματικότητα: Ούγγαρία (ΝΑΤΟ), Ρουμανία (ΝΑΤΟ), Σλοβενία (ΝΑΤΟ), Βοσνία - Έρζεγοβίνη (ΝΑΤΟ), Κροατία (ΝΑΤΟ), Βουλγαρία (ΝΑΤΟ), Μακεδονία (ΝΑΤΟ), Άλβανία (ΝΑΤΟ), Ελλάδα (ΝΑΤΟ). Μένει μία τρύπα, ή Νέα Γιουγκοσλαβία. Καί μέσα σ' αυτήν, ή Σερβία άπέναντι στο Κόσοδο-Μετόχι, άπέναντι στο Μοντενέγκρο, άπέναντι στή Βοϊβοδίνα. Οί πρώην χώρες του κεντροευρωπαϊκού και βαλκανικού ύπαρκτου σοσιαλισμού, μέ διαλυμένο τόν παραγωγικό ιστό των πάλοι ποτέ συμπληρωματικών οικονομιών τους, μέ σοβαρότατα έλλείμματα δημοκρατίας, μέ συνθήκες πού εύνοούν τήν έξαρση των εθνικισμών και τήν πολιτική ρευστότητα, άποτελούν δυνάμει ένα άποσταθεροποιημένο πλαίσιο «συνμίεσης του τόπου και του χρόνου», ένα σύνολο κρατικών μορφωμάτων τόσο αδύναμων, ώστε νά μήν μπορούν νά διαχειρίζονται πολιτικά, δημοκρατικά δηλαδή, τήν άνάδυση αρχαϊσμών όπως είναι οί άποσχιστικοί εθνικισμοί πού ο Ν. Μουζέλης όρίζει ως «αύξανόμενη πολυπολιτισμικότητα των κοιωνιών».

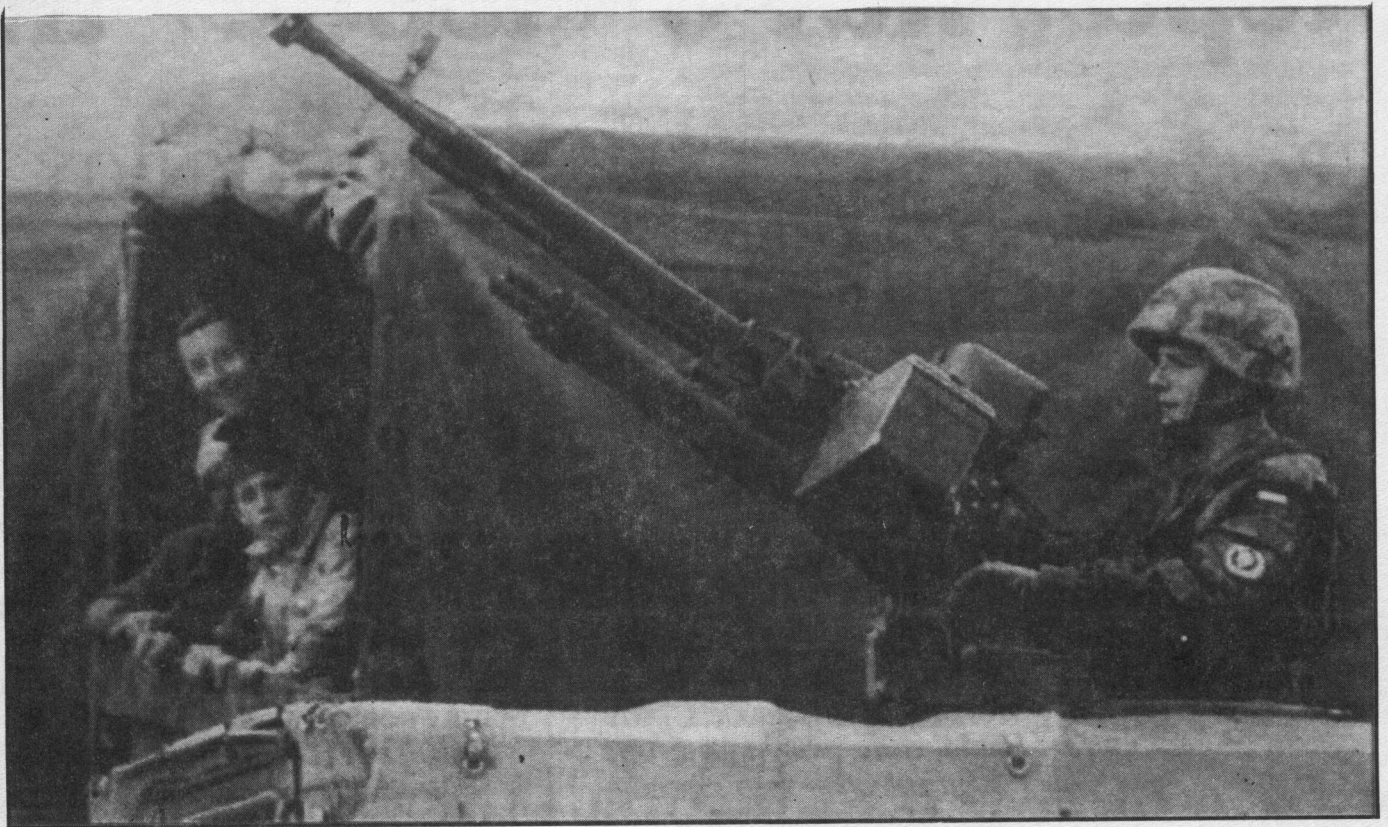
Στό όνομα τής πολυπολιτισμικότητας, ο Ν. Μουζέλης τάσεται στην πράξη υπέρ του δικαιώματος τής άπόσχισης. Τότε, όμως, ή πολυπολιτισμικότητα άναιρείται. Τό άποτέλεσμα είναι ή δημιουργία μικρών εθνικά «καθάρων» κρατικών όντοτήτων, ή άποδυνάμωση των σημερινών κρατών, ή διάσπαση των παραγωγικών τους δομών. Άπέναντι και σε αυτό τό ζήτημα, ο Ν. Μουζέλης άποφεύγει νά εκφράσει ευθέως τή γνώμη του. Πρέπει, όμως, κάτι νά πει. Ο μεγαλοσερβικός εθνικισμός πού καταγγέλλει ως ύπεύθυνο όλων των πολέμων και των έγκλημάτων βρίσκεται άντιμέτωπος μέ τόν άλβανικό, έναν νεόκοπο σκληρό εθνικισμό πού, βασισμένος στην ράτσα και στο «κοινό αίμα», διεκδικεί τό «ανθρώπινο δικαίωμα» νά κατασκευάσει ένα εθνικά καθαρό Κόσοδο.

Ο Νίκος Μουζέλης όμως προχωράει ακόμα βαθύτερα στην άνάλυσή του. Τόσο βαθιά πού επιτρέπει στο έπιχείρημά του νά άυτονομηθεί και ν' αρχίσει νά κνηγάει τήν ούρά του. Η «συστηματική και μαζική έθνοκάθαρση» στο Κόσοδο, ύποστηρίζει, άποσταθεροποιεί τίς γειτονικές χώρες. Τό ΝΑΤΟ, επειδή δέν είναι διατεθειμένο νά δεχθεί κάτι τέτοιο ως τετελεσμένο γεγονός, έντείνει τους βομβαρδισμούς. Οί βομβαρδισμοί έντείνουν τή «συστηματική και μαζική έθνοκάθαρση» πού, μέ τή σειρά της έντείνει τό κύμα των προσφύγων. Πως τελειώ-

νει ή ιστορία; Η μόνη «ρεαλιστική» λύση πού βλέπει ο Μουζέλης είναι ή χειρσαία επέμβαση.

Γιά νά μήν τόν άδικοϋμε, ο Ν. Μουζέλης δέν προσπαθει, λοιπόν, νά δικαιολογήσει τούς βομβαρδισμούς. Αντίθετα, τούς θεωρεί κάτι περισσότερο από έγκληματικούς ή κυνικούς, τούς θεωρεί λάθος! Πρόκειται, όπως γράφει, για μία άκρως άτελέσφορη επιλογή, ή όποία οδηγεί σε άποτελέσματα αντίθετα άπό αυτά πού επιθυμούν οι Δυτικοί. Νά τό πώς άλλιώς. Κατά τόν Μουζέλη, δέν χωράει άμφιβολία ότι οι Δυτικοί άγωνίζονται για «τό καλό» τών λαών τής Γιουγκοσλαβίας. Ωστόσο, εκ τών πραγμάτων, τό μέσον πού έπελέγη, οι βομβαρδισμοί δηλαδή, άποδείχθηκε άναποτελεσματικοί για τήν επίτευξη τού άνθρωπιστικού σκοπού τής «επέμβασης». Η γνώμη του είναι

ότι τό ΝΑΤΟ όφειλε, εϋθύς έξ άρχής, νά εισβάλει με χειρσαίες δυνάμεις στό Κόσοβο. Δυστυχώς, όμως, οι δυτικές κυβερνήσεις δέν φάνηκαν διατεθειμένες νά ριψοκινδυνεύσουν τίς ζωές στρατιωτών. Κατά τούτο, ή νατοϊκή επέμβαση ύπονομεύθηκε άπό τήν άφελή ιδέα ότι, όπως στην περίπτωση τής Βοσνίας, οι βομβαρδισμοί θά «συνέτιζαν» τόν Μιλόσεβιτς. Άκόμα χειρότερα, τό ΝΑΤΟ, δηλώνοντας έξ άρχής ότι δέν πρόκειται νά χρησιμοποιήσει χειρσαίες δυνάμεις, ενίσχυσε τή θέση τού Μιλόσεβιτς. Τώρα, ή στάση τού ΝΑΤΟ δέν μπορεί εύκολα νά αλλάξει. Είναι θέμα γοήτρου. Έχει δίκιο ο Μουζέλης. Όπως άντιλαμβάνεται τά πράγματα, ή πραγματικότητα τού πολέμου προσομοιάζει με τό σκηνικό ένός «ποδοσφαιρικού άγώνα». Συνεπώς, ο ίδιος, δέν είναι ύποχρεωμένος νά πάρει θέση.

Ἡ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Αισθάνθηκα τήν ἀνάγκη νά «συμβάλω» στή θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Μοῦ τήν δημιούργησαν ἀφ' ἑνός οἱ δόμβες τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀφ' ἑτέρου οἱ θεωρητικές δόμβες τῶν ἀπολογητῶν τῆς παγκοσμιοποίησης πού ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ νέες ἐξελίξεις «καθιστοῦν ἀναχρονιστικές καί ἀσχετες τῆς παλαιοῦ τύπου ἱμπεριαλιστικές ἐξηγήσεις» (Ν. Μουζέλης μεταξύ ἄλλων).

Σκέφτομαι, λοιπόν, ὅτι τό κοινό στοιχεῖο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ παλαιᾶς κοπῆς καί τοῦ σύγχρονου ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι ἡ λειτουργική σημασία τῆς στρατιωτικῆς βίας γιά τήν ὑποστήριξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί τήν ἄρση τῶν «προσκομμάτων» πού αὐτή συναντᾷ.

Κατ' ἀρχήν ὑπῆρξε ἡ στρατιωτική βία στή φάση τῆς ὀνομαζόμενης πρωταρχικῆς συσσώρευσης κεφαλαίου. Διότι, ἡ μοναχική στιγμή τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, μέσα ἀπό καθάρᾳ οἰκονομικές διαδικασίες, δέν ἔρχεται ποτέ. Στήν ἀφετηριακή ἱστορικά φάση τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς τρόπου παραγωγῆς δέν ὑπῆρξε ποτέ κάποιος ἀμιγῆς οἰκονομικός κύκλος πού ἄρχισε τάχα μέ τήν ἐπένδυση κεφαλαίου στήν παραγωγή, τήν ἐκμίσθωση ἐργατικῆς δύναμης, τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων, τήν πώλησή τους, τήν πραγματοποίηση κέρδους, τήν ἀπόσπαση ὑπεραξίας, τήν κεφαλαιοποίηση τοῦ κέρδους, τήν ἐπανεπένδυση τοῦ μεγενθυμένου κεφαλαίου καί τήν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου οἰκονομικοῦ κύκλου σέ ὀλοένα καί πιά διευρυμένο ἐπίπεδο. Στήν ἐφετηριακή — καί μακρόχρονη ἱστορικά — φάση τοῦ καπιταλισμοῦ τίς ὠδίνες αὐτοῦ τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς δέν τίς συνοδεύει μόνον ὁ μοχθός τῶν ἐργατῶν κι ὁ θόρυβος τῶν μηχανῶν. Ἡ πρωταρχική συσσώρευση ὡς καθάρᾳ οἰκονομική διαδικασία — παραγωγή - ἀγορά - λογιστήριο — δέν εἶναι παρά ἕνας ἱστορικός μῦθος τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Διότι τήν συσσώρευση καί τόν «πλοῦτο τῶν ἐθνῶν» τήν δημιουργοῦν πρωταρχικά κυρίως ἐξωοικονομικά μέσα: ἡ ἄρπαγή, ἡ ληστεία, ἡ πειρατεία, ἡ σπέκουλα, ἡ τοκογλυφία, ἡ καταλήστευση πρώτων ὑλῶν τῶν ἀποικιοκρατούμενων ἢ ὑποτελῶν χωρῶν, ὁ πόλεμος, ἡ βίαιη ἀγροτική ἐξοδος, ἡ καταστροφή παραδοσιακῶν μορφῶν παραγωγῆς, ἡ γενοκτονία, ἡ δουλεία. Μέ τέτοια μέσα στήν πραγματική ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ συσσωρεύτηκαν σημαντικά χρηματικά μέσα στά χέρια ἐκεῖνων πού διέθεταν τά πολεμικά μέσα καί τή δούληση τῆς ἀρπαγῆς. Αὐτή ἡ ἐξωοικονομική κυρίως συσσώρευση

συνδύαστηκε κάποια στιγμή μέ τίς κατάλληλες πολιτικές καί κοινωνικές συνθήκες πού παρήγαγαν τόν ἐλεύθερο ἐργάτη, αὐτόν πού ὡς μόνον ἡ κύριο πόρο ζωῆς δέν εἶχε παρά τήν πώληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ὡστε, ἀπό κει καί πέρα, τό συσσωρευμένο χρήμα μπόρεσε νά λειτουργήσῃ ὡς κεφάλαιο καί νά συνεχιστεῖ ἀπρόσκοπτα ἡ ἀμιγῆς κεφαλαιοκρατική διαδικασία πού ἔφερε τήν οὐσιαστική ὑπαγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό κεφάλαιο.

Ἀπρόσκοπτα; Τά «προσκόματα» δέν αἴρονται ποτέ. Ὅποτε, πάλι ἡ οἰκονομία προσφεύγει στήν πολιτική βία γιά νά τά ἄρει καί νά ἀποκαταστήσῃ ὁμοιογενοποιημένο καί ἐλεύθερο γιά τό κεφάλαιο τό χώρο τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καί τῶν προνομίων ὑπέρ τοῦ κεφαλαίου. Διότι οἱ ἐνδοκαπιταλιστικοί ἀνταγωνισμοί δημιουργοῦν «προσκόματα» πού μόνον ἡ ἰσχὺς καί ἡ ἐνοπλη βία τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους μποροῦν νά ἄρουν εἰς βάρος τῶν ἀσθενέστερων ἀνταγωνιστῶν, οἱ δασμοί τοῦ κράτους δημιουργοῦν «προσκόματα», τά σύνορα, οἱ γλῶσσες, οἱ παραδοσιακοί τρόποι ζωῆς καί παραγωγῆς εἶναι «προσκόματα», οἱ διαφορετικές κατά κοινωνία ἀξιοδοτήσεις εἶναι προσκόματα, οἱ ἐπαναστάσεις, οἱ ἐθνικοαπελευθερωτικοί πόλεμοι, ἡ πολλαπλότητα τῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν συμπεριφορῶν, ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἐργαζομένων, οἱ ἀπεργίες, οἱ διεκδικήσεις ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὅλα αὐτά εἶναι μεγάλα προσκόματα. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι σπαρμένη μέ προσκόματα. Οὔτε γι' αὐτόν ὑπάρχει βασιλική ὁδός.

Ἐτσι, ὅπως δέν ὑπῆρξε πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου ὡς ἀποτέλεσμα καθάρᾳ οἰκονομικῶν διαδικασιῶν ἄλλο τόσο δέν ὑπάρχει καπιταλιστική διαδικασία, ἀμιγῶς οἰκονομική, χωρίς τήν προστατευτική περιφρούρησή της ἀπό τίς στρατιωτικές δυνάμεις τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν. Ἴδιως ἀπό τή στιγμή πού δροῦν καί ἀναπτύσσονται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Εἶναι αὐτή ἡ προστατευτική περιφρούρηση πού αἴρει τά «προσκόματα» ἢ τά προλαμβάνει μέ τήν ἐνοπλη βία τῶν κανονιοφόρων. Τό *laissez faire, laissez passer* προϋποθέτει τήν ἐνοπλη βία πού ἀνοίγει καί προστατεύει τούς δρόμους.

Ἀλλά ὁ ἱμπεριαλισμός τῶν κανονιοφόρων πέθανε! Ζήτη ὁ ἱμπεριαλισμός τῶν πυραύλων. Ἀπό τό 1946 πού διατυπώθη-

κε στίς ΗΠΑ τό δόγμα περί έπεμβάσεως «όπου κινδυνεύει ή έλευθερία» συνέβησαν στόν κόσμο 26 στρατιωτικές έπεμβάσεις τών ΗΠΑ, γιά νά άρθούν τά «προσκόματα» (στήν έλευθερία τού κεφαλαίου). Μία στρατιωτική έπέμβαση κάθε δύο χρόνια!

Όστόσο, τά πράγματα τώρα άλλαξαν τουλάχιστον σέ δύο καιρία σημεία. Παλιότερα οί ίμπεριαλιστικές έπεμβάσεις δικαιολογούνταν και νομιμοποιούνταν, ανάλογα μέ τήν εποχή και τήν περιοχή, στό όνομα τού έκχριστιανισμού (τών άγρίων), τού έκπολιτισμού (τών βαρβάρων), τής έλευθερίας (πού τήν άπειλούσε ό δλοκληρωτισμός τού κομμουνισμού). Τώρα δέν μιλούν γιά έκχριστιανισμό ούτε γιά έκπολιτισμό ούτε γιά έλευθερία. Άλλά γιά μία νέα «ήθική πρόταση», αυτήν τών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Όταν και όπου διάφοροι άρχαϊσμοί άπειλούν τά ανθρώπινα δικαιώματα (άρχαϊσμοί: εκεί όπου χρησιμοποιείται ή ένοπλη βία γιά τήν επίλυση τών προβλημάτων μιάς κοινωνίας) αυτοί πού διαθέτουν τήν ίσχυρότερη από κτίσεως κόσμο άρχαϊκή ίσχύ, τήν σύγχρονη ύπερτεχνολογική ένοπλη βία, άπονέμουν στήν έαυτό τους τό δικαίωμα και τό καθήκον νά έπεμβαίνουν στρατιωτικά και νά άποκαθιστούν τή διαταραγμένη ή άποσταθεροποιημένη παγκόσμια (και διαρκή θά έλεγε ό Κάντ) ειρήνη. Καθήκον και δικαίωμα ύπεράνω άκόμη και τού έθνοκρατικού λόγου άνεξαρτήτων κρατών. Έχουμε λοιπόν μία άλλαγή όχι μόνον τής ρητορικής τού ίμπεριαλισμού αλλά κυρίως τής «ήθικής πρότασης» τήν όποια καλούνται νά υιοθετήσουν οί λαοί τών ίμπεριαλιστικών χωρών ως ύπερβατική άρχή και οί λαοί τών καταδυναστευόμενων κοινωνιών ως ένοχή. Μερικοί μάλιστα θά έπιστρατεύσουν και τά άγρια ένστικτα πού χαρακτηρίζουν τίς κοινωνίες μέ άρχαϊκές επιδιώξεις, και πού έρχονται από τό άπύθμενο βάθος τής προϊστορικής εποχής τού ανθρώπινου είδους, τά ζωώδη ένστικτα τού «προοιδιπόδειου» συμπλέγματος (Κρίστεβα).

Η δεύτερη μεγάλη άλλαγή στόν τρόπο ύπαρξης τού σύγχρονου ίμπεριαλισμού: παλιότερα κάθε ίμπεριαλιστική χώρα δρούσε γιά λογαριασμό της, γιά λογαριασμό τού δικού της καπιταλισμού. Γι' αυτό τόσο συχνά ήλθαν στό χέριο εκεί πού γίνονταν καθγάς γιά τή νομή τών «σφαιρών επιρροής» ή τήν κατάκτηση «ζωτικού χώρου» θυθίζοντας τήν ανθρωπότητα στό αίμα της. Σήμερα, γιά διάφορους λόγους πού δέν είναι τού παρόντος αλλά πού ανάμεσά τους προεξέχουσα θέση κατέχει ή άμερικανική τεχνολογική - στρατιωτική ύπεροπλία, οί ίμπεριαλιστικές - καπιταλιστικές χώρες συνασπίστηκαν σέ ένα ένιαίο στρατιωτικο-πολιτικό κέντρο ίσχύος, άμυντικών αλλά και επιθετικών άρμοδιοτήτων, πού όνομάζεται ΝΑΤΟ. Είναι τό άρμόδιο κέντρο γιά τήν άρση τών προσκομάτων στήν έλευθερη δράση τού καπιταλισμού. Όπου γής. Όστε νά μή θυγεί αύριο π.χ. κάποια Ίνδια, Βραζιλία ή Κίνα πού θά έπεδίωκαν νά άποσπάσουν γιά λογαριασμό τους κάποιο κομμάτι τής παγκόσμιας άγοράς και νά άμφισθητήσουν τήν έλευθερία κινήσεων τού κυρίαρχου καπιταλιστικού κέντρου.

Στή Γιουγκοσλαβία δοκιμάζεται ό νέος στρατηγικός ρόλος τού ΝΑΤΟ ως φρουρός τής παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής σταθερότητας, τής παγκόσμιας ειρήνευσης. Η Γιουγκοσλαβία δέν έπιλέχθηκε από τό ΝΑΤΟ ως τό πρώτο δοκιμαστήριο τού νέου ρόλου της. «Βρέθηκε» μπροστά του άφού σ'

αυτή τή χώρα παραδιάζονταν τά ανθρώπινα δικαιώματα (καταμεσίς στήν Ευρώπη!) και έπομένως ή επέμβαση θά είχε τήν κοινή γνώμη τών χωρών-μελών μέ τό μέρος της, μία κοινή γνώμη βομβαρδισμένη και φτιαγμένη ταυτόχρονα, εδώ και δεκαετίες, από τήν ιδεολογία τού αντιολοκληρωτισμού, τού αντικομμουνισμού και τών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ήδη τό 1963 ή Τριμερής τής Ρώμης, επί Τζίμν Κάρτερ, είχε προκρίνει τήν «ύπεράσπιση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων» ως τό κύριο ιδεολογικό όπλο έναντίον τού σοβιετικού δλοκληρωτισμού. Έκτοτε, άκόμη και έμείς οί κομμουνιστές — όσοι τέλος πάντων — χρησιμοποιήσαμε τό έπιχείρημα τής καταπάτησης τών ανθρώπινων δικαιωμάτων και τών πολιτικών έλευθεριών ως όπλο κριτικής κατά τών καθεστώτων τού «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Και όρθως. Κι άφού τά άλλα πού έπίσης λέγαμε παλιότερα, περί σοσιαλισμού, καπιταλισμού, ίμπεριαλισμού, πήγαν περίπατο, ό περί περί ανθρώπινων δικαιωμάτων λόγος άπόμεινε κυρίαρχος, έσθησε όλες τίς άλλες φωνές, έσθησε άκόμη και τόν ίδιο τόν έαυτό του μέσα στους νευρωτικούς κρωγμούς τής Όλμπράιτ και τού Μπλέρ και τών άλλων γερακιών τού ΝΑΤΟ. Γιατί βέβαια μόνο τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν προστατεύει αυτό τό μίσος πού ξεχύθηκε πάνω από τή Γιουγκοσλαβία, πού τήν καταστρέφει συθέμελα, καταστρέφοντας άκόμη και τίς προϋποθέσεις τής ζωής. Άλλά γιά ποιό λόγο; Γιά τά καλαμπόκια τού Κόσοβο; Τόσα δισεκατομμύρια δολάρια

γιά λίγες ρίζες καλαμπόκι; Ὁ καπιταλισμός, ἂν μὴ τί ἄλλο, ξέρει νά κάνει καλούς λογαριασμούς.

Ἄς ριξοῦμε μιά ματιά στό χάρτη. Ὁλη ἡ Γιουγκοσλαβία περικυκλωμένη ἀπό χώρες τοῦ ἤ μέ τό ΝΑΤΟ: Αὐστρία, Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Ἀλβανία, Ἑλλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Οὐγγαρία. Ὁ κύκλος κλειστός καί φαῦλος. Στή μέση μιά τρύπα. Τί γίνεται μιά τρύπα στήν καρδιά τῆς νατοϊκῆς περιοχῆς; Ἄλλωστε τά Βαλκάνια μέ τά δέκα σημερινά τους κράτη κι ἄλλα πέντ' ἔξι ὑποψήφια κρατίδια, ἐξαθλιωμένα τά περισσότερα καί ὅλα ὑποτελή, ἂν συντριβεῖ ἡ Γιουγκοσλαβία, ἀποτελοῦν μιά ἀπολύτως σίγουρη δόση ἐξόρμησης γιά τήν ἀναχαίτηση τοῦ ἐξ ἀνατολῶν ρωσικοῦ κινδύνου (δέν εἶναι μικρό πράγμα 300 ἑκατ. κάτοικοι καί 3000 πυρηνικές κεφαλές) καί ἄλλων πιθανῶν ἐπιχειρήσεων ἀνατολικότερα. Τά ἰνστιτούτα διεθνῶν σχέσεων καί γεωπολιτικῶν μελετῶν ἔχουν καταγράψει 240 ἐστίες ἐθνικιστικῶν, ἀποσχιστικῶν, ἀνεξαρτησιακῶν κινήματων ἢ διακρατικῶν διενέξεων πού ἄλλοῦ ἔχουν ἐκτραγεῖ κι ἄλλοῦ λανθάνουν. Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά βρῖσκονται πρὸς ἀνατολάς. Στήν Ἰνδονησία γιά παράδειγμα μέ τά 18.000 νησιά της ὑπάρχουν τουλάχιστον 10 ἀποσχιστικά κινήματα. Ὁ ἔλεγχος ὄλων αὐτῶν τῶν ἐστιῶν «ἀποσταθεροποίησης» ὅπως λέγεται ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ΝΑΤΟ. Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη οἱ χώρες τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κέντρου, τοῦ μόνου πλέον κέντρου ἰσχύος

στόν μεταδιπολικό κόσμο, εἶναι ἀπολύτως ἀλληλέγγυες. Οἱ Εὐρωνατοϊκές χώρες δέν ἔβαλαν κατά λάθος τήν ὑπογραφή τους στό νέο καταστατικό τοῦ ΝΑΤΟ οὔτε λάθευαν ὅταν συναποφάσιζαν τήν ἐπιδρομή ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Διότι ὁ καπιταλισμός ἤ θά εἶναι ἱμπεριαλιστικός ἢ δέν ἔχει ἱστορική προοπτική. Γι' αὐτό ὅποιος δέν μιᾶ γιά ἱμπεριαλισμό καλύτερα νά μὴ μιᾶ καί γιά καπιταλισμό. Αὐτό ἄλλωστε κάνουν: στίς νατοϊκές χώρες δέν μιλοῦν πλέον γιά καπιταλισμό οὔτε οἱ κεντροαριστερές κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης οὔτε οἱ σοσιαλδημοκρατικές οὔτε ὀλόκληρη ἡ πολιτικο-κοινωνιολογικο-οικονομολογική ἐπιστήμη μέ τά ἑκατοντάδες πανεπιστήμια καί τά χιλιάδες προγράμματα οὔτε τά ΜΜΕ. Γι' αὐτό ἡ μόνη ὑπαρκτή εὐρωπαϊκή πολιτική ἐνοποίηση, δηλαδή αὐτή πού θέλουν οἱ κυρίαρχες εὐρωπαϊκές κοινωνικές τάξεις καί οἱ κυρίαρχες πολιτικές οἰκογένειες, ἔχει ἤδη πραγματοποιηθεῖ στό πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ, ὑπό τήν αἰγίδα τῶν ΗΠΑ, μέ πρωθυπουργό τόν Κλίντον, ὑπουργό τῶν ἐξωτερικῶν τήν Ὀλμπράιτ, ὑφυπουργό τόν Μπλέρ καί τούς Ζοσπέν, Σρέντερ, Ντ' Ἀλέμα, Σημίτη, Κόν Μπεντίτ κλπ. νά ἀγωνιοῦν πῶς, ἐνῶ μετέχουν ὀλόψυχα στό ἱμπεριαλιστικό - καπιταλιστικό κοινόσφοδρον, θά ἀποσπάσουν τή λαϊκή συναίνεση. Ἔχουμε εὐρωεκλογές σέ μιά ἔβδομάδα.

***

Ἐδῶ σταματῶ τήν «συμβολή» μου στή θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Νέου ἢ παλαιοῦ τύπου τό ἴδιο μοῦ κάνει ἀφοῦ τά Φάντομ, τά Κρούζ, τά Μιράζ, τά Ἀπάτσι, τά Τομαχόν κλπ. τήν ἴδια δουλειά κάνουν μέ τά Ζέπελιν, τά Σπιτφάιρ, τούς Τίμιους Τζόν καί τά Ἐντρεπράιζ: τήν «ἐπίλυση» τῶν διαφορῶν μέ τήν ἐνοπλή βία, τήν ἄρση τῶν προσκομμάτων. Καί μένω μέ τό ἐπίγειο καί πρακτικό ἐρώτημα τοῦ ἐπίγειου ἀνθρώπου: Τί θά ψηφίσω στίς εὐρωεκλογές τήν ἐπόμενη Κυριακή σέ μιά «Εὐρώπη» τόσο ἀπροσημάτιστα ἱμπεριαλιστική;

Εἶναι σαφές, κατά λογική, παραγωγολογική καί ἰδεολογική συνεπαγωγή, ὅτι δέν μπορῶ νά ψηφίσω οὔτε ΠΑΣΟΚ οὔτε Νέα Δημοκρατία. Καί τά δύο αὐτά κόμματα, πού συγκεντρώνουν πάνω ἀπό τό 85% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἶναι ὑπέρ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Μετέχουν καί τά δύο, θέλουν ὀλόψυχα νά μετέχουν, τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κέντρου ὡς φτωχοί συγγενεῖς, πάντως συγγενεῖς. Ἄλλο τώρα τό ζήτημα ὅτι οἱ ὀπαδοί τους, αὐτά τά τέσσερα ἑκατομμύρια καί ἄνω ψηφοφόροι, εἶναι ἐναντίον τοῦ πολέμου.

• Νά ψηφίσω ΚΚΕ δέν γίνεται. Ὅχι μόνο γιατί συμμάχησε μέ τόν Ζουράρη καί τήν Κανέλη, αὐτά τά ἀκροεθνικιστικά γεράκια. Ἀλλά κυρίως γιατί καταπολεμᾷ μέ λύσσα τόν μικρό ἀντινατοϊκό ἀριστερό εὐρωπαϊκό πόλο πού μέ τόσες ἀντιφάσεις πάει νά γίνει καί γίνεται δέν γίνεται. Γιατί τό ΚΚΕ ἀκούει Εὐρώπη καί τραβάει πιστόλι.

• Νά ψηφίσω Τσοδόλα ἢ Σαμαρά; Μά ὄντας ἀριστερός χρειάζεται νά ἐπιχειρηματολογήσω;

• Νά πάω γιά ψάρεμα; Ὅχι δέν πάω.

• Τόν Ἀλαβάνο καί τόν Παπαγιαννάκη τοῦ Συνασπισμοῦ τούς ἐμπιστεύομαι καί θά τούς ψηφίσω, γιατί εἶναι ἐνάντια στόν πόλεμο καί ἀντινατοϊκοί. Σέ χίλια ἄλλα μπορεῖ νά διαφωνοῦμε· ἀλλά ἡ στάση τους στόν πόλεμο μοῦ φτάνει προσώρας καί μοῦ περισσεύει.

Η ΑΠΟ ΑΕΡΟΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Πολλές φορές στον «νεωτερικό» 20ό αιώνα ή επένδυση σε μία από αέρος έκστρατεία είχε την ίδια εξέλιξη. Ένω αρχικά ξεκινούσε ως μία στρατιωτική επιλογή, με στόχο την κάμψη του πολεμικού δυναμικού του αντιπάλου, εξελισσόταν γρήγορα σε μία επιχείρηση τρομοκράτησης των πολιτών της αντίπαλης χώρας.

Πολύ νωρίς ακόμα, στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ή σύγκρουση στον άερα ξεκίνησε ως μία αναδίωξη του αρχαίου ίπποτικού πνεύματος. Στίς εφημερίδες και στίς απεικονίσεις της εποχής, εύγενεις πιλότοι φαίνονταν να μονομαχοῦν στους αιθέρες με όλους τους κανόνες της τιμής για να πιστοποιήσουν τη δική τους ανδρεία — αλλά και την ανδρεία του έθνους τους — την δική τους δεξιοτεχνία και τεχνική επάρκεια — αλλά και την τεχνολογική ανωτερότητα της χώρας που υπηρετούσαν. Πολύ πριν τελειώσει ο πόλεμος, όλα αυτά τα εύγενικά είχαν ξεχαστεί. Στρατηγοί και επιτελεία ζητούσαν με επιμονή από την αδυνατούσα να ανταποκριθεί βιομηχανία, την κατασκευή τερατωδών ίπταμένων μηχανών, ικανών να ισοπεδώσουν τις αντίπαλες πόλεις, να κάψουν την αντίπαλη κοινωνία, όσο αυτό ήταν δυνατό, με πρότυπο τό κάψιμο των μαγισσών στον μεσαίωνα.

Στό μεταξύ των πολέμων διάστημα, οι θεωρητικοί του πολέμου είχαν τον καιρό να προσδιορίσουν τη σκέψη τους. Σέ ένα πόλεμο ολοκληρωτικό, ή αεροπορία πρέπει να «κλονίζει την διάθεση αντίστασης της αντίπαλης κοινωνίας». Νά μεταφέρει δηλαδή τον πόλεμο στην αντίπαλη ενδοχώρα, στην αντίπαλη κοινωνία δηλαδή. Νά σκοτώνει, νά ξεσπιτώνει, νά καταστρέφει, νά τρομοκρατεί. Νά προωθεί «στρατηγικά» αυτό που οι φαντάροι επεδίωκαν «τακτικά» στο πεδίο της μάχης: την ύποταγή του αντιπάλου ό οποίος, από την εποχή του εθνικισμού και δώθε, δέν ήταν πλέον ένα πρόσωπο, μία κοινωνική ομάδα, μία κοινωνική τάξη, αλλά τό σύνολο του αντίπαλου έθνους, όλόκληρη ή κοινωνία του.

Οι θεωρίες αυτές δοκιμάστηκαν στην Γκουέρνικα ή στή μακρινή Κίνα. Είχαν ήδη ώριμάσει όταν ξεκίνησε ό Β' παγκόσμιος πόλεμος. Στην αρχή του πολέμου εφαρμόστηκαν εκεί όπου οι συγκυρίες πίεζαν για γρήγορη έκβαση της έκστρατειας: στην Βαρσοβία, στό Ρότερνταμ ή — ένα χρόνο μετά, τον Άπριλιο του 1941 — στό Βελιγράδι. Ό φόβος των αντιποίνων ήταν τό πιό σημαντικό από τά στοιχεία που εμπόδιζαν τότε τη γενίκευση των τρομοκρατικών επιδρομών. Στή μάχη της Άγγλιας όμως ή γοητεία των θεωριών αυτών φάνηκε σε όλη της την έκταση. Μετά από ένα περίπου μήνα αεροπορικών επι-

δρομών ενάντια σε στρατιωτικούς στόχους, τό γερμανικό επιτελείο έκρινε ότι ή καταστροφή της έχθρικής πρωτεύουσας θά ήταν τό πλέον πρόσφορο μέσο για νά ύποχρωθεί ή Άγγλία σε διαπραγματεύσεις με τό Ράιχ. Δοκιμάστηκε τότε για πρώτη φορά ή προσπάθεια καθυπόταξης ενός έχθρικού έθνους με μέσο την έναέρια τρομοκρατική επίθεση. Η πρώτη αυτή δοκιμή ήταν μία ολοκληρωτική άποτυχία.

Άπό τό 1943 και μετά οι Σύμμαχοι βρέθηκαν μπροστά στό ίδιο δίλημμα. Έχοντας μία διαρκώς αυξανόμενη αεροπορική ύπεροχή, προβληματίστηκαν πάνω στους τρόπους χρήσης της για νά επιτύχουν την ύποταγή του αντιπάλου. Τά μέσα που διέθεταν τούς επέτρεπαν νά θέσουν σε ταυτόχρονη εφαρμογή και τίς δύο επιλογές. Και τούς βομβαρδισμούς, με στόχο την καταστροφή της βιομηχανικής ύποδομής του αντιπάλου, είτε με την καταστροφή καιρίων μονάδων παραγωγής (μονάδες κατασκευής ρουλεμάν ή έγκαταστάσεων παραγωγής συνθετικής βενζίνης) είτε βιομηχανικών περιοχών στό σύνολό τους (Ρούρ), αλλά και την τρομοκρατική τακτική, με την φρικτή πυρπόληση και ισοπέδωση έχθρικών πόλεων (Άμβούργο, 1943). Πρώς μεγάλη έκπληξη των θεωρητικών του έναέρου πολέμου, καμία από τίς δύο τακτικές δέν όδήγησε στην ύποταγή του αντιπάλου και χρειάστηκε σκληρός χειροαίος πόλεμος για νά κριθούν οι επιχειρήσεις. Στόν τελευταίο πόλεμο, τον πλέον σημαντικό, τον καθοριστικό ρόλο είχαν οι Σοβιετικές δυνάμεις που άποδέχονταν χωρίς νά κλονιστούν τίς βαρύτερες ανθρώπινες άπώλειες που τό είδος αυτό του πολέμου άπαιτούσε.

Πρός τό τέλος του πολέμου, στην Ίαπωνία, ή άμχανία των Συμμάχων στρατηγών — που έβλεπαν στόν από αέρος πόλεμο τον καλύτερο τρόπο νά εκμεταλλευτούν την βιομηχανική και τεχνολογική τους ύπεροχή — όδήγησε στή χρήση ιδιαίτερα φρικτών όπλων. Του ναπάλμ αρχικά που έκαιγε τίς ιαπωνικές πόλεις μαζί με τούς κατοίκους τους (500.000 ίσως θύματα στό Τόκιο) αλλά και της άτομικής δόμβας. Κάπου εκεί όμως διαφάνηκαν και τά όρια της από αέρος τρομοκρατικής επιβολής. Η έκταση των καταστροφών που άπαιτούσε ή επιτυχία της ήταν τόσο άπόλυτη που κληροδοτούσε στόν νικητή μεγαλύτερα προβλήματα από όσα ή στρατιωτική του επικράτηση έλυσε. Γι' αυτό και ό ψυχρός πόλεμος — ό στηριγμένος ακριβώς σε αυτή την λογική του στρατηγικού ολοκαυτώματος — δέν εξέλιχθηκε ποτέ σε θερμό αλλά διολίσθησε προς περιφερειακές συμβατικές συρράξεις και οικονομικό ανταγωνισμό.

Στόν πόλεμο ἐναντία στή Γιουγκοσλαβία, οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ NATO, βρίσκονται μπροστά στό ἴδιο δίλημμα. Ἡ καθολική τεχνολογική καί βιομηχανική τους ὑπεροχή, τοὺς ὠθεῖ στήν ἄνευ ὄρων προμοδότηση τῆς ἀεροπορικῆς ἐπιθέσης. Δύο μῆνες ὁμως ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν ἔχουν μέ σαφήνεια προσδιορίσει τίς δυνατότητες τῆς τελευταίας. Ἡ ἐξάρθρωση τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ στρατοῦ δέν ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἐνῶ ἡ καταστροφή βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων καί στρατηγικῶν ἀποθεμάτων δέν ἔχει ὀδηγήσει τήν γιουγκοσλαβική ἡγεσία στήν ἄνευ ὄρων παράδοση. Ἐκ τῶν πραγμάτων, ὅπως ἀκριβῶς καί σέ παρόμοιες καταστάσεις στό παρελθόν, οἱ ἐπιτελεῖς στρέφονται πρός τήν κοινωνική, τήν τρομοκρατική χρήση τοῦ ἀεροπορικοῦ ὄπλου ὥστε νά πετύχουν τόν «ἐκμηδενισμό τῆς διαθέσης γιά ἀντίσταση» τῆς γιουγκοσλαβικῆς κοινωνίας. Καί ἐπειδή ἡ ἰσοπέδωση πόλεων λειτουργεῖ ἀρνητικά στήν κοινή γνώμη, οἱ ἐπιτελεῖς ἐπικεντρώνουν τίς ἐπιθέσεις τους στή διακοπή τῶν λειτουργιῶν τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας.

Στό πλαίσιο αὐτό ἔγιναν συγκεκριμένα «λάθη». Στίς συγκοινωνίες πρῶτα, μέ τήν καταστροφή τοῦ ἐπιδακτικού τρένου καί τοῦ ἐξίσου ἐπιδακτικοῦ λεωφορείου. Στίς ἐπικοινωνίες δεύτερο, μέ τήν καταστροφή στούντιο τηλεόρασης καί ἀναμεταδοτῶν. Στήν καθημερινή ζωὴ στή συνέχεια, στήν ἀρχὴ μέ καταστροφή γεφυρῶν μέ συγκεκριμένο ρόλο στή ζωὴ τῶν πόλεων καί στή συνέχεια μέ καταστροφές στό δίκτυο ὕδρευσης καί ἠλεκτροδότησης. Ἡ καταστροφή κτιρίων στό κέντρο τῶν μεγάλων πόλεων ἂν καί εἶναι ἄχρηστη στρατιωτικά —καθὼς τὰ κτίρια ἔχουν ἐκκενωθεῖ ἢ ἔχουν ἤδη καταστραφεῖ ἀπό προηγούμενες ἐπιδρομές— ἔχει σάν στόχο τήν συντήρηση τῆς ἔντασης καί τῆς ψυχολογικῆς πίεσης κατά τοῦ πληθυσμοῦ. Συμπληρωματικά, μέ σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενη συχνότητα, ἡ «ἀπό λάθος» ἐκτόξευση φονικῶν βομβῶν στά πολυσύχναστα ἀστικά κέντρα σέ ὥρες μάλιστα ἔντονης κοινωνικῆς δραστηριότητος (ὥρες ἀγορᾶς ἢ ἐργασίας) διατηρεῖ καί συμπληρώνει τήν πίεση στόν πληθυσμό πού ἀνά πάσα στιγμή προσιμεῖ τό καταστροφικό ἀπρόοπτο. Τά «λάθη» δηλαδή ἔχουν ὑπερβολική λογική στή διάπραξή τους ὥστε νά εἶναι ἀπλά λάθη!

Τό ζητούμενο εἶναι ἡ ὑποταγὴ τῆς κοινωνίας, ἡ κατάπνιξη, μέσα ἀπό τήν ἔσχατη ἀπελπισία, τόν φόβο καί τήν ταπείνωση κάθειρδιάθεσης τῶν Γιουγκοσλάβων νά ἀντισταθοῦν. Πρόκειται γιά τήν ἴδια λογική τῶν τρομοκρατικῶν στρατηγικῶν βομβαρδισμῶν, μόνο πού ἐδῶ εἶναι πιό «ψυχολογική», πιο τεχνική. Μία ἰδανική κατάσταση —ἡ πραγματικὴ νίκη γιά τό NATO— θά ἔμοιαζε μέ τήν κατάσταση τῆς Γερμανίας στά 1945: μία ἄνευ ὄρων παράδοση τῆς ἡγεσίας, ἕνα γενικευμένο κενό κρατικῆς, στρατιωτικῆς, ἀστυνομικῆς, πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἐξουσίας ὥστε οἱ σύμμαχοι πολιτικοί καί στρατιωτικοί διοικητές νά μὴν ἔχουν ἀνταγωνιστικούς πόλους στήν ἐξάσκηση τοῦ καθολικοῦ τους ἐλέγχου ἐπὶ τῆς χώρας καί νά μὴν δημιουργοῦνται πόλοι ἀντιρρήσεων ἢ ἀντίστασης. Τέλος, προπαντός, μία πλήρης ἐξάρθρωση τῶν κοινωνικῶν ἰσῶν ὥστε, οἱ «ἀποκτηνωμένοι» πολίτες, οἱ πλήρως ἐξαρτημένοι —ἐπισιτιστικά γιά ν' ἀρχίσουμε— ἀπό τήν «συμμαχική συνδρομὴ καί βοήθεια», νά μὴν ἔχουν κανένα περιθώριο γιά ἀντίσταση καί ἀντιρρήσεις. Αὐτό θά ἦταν γιά τό NATO τό «ἐπιτρέψιμο περιβάλλον» γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν χερσαίων δυνάμεων, δηλαδή γιά τήν κατοχὴ τῆς χώρας, καί τήν ὑπαγόρευση, χωρὶς ὀχλήσεις, τοῦ μέλλοντός της.

Στὴ Γερμανία ὁμως στόν Β' παγκόσμιο πόλεμο αὐτὴ τὴν

κατάσταση δέν τὴν προκάλεσαν ἀποκλειστικά καί μόνο οἱ ἀεροπορικῆς ἐπιθέσεις. Πρὶν φθάσει ἐκεῖ ἡ χώρα εἶχε ἔξι ἑκατομμύρια νεκροὺς στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἐνῶ πολλὰ ἑκατομμύρια μάχιμων βρίσκονταν αἰχμάλωτοι στὰ στρατόπεδα τῶν συμμάχων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ πόλεμος, καί τὰ ἐχθρικά στρατεύματα, εἶχαν φτάσει καί στό τελευταῖο γερμανικὸ χωριὸ καί ἐπιτόπου ἔσπασαν κάθε διάθεση γιά ἀντίσταση. Αὐτό πού χρειάστηκε τόσα πράγματα ἐκεῖ, μπορεῖ νά γίνει στήν Γιουγκοσλαβία μόνο μέ τήν ἀπό ἀέρος ἐπίθεση;

Διακρίνουμε μία ἀμχανία στίς προθέσεις τῶν στρατηγῶν τοῦ NATO ἀλλὰ καί τῶν πολιτικῶν τους ἡγεσιῶν. Ἐκεῖ πού ἔφθασαν τὰ πράγματα ἡ μόνη δυνατὴ ἐπιτυχία γιά τό NATO εἶναι ἡ «εἰρηνική» ἢ μὴ ἐγκατάσταση στρατευμάτων στήν ἀντίπαλη χώρα: ἡ κατάληψή της, ἡ στρατιωτικὴ κατοχὴ της δηλαδή, εἴτε στόν περιορισμένο χῶρο τοῦ Κοσόβου, εἴτε στό σύνολό της. Εἰρηνικά ἢ ὄχι αὐτό σημαίνει χερσαία ἐμπλοκή καί περιέχει ὅλους τοὺς συναφεῖς κινδύνους. Σαμποτάζ, ἀντάρτικο, πολιτικὴ ἀπειθία, εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους πού μποροῦν νά προκαλέσουν, ἐκτός ἀπὸ πονοκεφάλους καί ἀπώλειες στίς Νατοϊκῆς δυνάμεις. Γι' αὐτό καί τό ζητούμενο, ἡ δημιουργία «ἐπιτρέψιμου περιβάλλοντος», περνᾷ μέσα ἀπὸ τήν πλήρη ἐξάρθρωση καί ὑποταγὴ τῆς Γιουγκοσλαβικῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό καί οἱ ἐναέριες ἐπιθέσεις θά συνεχίζονται μέχρι νά ὑλοποιηθεῖ αὐτός ὁ στόχος. Θά συνεχιστοῦν τρομοκρατικά καί ἀνελέητα μέχρι νά πολλαπλασιαστοῦν οἱ ἐνδείξεις γιά πλήρη καταστροφή καί χάος τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας. Ἔως ὅτου ἡ κατοχὴ καί ἡ ὑποταγὴ νά ἀπομείνουν οἱ μόνες λύσεις.

Τρομακτικά ὅλα αὐτά, πλήρως εὐθυγραμμισμένα ὁμως μέ τίς προδιαγραφές τῶν ὀλοκληρωτικῶν πολέμων στήν ἐποχὴ τῶν ὀποίων ζοῦμε. Ἡ μόνη ἐλπίδα γιά τήν μὴ ὀλοκλήρωση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιλογῶν —προβληματικὴ ἐλπίδα, εἶναι δύσκολο νά σταματήσει κανεὶς ἕναν πόλεμο πού βρίσκεται σέ πλήρη ἐξέλιξη χωρὶς μάλιστα ὄρατό ὡς τὰ τώρα νικητὴ— εἶναι ἡ πολιτικὴ διάσπαση τοῦ NATO. Ἡ ἄρνηση δηλαδή κάποιων χωρῶν (ἴσως τῆς Γερμανίας) νά ἀκολοθηθοῦν ὡς τό τέλος μᾶς στρατηγικῆς τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωση θά ἀποσταθεροποιῶσε τήν Εὐρώπη ὀλοκλήρη: θά ἦταν εὐχαριστημένη ἡ Ρωσία μέ μιά τέτοια κατάληξη τοῦ πολέμου; Θά ἄφηναν οἱ γείτονες τῆς Γιουγκοσλαβίας νά πάει χαμένη ἡ εὐκαιρία διαμελισμοῦ της; κλπ. κλπ.

Γιά τήν Ἑλλάδα τί νά πεῖ κανεὶς. Σέ ἄμεση ἐπιλογή μέ τὰ βαλκανικά ἀδιέξοδα θά ἔπρεπε πρώτη αὐτὴ νά θέσει τὰ ὄρια στίς ἐξελίξεις. Τώρα φυσικά ἡ ἑλληνικὴ «κυρίαρχη» κυβέρνηση ἔχει φτάσει στό σημεῖο νά ἐκλιπαρεῖ τοὺς Ἀμερικανικοὺς στρατηγούς γιά δεκαήμερο περιορισμό (γιά ἐκλογικοὺς λόγους μόνο —δυστυχῶς ὡς ἐκεῖ βλέπουν οἱ ἀσήμαντοι πού μᾶς κυβερνοῦν) τῶν Νατοϊκῶν κινήσεων στήν Θεσσαλονικὴ. Λές καί ἡ πόλη βρίσκεται ὑπὸ διεθνή ἐντολή καί τὰ ἐπ' αὐτῆς δικαιώματα συζητιοῦνται ἀπὸ συμμαχικὸ συμβούλιο! Πάντως, στήν γειτονία μας κτίζονται σενάρια ἐφιαλτικά, δημιουργοῦνται προτεκτοράτα, ζῶνες στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς κατοχῆς, ἀποσάρθρωση κοινωνικῶν ὀλοκληρῶν, ἐκμηδένιση ἔθνικῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων. Ὄταν ὁ Σημίτης ἰσχυρίζεται ὅτι τίποτε δέν συμβαίνει, ἀπλά ψεύδεται. Καί δείχνει τό πρόσωπο μᾶς πολιτικῆς πού, ἂς ἐλπίσουμε ὅσο τό δυνατὸ πιό ἀργά, θά ἀποδειχθεῖ καταλυτικὰ καταστροφικὴ καί γιά τήν ἴδια μας τὴ χώρα.

Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ*

τοῦ Ἀλέξη Ἡρακλείδη

Στή σημερινή εποχή τὰ κράτη καλοῦνται νὰ συμπεριλάβουν, ὄχι μόνο στήν ἐσωτερική ἀλλά καί στήν ἐξωτερική τους πολιτική, ζητήματα πού παλαιότερα θεωροῦνταν καθαρά ἐσωτερικά, ὅπως οἱ συστηματικές παραβιάσεις ἀνθρώπινων καί μειονοτικών δικαιωμάτων καί οἱ συγκρούσεις μέ χαρακτήρα ἐθνοτικό ἢ ἀποσχιστικό. Καί αὐτό γιατί οἱ παραβιάσεις καί ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ τῶν πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων ὀδηγεῖ συχνά σέ ἐνοπλες ἀντιπαραθέσεις. Ἡ τάση αὐτή προβλέπεται νὰ συνεχισθεῖ, σέ σημείο ὥστε πολλοί μελετητές νὰ ἔχουν ἤδη βαπτίσει τόν 21ο αἰώνα αἰώνα τοῦ ἐθνοτικού ἐθνικισμοῦ.

Ἡ ἐσωτερική πολιτική τῶν κρατῶν

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐσωτερική πολιτική, ὀρισμένα κράτη στή γειτονιά μας καί κυρίως παραπέρα ἐπιμένουν σέ κατασταλτικά μέτρα ἐναντίον μειονοτήτων ἢ καί σέ στυγνή καταπίεση ἢ ἄρνηση τῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας. Αὐτό, σημειωτέον, δέν συμβαίνει μόνο σέ κράτη ἢ κοινωνίες αὐταρχικές, ἀλλά καί σέ δημοκρατικά κράτη, εἰδικά σέ αὐτά πού ὀρίζουν τόν ἑαυτό τους ὡς ἐθνικό κράτος. Γιατί ἐπιλέγουν τέτοιες πολιτικές; Ἐπειδή θεωροῦν τίς πύθ δημοκρατικές, ἀνεκτικές καί φιλελεύθερες πολιτικές ἄκρως ἐπικίνδυνες γιά τή χώρα, ἀπειλή γιά τήν ἐδαφική ἀκεραιότητα καί τήν ἐθνική ὁμοιογένεια. Οἱ ἀνησυχίες αὐτές ἔχουν κάποια βάση, εἰδικά ἀν ὑπάρχει «μητέρα πατρίδα» πέρα ἀπό τά σύνορα ἢ ὑπάρχει πολυετής στυγνή καταπίεση ἀπό τό ἐν λόγω κράτος. Ὡστόσο, αὐτά ἐπ' οὐδενί λόγω δικαιολογοῦν τήν καταπίεση.

Ἡ καταπίεση, οἱ διακρίσεις καί τά κατασταλτικά μέτρα δέν ἐπιλύουν τά ἐθνοτικά ἢ μειονοτικά προβλήματα, μπορεῖ μόνο νά τά ἀντιμετωπίσουν χονδροειδῶς πρόσκαιρα. Εἰδικά σήμερα καί ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ συνειδητοποιημένες καί πολιτικοποιημένες μειονότητες, ὀδηγοῦν σέ μπόυμερανγκ. Συμπεριφέρονται τίς διαφορετικές ἐθνότητες καθιστώντας τίς πε-

ρισσότερο ἀγωνιστικές καί ἀδιάλλακτες (ἀνάλογα μέ τήν πλευρά πού τό βλέπει κανεῖς). Ἐνισχύει τίς ἀνένδοτες πτέρυγες (π.χ. UCK, PKK, Hamas) ἐνώ ἀποδυναμώνει ὑποσκάπτοντας τή νομιμοποίηση τῶν μετριοπαθῶν (Ρουγκόδα, HADEP, Ἀραφάτ). Πρόκειται γιά τό φαινόμενο τῆς «κυκλωτικῆς κίνησης» (outranking), ὅπως ἤδη λέγεται στή διβλιογραφία.

Ἡ ἐξωτερική πολιτική τῶν κρατῶν

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐξωτερική μειονοτική πολιτική, τὰ κράτη καλοῦνται νὰ ἀσχοληθοῦν κυρίως μέ μειονοτικά προβλήματα σέ ἄλλες χώρες πού ἀφοροῦν συστηματικές παραβιάσεις ἀνθρώπινων καί μειονοτικών δικαιωμάτων, κρατική βία ἐναντίον πολιτισμικά διαφορετικῶν ομάδων, προσπάθεια μιᾶς ἐθνοτικῆς ομάδας νὰ ἐπεκτείνει τήν ἐπιρροή καί ἰσχύ της σέ δάρος τῶν ἄλλων ομάδων, μονομερῆ ἀνεξαρτησία (ἀπόσχιση), ἐθνοτική τρομοκρατία, ἐθνοτικό ἢ ἀποσχιστικό πόλεμο καί ἐνοπλή ἐπέμβαση ἄλλου κράτους/ῶν σέ ἐθνοτική ἢ ἀποσχιστική διένεξη ὑπέρ τῆς μίας πλευρᾶς ἢ τό ἐνδεχόμενο ἀνθρωπιστικῆς ἐπέμβασης.

Τά προηγούμενα προβλήματα θέτουν σοβαρά ζητήματα ἐπιλογῶν καί πολιτικῆς στίς κυβερνήσεις πού τίς διχάζουν — διελκυστίνδα — ἀνάμεσα σέ ἀρχές καί ἀπτά συμφέροντα, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις μέ τήν προσθήκη καί τρίτου παράγοντα τήν ἐθνοτική, θρησκευτική ἢ ἰδεολογική συνάφεια/ταύτιση.

Θά σταθοῦμε λίγο περισσότερο στή στρατιωτική ἐπέμβαση γιά ἀνθρωπιστικούς λόγους, πού ἐτέθη καί στήν τωρινή περίπτωση τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ ΝΑΤΟ.

Τό ὑπάρχον μεταπολεμικό διεθνές δίκαιο πού στηρίζεται στόν Χάρτη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν παρουσιάζει ὀρισμένα σοβαρά κενά, εἰδικά σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τίς μειονότητες καί τόν ἐσωτερικό (ἐνδοκρατικό) πόλεμο μεταξύ κράτους (π.χ. Γιουγκοσλαβίας, Τουρκίας) καί μιᾶς μειοψηφίας πού καταπιέζεται (* Ἀλβανοί, Κοσσοβάροι καί Κοῦρδοι ἀντίστοιχα). Μπροστά σέ αὐτό τό κανονιστικό (normative) κενό ἀλλά καί στή γνωστή πρακτική δυσκολία νά καταλήξει τό Συμβούλιο Ἀσφαλείας σέ ἀπόφαση ἐπέμβασης, ἔχει ἀρχίσει νά συζητιέται τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, μεταξύ νομικῶν διεθνολόγων καί φιλοσόφων διεθνολόγων πού ἀσχολοῦνται μέ τή διεθνή ἠθική, μία

* Ὁμιλία τοῦ Ἀλέξη Ἡρακλείδη στή γενική συνέλευση - συζήτηση τοῦ Μετώπου Λογικῆς κατά τοῦ Ἐθνικισμοῦ γιά τή Διαμόρφωση Σύγχρονης Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς.

παλιά ιδέα, ἡ γνωστή ὡς «ἀνθρωπιστική ἐπέμβαση» σέ περιπτώσεις ἀκραίων καί συστηματικῶν παραβιάσεων τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων ἐντός μιᾶς χώρας. Πρόκειται γιά συζήτηση πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἑμάνουελ Κάντ (στόν 18ο αἰώνα) καί τοῦ Τζόν Στιούαρτ Μίλλ (στόν 19ο αἰώνα). Ὁ μέν πρῶτος ὑποστήριζε ὅτι στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ κυριαρχία τῶν κρατῶν δέν μπορεῖ νά τά προφυλάσσει πιά καί ὅτι χρειάζεται διεθνής ἐπέμβαση. Ὁ δεύτερος ἦταν ὑπερμαχος τῆς κυριαρχίας, ὄχι ὁμως γιά νά υπερασπιστεῖ τό βίαιο κράτος, ἀλλά γιά νά υπερασπιστεῖ τό σύνολο τοῦ λαοῦ ἀπό τήν ἰδιοτελή καί προσχηματική ξένη ἐπέμβαση. Πίστευε ὅτι κάθε λαός μιᾶς χώρας πρέπει μόνος του νά βρεῖ τήν ἐλευθερία του. Ἀλλά ἀκόμη καί ὁ Μίλλ ἀντιλαμβάνόταν ὅτι σέ ὀρισμένες πολύ ἀκραίες περιπτώσεις ἡ ἐξωτερική στρατιωτική ἐπέμβαση ἦταν ἐπιβεβλημένη. Σήμερα ἔχουμε ἀντίστοιχα τήν «κοσμοπολιτική» (cosmopolitan) καί τήν «κοινοτική» (communitarian) θέση στό θέμα αὐτό. Ὡστόσο, ἀκόμη καί οἱ πλέον ἔνθερμοι ὁπαδοί τῆς δεύτερης τοποθέτησης — μέ βάση τήν ἀρχή τῆς κυριαρχίας καί τῆς μὴ ἐπέμβασης — δέν ἐπιμένουν ὅτι ποτέ σέ καμία περίπτωση δέν δικαιολογεῖται ἠθικά ἡ ἐπέμβαση καί ὅτι τό κράτος μπορεῖ πάντοτε νά προφυλάσσει πίσω ἀπό τήν κυριαρχία του. Γιατί; Γιατί ἡ οὐδετερότητα ἡ ἀδιαφορία σέ περιπτώσεις μαζικῶν παραβιάσεων ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἐθνοκαθάρσεων, γενοκτονίας κλπ. ἰσοδυναμεῖ — ἠθικά καί πρακτικά — μέ ὑποστήριξη στόν ἰσχυρότερο, κατά τό ταλλεϋρανδικό ἀπόφθεγμα ὅτι ἡ μὴ ἐπέμβαση εἶναι μιᾶ μυστηριώδης λέξη πού σημαίνει λίγο-πολύ τό ἴδιο μέ τήν ἐπέμβαση (π.χ. ἡ περίπτωση τῆς Βοσνίας τό 1992-1994 μέ τή μεγάλη σερβική στρατιωτική ὑπεροπλία). Αὐτό μάλιστα λαμβάνει ἰδιαίτερες διατάσεις σήμερα, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς πόσο ἀποτελεσματικός μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἐποχή μας ἕνας καταπιεστικός κρατικός μηχανισμός — πολύ μεγαλύτερος καί ἀποτελεσματικότερος ἀπό τήν ἐλληνική Χούντα — πού νά δίνει καμία δυνατότητα ἀποτίναξης του. ↘

Διαβάζοντας τόν κοινό παρονομαστή τῶν δύο σχολῶν, θά ἀναφέρω τά κοινά τους σημεῖα γιά κατ' ἐξαίρεση ἐπέμβαση, στά ὁποῖα συμφωνοῦν καί οἱ δύο:

1. Νά ὑπάρχουν στυγνές μαζικές καί συστηματικές παραβιάσεις ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καί βιαιότητες ἀπό τήν πλευρά ἑνός κράτους.
2. Νά κινδυνεύει ἡ διεθνής εἰρήνη καί ἀσφάλεια στήν περιοχή.
3. Νά ἔχουν σαφῶς ἐξαντληθεῖ ὅλα τά μέσα γιά τήν εἰρηνική ἐπίλυση.
4. Νά φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλο διαθέσιμο ἀποτελεσματικό μέσο γιά τήν ἐδραίωση τῆς εἰρήνης καί τήν ἄρση τῶν βιαιότητων.
5. Νά ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες ὅτι θά εἶναι ἐπιτυχής καί θά φέρει τό ζητούμενο ἀποτέλεσμα.
6. Ἡ χρήση βίας νά εἶναι ἀναλογική.
7. Νά μήν κινδυνεύουν νά ἀπειληθοῦν ἄλλες ἐξίσου σημαντικές ἀξίες.
8. Νά ἔχει ἀποκτιθεῖ διεθνῆ νομιμοποίηση ὡς δικαιολογημένη πράξη, ὡς ἀναγκαῖο κακό, καί ἄς μήν μπορεῖ νά ἐξασφαλίσει σχετική ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας (π.χ. ὅπως ἡ στρατιωτική ἐπέμβαση τῆς Τανζανίας στήν Οὐγκάντα τοῦ αἰμοσταγοῦς Ἀμίν, τῶν Ἰνδιῶν στό Ἀνατολικό Πακιστάν τό 1971 ἢ τοῦ Βιετνάμ κατά τοῦ καθεστώτος τοῦ Πόλ Πότ).

9. Νά μήν εἶναι ἰδιοτελής, ἡ πιό ρεαλιστικά ὄχι κατά βάση ἰδιοτελής.

10. Νά ὑπάρχει σαφές ἔνδειξη ἀπεμπλοκῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στό ὄρατό μέλλον χωρίς ἐπανάληψη τῆς κρίσης καί τῆς καταπίεσης.

Εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι τά δύο πρῶτα βασικά σημεῖα σαφῶς ἴσχυαν στήν περίπτωση τοῦ Κόσσοβου, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς Βοσνίας. Τά ὑπόλοιπα, ὡστόσο, ἦταν συζητήσιμα, ὅπως φάνηκε καί κατόπιν ἐορτῆς, μπροστά στήν ἀποτυχία τῶν βομβαρδισμῶν καί τίς καταστροφές πού ἐπέφεραν, τά θύματα, τούς πρόσφυγες, τή συνέχιση τῶν «ἐθνοκαθάρσεων», τή μὴ καλύτερευση τῆς κατάστασης, τήν ἐνίσχυση καί τό «ξέπλυμα» τοῦ στυγνοῦ δικτάτορα Μιλόσεβιτς (τοῦ ἐνταφιασθῆ τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας), τό πλήγμα στούς δημοκράτες τῆς Σερβίας κλπ.

Ἡ ἐλληνική μειονοτική πολιτική

Καί ἡ ἐλληνική μειονοτική σέ ὅλα αὐτά; Τό συνολικό συμπέρασμα πού ἀδίαστα συνάγεται γιά τήν ἐλληνική μειονοτική πολιτική ἀπό τό 1974 ἕως τίς ἀρχές τοῦ 1991 εἶναι ἡ ἀναχρονιστική ἀντιμειονοτική στάση τόσο στήν ἐσωτερική τῆς πολιτική ὅσο καί στήν ἐξωτερική τῆς συμπεριφορά, προϊόν τῶν γνωστῶν ἀγκυλώσεων. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἀξιοπεριεργό, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ χώρα διαθέτει, γιά πρώτη φορά, ἀξιοζήλευτη ἐθνοτική ὁμοιογένεια ἀπό τό 1945 καί ἔπειτα.

Ὡς πρὸς τό ἐσωτερικό, ἀπό τήν ἀνοίξη τοῦ 1991 παρατηρεῖται μιᾶ ἀξιοσημείωτη στροφή στήν ἐλληνική πολιτική, εἰδικά ὡς πρὸς τή μουσουλμανική μειονότητα τῆς Θράκης, μέ τό ἱστορικό «ἰσονομία-ἰσοπολιτεία» τοῦ Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Ὡστόσο, ἡ ἐπίσημη θέση τῆς Ἑλλάδας διεθνῶς στηρίζεται ἀκόμη καί σήμερα σέ μιᾶ ἰδιαίτερα στενή νομική θεώρηση τῶν πραγμάτων.

Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ὑπαρξη ἢ μὴ ὑπαρξη μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα νομικό, ὀρίζεται ἀπό τό δίκαιο μιᾶς χώρας ἢ ἀπό διεθνή συνθήκη (π.χ. Συνθήκη Λωζάνης). Μόνο μέ αὐτό τόν τρόπο ἀπορρέουν μειονοτικά δικαιώματα γιά τά μέλη μιᾶς μειονότητας καί ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις γιά τό κράτος. Ἐτσι ὑποστηρίζει στερεότυπα ὅτι στό ἔδαφος τῆς ὑπάρχει μόνο μιᾶ μειονότητα, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι «θρησκευτική μειονότητα», ἢ «μουσουλμανική μειονότητα», ὅπως ὀρίζεται ἀπό τή Συνθήκη τῆς Λωζάνης. (Μιά πιό διπλωματική ἀλλά καί ἀκριβῆς διατύπωση θά ἦταν ὅτι ὑπάρχει «μόνο μιᾶ νομικά ἀναγνωρισμένη μειονότητα».) Ἡ μειονότητα δέν ἀναγνωρίζεται ὡς «τουρκική» ἐθνοτική ἢ ἐθνική μειονότητα, παρ' ὅλο πού διδάσκονται τά τουρκικά (καί ὄχι μόνο ἡ μουσουλμανική θρησκεία) στά μειονοτικά σχολεῖα στούς τουρκόφωνους ἀλλά καί στούς ἐθνοτικά Πομάκους (γιά ὄσους ἀκόμη θεωροῦν τόν ἑαυτό τους Πομάκο καί ὄχι Τοῦρκο).

Ἡ συλλογιστική αὐτή εἶναι πολύ περιορισμένη, ἀκόμη καί γιά τό πλαίσιο τῆς νομικῆς θεώρησης, καί δέν συμβαδίζει μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καί τίς ἀπαιτήσεις τῆς. Σέ διεθνές νομικό πλαίσιο, ἡ ὑπαρξη ἢ μὴ ὑπαρξη μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα πραγματικό καί ὄχι νομικό (ἤδη ἀπό τό 1935, μέ τήν περίφημη ἀπόφαση τοῦ Διαρκοῦς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης γιά τήν ἐλληνική μειονότητα στήν Ἀλβανία). Αὐτό ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο σήμερα πού ἐπικρατεῖ ἡ θέση περί αὐτοπροσδιορισμοῦ.

Πρόσφατα πάντως γίνεται αποδεκτό ὅτι ἡ μουσουλμανική μειονότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς «ἐθνοτικές ομάδες», τὴν «τουρκόφωνη», «τουρκογενή» ἢ «τουρκικῆς καταγωγῆς» —ὄχι ὁμως «τουρκική», τὴν πομακική καὶ τοὺς μουσουλμάνους Ἀθίγγανους.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερική μειονοτική πολιτική, στρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικά στοὺς Ἑλληνες μειονοτικούς πού ζοῦν σέ γειτονικά κράτη, καὶ ἰδιαίτερα στὰ κράτη πού εἶναι ἀσθενέστερα ἀπὸ τὴν ἴδια. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀλβανίας εἶναι χαρακτηριστική καὶ ἔδωσε λαβὴ στὸ νὰ κατηγορηθεῖ ὅτι ἐπεμβαίνει στὰ ἐσωτερικά τῆς γείτονος καὶ μάλιστα ὅτι ἀπειλεῖ τὴν ἔδαφική της ἀκεραιότητα, μὲ κορύφωση τῆς ἐνέργειας Σαμαρά.

Ἐπίσης, ἔχει δεῖξει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τουλάχιστον μία μειονότητα πού ἀποτελεῖ τὸν «ἐχθρὸ τοῦ ἐχθροῦ», τοὺς Κούρδους τῆς Τουρκίας, ὅπως ἔδειξε ἡ ὑπόθεση Ὀτσαλάν.

Ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση μέχρι σήμερα ἡ ἐξωτερική της πολιτική δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μοίρα ἄλλων μειονοτήτων στὴν εὐρύτερη γειτονία τῆς Ἑλλάδας, εἰδικά ἂν ὁ καταπιεστής ἦταν «φίλος» τῆς, ὅπως ἡ Ρουμανία τοῦ Τσαουσέσκου (οὐγγρική μειονότητα), ἡ Βουλγαρία τοῦ Ζίβκοφ (τουρκική μειονότητα), τὸ Ἰράκ τοῦ Σαντάμ Χουσεῖν (Κοῦρδοι), ἡ Συρία τοῦ Ἀσσαν (Κοῦρδοι) καὶ πῶς πρόσφατα ἡ Γιουγκοσλαβία τοῦ Μιλόσεβιτς («ἐθνοκάθαρση» Βόσνιων μουσουλμάνων καὶ στυγνὴ καταπίεση Ἀλβανῶν Κοσσοβάρων). Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ, σέ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὑστερία τοῦ Μακεδονικοῦ, τῆς ἔδεσε τὰ χέρια. Ἔτσι στάθηκε δύσκολο νὰ ἀρθρώσει ἀξιόπιστο λόγο διεθνῶς καὶ πολὺ περισσότερο νὰ παίξει ρόλο διαμεσολαβητῆ (π.χ. στὸ πρόβλημα τοῦ Κοσσόβου ἢ ἐνδεχομένως στὸ ζήτημα τοῦ Τέτοβου παλαιότερα) μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ 1999.

Ἄς ἐρθοῦμε τώρα στὸ «διά ταῦτα» γιὰ τὴ χώρα μας. Στὰ θέματα αὐτὰ πού διχάζουν ὀλόκληρους λαοὺς καὶ τοὺς πῶς διανοούμενους ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο τῆς γῆς ὡς τὸ ἄλλο, δὲν ὑπάρχουν εὐκόλες μονοσήμαντες ἀπαντήσεις καὶ συνταγές, ὑπάρχουν, ὁμως, πλαίσια καὶ ἀρχές μέσα στίς ὁποῖες ὀφείλει μιά σύγχρονη χώρα νὰ συμπεριφέρεται.

Οἱ ἄξονες μέσα στοὺς ὁποίους θὰ πρέπει νὰ κινηθεῖ μιά ἀποτελεσματική καὶ μακρόπνοη ἑλληνική μειονοτική/ἐθνοτική —ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική— πολιτική θὰ πρέπει νὰ βασίζονται σέ ἓνα δίπτυχο:

- Ἀμεμπτη στὸ ἐσωτερικό
- Ἀξιακή στὸ ἐξωτερικό.

Σχετικά μὲ τὸ πρῶτο, ἤδη μιλήσαμε κατὰ τῶν κατασταλικῶν μέτρων. Δέν στέκουν νομικά καὶ ἠθικά ἀλλὰ οὔτε καὶ πολιτικά, εἶναι ἀναποτελεσματικά καὶ ἀναχρονιστικά, ὅλεπε Τουρκία, Σερβία.

Ἄς ἐρθοῦμε ὁμως στὸ δεύτερο. Μία ἀξιόπιστη καὶ ἀξιακή πολιτική στὸ λεπτό θέμα τῶν μειονοτήτων θὰ πρέπει νὰ τοποθετεῖται μὲ ὄρους καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς λογικῆς τῆς προστασίας τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν νοεῖται ἐπέμβαση τῆς χώρας μας στὰ ἐσωτερικά ἄλλης χώρας, ἀμφισβήτηση τῆς ἔδαφικῆς τῆς ἀκεραιότητος —π.χ. μὲ οἰκονομική ἢ στρατιωτική βοήθεια σέ ἀποσχιστικά κινήματα— ἢ προσπάθεια διάλυσης μιᾶς ἄλλης χώρας ἢ ἀνατροπῆς τοῦ καθεστώτος τῆς. Ἄλλιως παίζει κανεὶς μὲ τὴ φωτιά καὶ ἐμφανίζεται καὶ ἰδιοτελής, κάτι τὸ ἀδιανόητο γιὰ μιά μικρὴ χώρα σάν τὴν Ἑλλάδα. Τὴν πολιτική στρατιωτικῆς ἰσχύος ἀδυνατοῦν νὰ τὴν ἐφαρμόσουν ἀκόμη καὶ οἱ μεγάλες δυνάμεις.

Στὰ εὐαίσθητα μειονοτικά ζητήματα, πού συχνά ἄπτονται

τῆς κυριαρχίας καὶ ἔδαφικῆς ἀκεραιότητος τῶν χωρῶν, θεμελιεῖται μόνον ἡ κριτική —κατὰ προτίμηση συλλογικά ἀλλὰ καὶ ἀτομικά— μὲ σοβαρότητα, στοιχειοθετημένα, χωρὶς κορόνες. Ἡ κριτική εἶναι σήμερα νομοποιημένο διεθνὲς δικαίωμα ὁποιοῦδήποτε κράτους. Δέν συνιστᾷ ἀνάμειξη στὰ ἐσωτερικά, ὅπως συνέβαινε παλαιότερα (ὡς τὸ 1945 ἢ ἀκριβέστερα μέχρι τὴν ὑπογραφή τῆς Τελικῆς Πράξης τοῦ Ἐλσίνκι τὸ 1975). Ἀντίθετα, ἡ ἐμπρακτὴ ἀπτή βοήθεια εἰδικά σέ ἔνοπλα κινήματα ἀποτελεῖ «μὴ φιλικὴ πράξη», ἐχθρική πράξη, πού ἀντιβαίνει στὸ ὅλο οἰκοδόμημα τῆς σύγχρονης διεθνούς καὶ εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας (Χάρτης τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, Διακήρυξη ΟΗΕ Φιλικῶν Σχέσεων τοῦ 1970, Τελικὴ Πράξη τοῦ Ἐλσίνκι 1975, Χάρτα τῶν Παρισίων 1990 κλπ.). Ἀντιβαίνει στίς ἀρχές τῆς ὁποῖες ὡς Ἑλλάδα, καὶ λόγω καὶ Κυπριακοῦ καὶ κρίσεων στὰ Βαλκάνια, θέλει νὰ ὑπερασπίζεται, νὰ εἶναι —καὶ νὰ φαίνεται ὅτι εἶναι— εἰλικρινῆς ὑπερασπιστής. Ἄλλιως ἡ ἐπίκληση (ἐπιλεκτική) τοῦ διεθνούς δικαίου ἀπὸ μέρους μας δὲν πείθει διεθνῶς καὶ εἰδικά τοὺς γείτονες στὰ Βαλκάνια. Πρόκειται γιὰ τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἐπέμβασης, τῆς μὴ ἀπειλῆς ἢ χρήσης βίας, τῆς ἔδαφικῆς ἀκεραιότητος, τοῦ ἀπαραβίαστου τῶν συνόρων, τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, τῆς εἰρηνικῆς ἐπίλυσης τῶν διεθνῶν διαφορῶν.

Στὸ ὑπάρχον διεθνὲς κανονιστικὸ καθεστῶς, οἱ μειονότητες —σέ ἀντίθεση μὲ τῆς πλειοψηφίας— δὲν διαθέτουν, καλῶς ἢ κακῶς, δικαίωμα στὴ μονομερῆ ἀνεξαρτησία, στὴν ἀπόσχιση (π.χ. οἱ Κοῦρδοι σέ τέσσερις χώρες, οἱ Ἀλβανοὶ στὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας ἢ τὴ Γιουγκοσλαβία κλπ.). Γι' αὐτὸ καὶ μέχρι σήμερα δὲν ἀναγνωρίζεται διεθνῶς ἡ «Βόρεια Κύπρος». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ κράτη ὑποχρεώνονται νὰ σέβονται τὰ μειονοτικά δικαιώματα. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις μάλιστα, ὅταν πρόκειται γιὰ πληθυσμούς ἄνω τῶν 10-15%, ἔχουν ἐπιλέξει νὰ τῆς θεωροῦν συστατικά ἔθνη τῶν χωρῶν τους (Καναδάς, Ἑλβετία, Ἰσπανία, Φιλανδία, Ἰνδίες, πρῶην Γιουγκοσλαβία). Ἄν, ὁμως, ὑφίσταται κατάφορη καταπίεση χωρὶς δυνατότητα εἰρηνικῆς λύσης καὶ ἀναγκασθεῖ μιά μειονότητα νὰ καταφύγει στὸν ἀνταρτοπόλεμο, ὅπως ἔχει γίνει μὲ τοὺς Κούρδους στὴν Τουρκία καὶ στὸ Ἰράκ, τοὺς Ἀλβανούς στὸ Κόσσοβο ἢ τοὺς Νοτιοσοβανούς, τότε τὸ λόγο ἔχει ἡ διεθνὴς κοινωνία καὶ ὄχι χῶρες μὲ καθαρὰ ἰδιοτελῆ κίνητρα καὶ σίγουρα ὄχι ὁ «ἐχθρὸς τοῦ ἐχθροῦ», δηλαδή ἡ Ἑλλάδα ἐναντι τοῦ τεράστιου κουρδικοῦ προβλήματος πού συγκλονίζει τὴ γείτονα χώρα.

Τέλος, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀξιακῆς καὶ ἀξιόπιστης μειονοτικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ συνειδητὴ ἀποφυγὴ δύο μέτρων καὶ δύο σταθμῶν.

- Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερική πολιτική (π.χ. ὑποστήριξη στοὺς Κούρδους ἀλλὰ ὄχι στοὺς Ἀλβανούς Κοσσοβάρους).
- Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερική πολιτική, ἓνας χρυσοῦς κανόνας συμπεριφορᾶς —κατὰ τὸν Θεόδωρο Κουλουμπή— εἶναι τὸ νὰ συμπεριφέρεται ἓνα κράτος στίς μειονότητες στὸ ἔδαφος του ὅπως ἀπαιτεῖ νὰ συμπεριφέρονται οἱ ἄλλες χώρες στίς μειονότητες πού εἶναι ἐθνικά συγγενεῖς πρὸς αὐτό. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Ἑλλάδα νὰ συμπεριφέρεται στοὺς ἐθνοτικά Τούρκους Ἑλληνες ὡς ἕνα ἕνα ὅπως ἐκεῖνη ἀπαιτεῖ νὰ συμπεριφέρεται ἡ Ἀλβανία στοὺς ἐθνοτικά Ἑλληνες Ἀλβανούς ὑπηκόους.

ΣΤΟΥΣ ΟΔΟΔΕΙΚΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ:

‘Η «‘Οδός μονής κατεύθυνσης» του Β. Μπένγιαμιν
των Δημήτρη Καρούδα και Σταύρου Σταυρίδη

*‘Η εμπειρία του δρόμου
ή μόνη αξιόλογη εμπειρία*

‘Αντρέ Μπρετόν

Αν στέκει κανείς μπροστά σέ ένα κείμενο σάν τήν ‘Οδό μονής κατεύθυνσης, δέν είναι γιά νά πιστοποιήσει τήν αξία του ως κλασικού. Χρειάζεται νά σκύψουμε και νά περιεργαστούμε τίς ρωγμές και τά σημάδια του γιά νά βρούμε ξανά τή δύναμη πού έχει νά κινητοποιεί τή σκέψη μας σήμερα. Άλλοτε παρατηρώντας τά ερείπια μιās κατασκευής πού ή αρχική της εμφάνιση ίσως νά είναι γιά πάντα χαμένη στά βάθη τής γραφής, άλλοτε συγκρίνοντας αναπάντεχες γεινιάσεις πού γεννούν νέα ερμηνευτικά συμπραζόμενα, αναζητά κανείς στους δρόμους ενός τέτοιου κειμένου εκείνα τά κρυμμένα ίχνη πού ό συγγραφέας αναζητούσε στήν πόλη και τήν ιστορία. Βλέπει έτσι τούτο τό κείμενο - πόλη νά παίρνει μορφή ξανά και ξανά μπρός στά μάτια του, μέ τήν τεράστια δύναμη πού κινητοποιεί τό μοντάζ στά χέρια ενός αναγνώστη-πλάνητα. Αὐτή ή ανάγνωση τής ‘Οδοῦ μονής κατεύθυνσης ἀντιστοιχεί στήν ίδια τή σκέψη του Μπένγιαμιν. Καί ἂν σέ μιὰ ἐποχή κρίσιμη, ὅπως ἐκείνη πού κατάπτε και τόν ἴδιο, ή ἀφύπνιση ἀποκτᾶ μιὰ πολιτική δύναμη, στή δική μας ἐποχή τής κρίσης ἀξίζει νά ξυπνήσουμε ἕνα κείμενο γεμάτο σήματα κινδύνου.

Μιά τέτοια στοχαστική και ἐρμηνευτική ἀφύπνιση είναι μοιραία ἕνα ἐγχείρημα ἐπισηφελές. ‘Αφύπνιση μέ ποιούς ὄρους, ἐνώπιον ποιῶν και πῶς; ‘Η ἀπόπειρα νά ξαναπλάσει κανείς ἕνα πολυεπίπεδο κείμενο σέ μιὰ ἄλλη γλώσσα προβάλλει ἀπό μόνη της ἤδη πολλά ἐμπόδια. Πόσο μᾶλλον ἂν ἐπιχειρεῖ, σχολιάζοντάς το, νά τό κάνει νά ἀνακτήσει τήν ἐπικαιρότητά του.

‘Αν τούτη ὁμως ή ἐπικαιροποίηση είναι ή ἄλλη ὄψη τής δουλειᾶς πάνω στή γλώσσα του κειμένου, ἂν τό ἐπικαιρο νόημα του βρῖσκεται ἤδη ἐνσωματωμένο στή γραφή του, τότε ή ἀπόπειρά μας μόνο ως ἐνδεικτική μπορεῖ νά θεωρηθεῖ. Καί, ἂν στά ὄρια ενός στοχασμοῦ πού θέλει νά ὀρθώσει ὁδοδείκτες στά σταυροδρόμια τής ἱστορίας, ὑποδεικνύοντας τήν προοπτική μιᾶς ἄλλης πορείας, ὑφαίνει κανείς τό δικό του σχῶλο, τό κα-

νει ἴσως γιά νά ἀποκαλύψει τή δυνατότητα πού προβάλλει σέ κάθε παρόν ὁ Μπένγιαμιν. Τή δύναμη νά «ἀναζωπυρώσουμε τή σπίθα τής ἐλπίδας στά περασμένα, ἀφού ἀκόμη και οἱ νεκροί δέν θά είναι ἀσφαλεῖς ἀπό τόν ἐχθρό ἂν νικήσει».

‘Η ‘Οδός μονής κατεύθυνσης¹ δημοσιεύεται τό 1928 στό Βερολίνο ταυτόχρονα μέ τήν ‘Απαρχή του γερμανικού τραγικού δράματος, τή μονογραφία πού τό Πανεπιστήμιο τής Φραγκφούρτης είχε τρία χρόνια πρίν ἀπορρίψει ως διατριβή γιά ὑψηγεία. Είναι ή ἐποχή μιᾶς τριπλῆς τομῆς στό ἔργο και τή ζωή του Μπένγιαμιν. ‘Η ἀποτυχημένη προσπάθεια τής ὑψηγείας σημαίνει τό τέλος τῶν ἐλπίδων γιά μιὰ πανεπιστημιακή σταδιοδρομία και ἄρα οἰκονομική ἔξασφάλιση. Ταυτόχρονα ή ὀριστική διάλυση του γάμου του ἀφήνει τόν Μπένγιαμιν νά αἰωρεῖται ξεριζωμένος ἀνάμεσα στό Βερολίνο και τό Παρίσι. Σημαντικότερη ὁμως είναι ή μετατόπιση στά ἐνδιαφέροντα και τό γράψιμο του Μπένγιαμιν, ὅπως τή σηματοδοτεῖ ή ἐργασία στήν ‘Οδό μονής κατεύθυνσης. ‘Ενώ μέ τήν ‘Απαρχή κλείνει ὁ κύκλος τῶν φιλολογικῶν του μελετῶν, ή ‘Οδός ἐγκαινιάζει δημόσια τήν παραγωγή του ὕστερου Μπένγιαμιν ἐπικεντρωμένη στήν ἱστορία τής νεωτερικότητας, μέ κίνητρο ἄλλά και πρίσμα τήν ἐπικαιρότητα τής ἐποχῆς πού σημαδεύει ή ἀνοδος του φασισμού. Οἱ γνωσιοθεωρητικές ἀναζητήσεις, οἱ σκέψεις πάνω στή φιλοσοφία τής γλώσσας και οἱ προβληματισμοί πάνω στήν αἰσθητική, πού συνθέτουν ὄψεις του διανοητικοῦ ἐγχειρήματος του Μπένγιαμιν, μοιάζει ἀπό τότε νά συναρθρώνονται σέ ἕναν στόχο τόσο φιλόδοξο ὅσο ή διερεύνηση τής σχέσης τής εμπειρίας μέ τό χρόνο τής ἱστορίας.

Σέ ὀλόκληρο τόν κύκλο παραγωγῆς μέ κέντρο τό ‘Εργο τῶν Στοῶν, στό ὁποῖο ἀνήκει ή ‘Οδός, πολιορκεῖται τό πρόβλημα τής ἐκφρασης τής νεωτερικῆς εμπειρίας πού τό θέτει μέ ἔνταση

ή ζωή στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, τό Παρίσι, τό Βερολίνο ή τή Μόσχα.² Ο Μπένγιαμιν άναζητά τά μέσα για νά άναδείξει τίς συνάψεις μεταξύ τής έμπορευματοικής παραγωγής και τού μετασχηματισμού τής καθημερινής ζωής. Η μαρξιστική παράδοση άνάλυσης, πού τούτη τήν περίοδο άρχισε νά τόν επηρεάζει, είχε μιά κατ' άρχήν σαφή πρόταση: Η σχέση άνάμεσα στήν παραγωγή και τήν κοινωνική ζωή είναι μιά σχέση αίτιου και άποτελέσματος. "Αν λοιπόν ζητάμε νά συλλάβουμε τήν κοινωνική έμπειρία, πρέπει νά στρέψουμε τήν προσοχή μας στους όρους παραγωγής πού τή γέννησαν. Όμως τόν Μπένγιαμιν άπασχολεί περισσότερο ή ίδια ή μορφή τής νεωτερικής έμπειρίας. Επιδιώκει νά ψηλαφίσει τούς τρόπους πού άποτυπώνεται ή ιστορία στήν ύψη τών προϊόντων τού πολιτισμού, τρόπους πού διαμορφώνουν τή φυσιογνωμία τόσο τής πρωτοποριακής λογοτεχνίας και τής μοντέρνας άρχιτεκτονικής όσο και τής μαζικής κουλτούρας. Ένας ιδιότυπος φυσιογνωμιστής³ τών μορφών έμπειρίας πού γεννά ή νεωτερικότητα γίνεται ο Μπένγιαμιν. "Οχι γιατί θέλει νά άποτυπώσει προϊόντα και τρόπους συμπεριφοράς, ούτε γιατί θέλει νά πείσει πώς μιά άναπαράστασή τους στό λόγο τού ιστορικού άρκεί νά είναι άναλυτική και άκριβής για νά είναι άληθής. Αντίθετα, επιδιώκει νά άναγνώσει τά προϊόντα τού πολιτισμού καταγράφοντας τά ίχνη τους πού οί σύγχρονοι μύθοι τής άστικής κοινωνίας καλύπτουν μέ έπιμέλεια επιβάλλοντας τήν έντύπωση μιās άδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας. Μιά τέτοια άνάγνωση προϋποθέτει τήν άναίρεση τής ψευδαίσθησης τής συνέχειας, σταθερά προσανατολισμένης στήν πρόοδο, και τήν άναζήτηση τής φυσιογνωμίας τών προϊόντων μέ μιά μέθοδο πού νά συγκρίνει ιστορικά άπομακρυσμένες μεταξύ τους πραγματικότητες. Η σύγκριση είναι πού θά άποκαλύψει τό προσχωμένο νόημα τών μορφών και όχι μιά παραπλανημένη από τό μύθο προσπάθεια άναύστασης τής εξέλιξής τους.

Η σκιαγράφηση τής φυσιογνωμίας τών ύλικών έκδηλώσεων τού πολιτισμού, όπως τή θέλει ο Μπένγιαμιν, σημαίνει όμως πρώτα άπ' όλα τήν άρνηση τών παραδεδομένων τρόπων πρόσληψης. Και εδώ ο φιλόσοφος θά έμπλακει μέ τό ίδιο τό πρόβλημα τής έκφραστικής και άποκαλυπτικής δύναμης τής γλώσσας. Ός συγγραφέας, έξωθώντας τήν ικανότητα τής γλώσσας νά μιλά μέ εικόνες στά όριά της, επιχειρεί μέ τούς εικονιστικούς συσχετισμούς νά άναδείξει κρυφές συνάψεις μεταξύ τών μορφών.⁴ Έτσι, για τόν Μπένγιαμιν, οί εικόνες δέν περιγράφουν, δέν άναπαριστούν μιά σκέψη, αλλά διαπερνούν τή συγκρότησή της. Συγκρίνοντας, για παράδειγμα, στό άπόσπασμα μέ τίτλο «Αρ. 113», τήν έκδίπλωση τής ζωής μέ τήν άνέγερση μιās κατοικίας, έπιμένει νά μιλά για τήν εικόνα τής κατοικίας άναζητώντας ούσιαστικά έκείνο πού καθορίζει τή ζωή. Έτσι ή εικόνα ενός σπιτιού καθώς βομβαρδίζεται είναι άποκαλυπτική: στά θεμέλια οί λάμπεις τών εκρήξεων φωτίζουν ξεχασμένα άντικείμενα, όπως στά θεμέλια τής ζωής βρίσκονται έμπειρίες ξεχασμένες πού παρ' όλα αυτά τήν καθόρισαν.

Μιά τέτοια άνατρεπτική χρήση τής γλώσσας ο Μπένγιαμιν τήν άνακαλύπτει στους σουρεαλιστές. Ιδιαίτερα στό έργο του Άραγκόν, τόν «Χωρικό τού Παρισιού», άναγνωρίζει ένα στοιχασμό πάνω στή νεωτερική έμπειρία συγκροτημένο μέσα από εικόνες τής σύγχρονης μεγαλούπολης. Μιά συλλογική ύπόγεια μνήμη πού ζει τούς μοντέρνους μύθους, χαρτογραφείται στις λεωφόρους και τά στενά, τούς δημόσιους χώρους και τά έσω-

τερικά τών κτιρίων, τίς πλατείες και τίς στοές τής πόλης τού Παρισιού.⁵

Η άναπάντεχη συνύπαρξη, αúτην πού κινήγησαν μέ πάθος οί σουρεαλιστές για νά χειρονομήσουν έναντίον τής σταθερής άπόδοσης σημασιών, είναι ταυτόχρονα καταστατική συνθήκη τής ίδιας τής έμπειρίας τής πόλης. Εικόνες, ήχοι, μυρωδιές, ή ύφή τών χώρων, έντυπώσεις πού εισβάλλουν άπό παντού, όχι σάν έρεθίσματα αλλά σάν αιφνίδιες άποκαλύψεις νέων σημασιών, συγκροτούν άκαριαά ένα τοπίο. Μέ άνάλογο τρόπο ή διασταύρωση εικόνων γεννά άναπάντεχες συσχετίσεις στό έσωτερικό τού σουρεαλιστικού κειμένου. Τό σουρεαλιστικό μοντάζ, όχι μόνον ως σχέδιο άποδιάρθρωσης τής τέχνης αλλά ως τρόπος διαχείρισης τής έμπειρίας τής πόλης, γίνεται εργαλείο κατεργασίας ενός τέτοιου κειμένου. Και σέ τούτο βοηθά άχι συνεχής καθημερινή άπροσδόκητη παράθεση εικόνων πού χαρακτηρίζει τόν άποσπασματικό χαρακτήρα τής έμπειρίας τής πόλης. Τό μοντάζ όχι μόνον δέν επιδιώκει νά άναδείξει συνέχειες παρά επιδιώκει νά τίς άποδιάρθώσει, νά άνατρέψει τήν παράλυση, τήν άναισθητοποίηση τού καθένα μπροστά σέ ο, τι νιώθει άπειλητικό, άγνωστο και άκατανόητο. Τό μοντάζ προκαλεί τήν αιφνίδια άνάδυση πού φωτίζει όλο τό πλάτος και τό μήκος τής αίσθησης. Μέ τό κέντρισμα τού «όπτικά άσυνείδητου» γεννιέται τελικά τό βάθος τής σχέσης μέ τήν εικόνα.

Τή λογική τού σουρεαλιστικού μοντάζ ένεργοποιεί στή σύνθεση τής δικής του Όδοϋ ο Μπένγιαμιν, τιτλοφορώντας τά κείμενά της μέ γραπτό ύλικό πού παρέχουν οί όδρόμοι τής μεγαλούπολης, έπιγραφές, πινακίδες, διαφημίσεις ή έμπορικές άνακοινώσεις. Όχι μόνο οί έπικεφαλίδες αλλά και τά περιεχόμενα τών μικρών κειμένων σχηματίζουν γλωσσικά τίς μορφές τού άστικού περιβάλλοντος, καθώς άποδίδουν τίς χειρονομίες τής μεγαλούπολης, τόν τρόπο πού αúτη έχει νά διαχωρίζει τό μέσα από τό έξω ή τό ιδιωτικό από τό δημόσιο, νά επιβάλλει συμπεριφορές, νά κατευθύνει τήν αισθητηριακή πρόσληψη, νά οργανώνει τό χώρο και τό χρόνο, νά διαπερνά τελικά τό σύνολο τής ζωής τών ανθρώπων.

Η πρακτική τής γραφής είναι όμως για τόν Μπένγιαμιν ταυτόχρονα και πρακτική άνάγνωσης, έν προκειμένου τής μοντέρνας πόλης και τής ιστορίας της. Η πόλη πού διαβάζεται σάν κείμενο και τό κείμενο τό φτιαγμένο όπως ή πόλη είναι δύο ύποθέσεις πού θεμελιώνουν τήν πρακτική τής άνάγνωσης σάν περιπλάνησης και τής περιπλάνησης σάν άνάγνωσης.

Ο άναγνώστης μπορεί νά περιπλανηθεί σέ έναν τέτοιο γραπτό σύμφωνα μέ τή δική του διάθεση. Η μπορεί στή σειρά τών άποσπασμάτων νά άνακαλύψει μιά δική του άλληλουχία, νά διακρίνει μέ τόν τρόπο του ένα νόημα καινούργιο. Όπως άκριβώς στήν περιπλάνηση στήν πόλη. Έκείνο πού άλλάζει τήν έμπειρία τού χώρου, έκείνο πού δραστηριοποιεί τή μνήμη και φωτίζει τό παρόν, δέν είναι ή ίδια ή άργόσυρτη άλλαγή τού κτιριακού περιβάλλοντος, αλλά ή «τυχαία» παρατάξη εικόνων πού γεννά μιά περιπλάνηση στήν πόλη, έξίσου «τυχαία». Τυχαία πράγματι; Όχι. Όπως έπιμένει ο Μπένγιαμιν, ή περιπλάνηση άποτελεί μιά τέχνη.⁶ Για νά μπορέσει κανείς νά δραστηριοποιήσει τίς εικόνες πρέπει νά έχει έπίγνωση τής άποκαλυπτικής δύναμης τού μοντάζ. Πρέπει νά μάθει νά άναζητά τόν σπινθήρα εκεί όπου ή βίαιη αντίθεση άνάμεσα στις εικόνες προκαλεί μιά στιγμιαία εκφόρτιση. Χρειάζεται για' αυτό νά άναζητά κανείς όχι ο, τι ένας κυρίαρχος λόγος έχει έντοπίσει σάν κέντρο προσοχής, ούτε όσα οί σύγχρονοι μύθοι έχουν

ἀναδειξει σάν χαρακτηριστικές τοποθεσίες μιάς πόλης. Ὁ σπινθήρας ἀνάβει ἀναπάντεχα, ἐκεῖ πού ποτέ δέν θά προσέχαμε, γεννιέται ἀπό συναντήσεις πού ποτέ, κυριολεκτικά καί μεταφορικά, «δέν θά τούς δίναμε σημασία». Στό κατώφλι γιά παράδειγμα ἑνός παλαιοπωλείου, ἑνός πορνείου, ἑνός σπιτιοῦ ὅπου ὀδηγεῖται κανεῖς μέ τίς κορδέλες τῶν δρόμων μπλεγμένες στό πόδια του.⁷

Τά μεμονωμένα εἰκονιστικά σχήματα τής Ὀδοῦ συνιστοῦν ἀλληγορικές κατασκευές, μέ τόν τρόπο πού καί τό σύνολο τῶν διαδρομῶν σ' αὐτήν ἀποτελεῖ ἀλληγορική σύνθεση. Ἄν ἡ κλασική ὁμοῦ ἀλληγορία ἀφηγεῖται κάτι γιά νά ἐννοήσει κάτι ἄλλο, ἡ ἀλληγορία τοῦ Μπένγιαμιν σχετίζει δύο τάξεις εἰκόνων πού ἡ ταυτόχρονη προβολή τους ἀναδεικνύει ἕνα καινούργιο νόημα. Γι' αὐτό καί στήν ἀλληγορική κατασκευή χρησιμοποιεῖται ἡ λογική τοῦ μοντάζ πού μπορεῖ παραθέτοντας νά συσχετίζει φαινομενικά ἀσύνδετες πραγματικότητες. Μέ τούτη τήν ἔννοια, ἡ ἀλληγορία στόν Μπένγιαμιν δέν εἶναι ἀφηγηματική ἀλλά ἀποκαλυπτική. Ὁλόκληρο τό σχέδιο τοῦ ἔργου Ὀδός μονῆς κατεύθυνσης ὑποστηρίζεται ἀπό τήν ἀποκαλυπτική δύναμη μιάς τέτοιας ἀλληγορικής σύλληψης.

Ἡ Ὀδός δέν καταγράφει περιστατικά ἢ ἐντυπώσεις ἀπό τή ζωή τής πόλης, οὔτε τήν καθημερινότητα τῶν κατοίκων τῆς, παρὰ ἀποτυπώνει, σέ ἕνα πλέγμα σημασιολογικῶν μετατοπίσεων καί παραπομπῶν, ἀφοριστικούς στοχασμούς γιά τόν κόσμο πού αὐτή ἀναπαριστᾷ. Ὁ τρόπος ὁμοῦ πού αὐτό ἐμφανίζεται προϋποθέτει τό μετασχηματισμό τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ σέ ἀλληγορικές εἰκόνες, οἱ ὁποῖες συνέρχονται σέ μιά ἀποκαλυπτική συστοιχία. Ἡ διαλεκτική αὐτῶν τῶν εἰκόνων εἶναι τό περπάτημα τής Ὀδοῦ, ἡ ἐμπειρία τῶν τόπων ὅπου παρελθόν καί παρόν συναντῶνται.

Αὐτό πού κινητοποιεῖ τήν ἀλληγορία, ὅ,τι τή φέρνει πραγματικά στή ζωή εἶναι ἡ ἐνεργοποίηση τής ἀνάμνησης. Δέν πρόκειται ἐντούτοις γιά ὅσα στοιχεῖα ἔχει συγκρατήσει ἡ μνήμη, ἢ ἔστω ἐκεῖνα πού, καταχωρημένα μέσα σ' αὐτήν ἀλλά βαθιά θαμμένα, θά μπορούσε νά ἀνασύρει ἡ ἱστορική ἔρευνα. Τό ἀρνητικό τῆς συνειδητῆς μνήμης, τήν ἀρνηση πού ἐκπροσωπεῖ ἡ λήθη θέλει νά ἐνεργοποιήσει ὁ Μπένγιαμιν. Ἐκεῖ ἀνατρέχει γιά νά θεμελιώσει τίς ἀλληγορικές ἐρμηνεῖες τῶν ἱστορικών καταστάσεων. Τό ὑλικό τους εἶναι ἡ ἀρνητικότητα, ὅπως εἶναι ἀποτυπωμένη στό δημουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ — ἦττες, ἐρειπωμένες ἐλπίδες, συντριμμένες δυνατότητες, ὅ,τι ὁ χρόνος τῆς ἱστορίας ὅπως γράφεται ἀπό τούς νικητές ἔχει διαγράψει.⁸ Γι' αὐτό ὁ Μπένγιαμιν ἀναγνωρίζει στή λήθη, παρὰ στή μνήμη, τό πραγματικό σημεῖο ἐκκίνησης γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς ἐμπειρίας.

Ἐκεῖ ἐργεῖται ἡ σκανδαλώδης πρότασή του: Ὁ,τι δέν ἔχει καταγραφῆ στή μνήμη, μπορεῖ τή στιγμή τῆς ἀνακάλυψής του νά γίνε ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας καί μάλιστα σέ διαστάσεις πού δέν πήρε στό παρελθόν. Ἔτσι στό περιεχόμενο μιάς «ἀθέλητης ἀνάμνησης»⁹ βρῖσκονται εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἀκόμη καί παρακαταθήκες μιάς «προϊστορίας», οἱ ὁποῖες δέν ἀνασυγκροτοῦν αὐτό πού ὑπῆρξε, ἀλλά ἀναδεικνύουν τήν πραγματικότητά του τή στιγμή κατά τήν ὁποία βγαίνει ἀπό τό σκοτάδι τοῦ ὑποσυνείδητου στό φῶς. Κάτι τέτοιο εἶναι δυνατόν μόνον ἐφόσον ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πίστη σέ μιά μονοδιάστατη ἄρθρωση τῶν γεγονότων καί τῶν καταστάσεων γιά χάρη μιάς συνθετικῆς ἀρχῆς πού δέν ὑπακούει στή γραμμική ἀλληλουχία τῶν χρονικῶν στιγμῶν.

Τά σχόλια - στοχασμοί τῆς Ὀδοῦ μονῆς κατεύθυνσης προ-

έρχονται μέν ἀπό τά ἐρεθίσματα πού προσφέρει ἡ μεγαλοῦπολη, ἀνοίγουν ὁμοῦ πίσω ἀπό τό καθένα ἀπ' αὐτά, μέσω τῶν ἀλληγορικών κατασκευῶν, ἕνα ἱστορικό βάθος, κατά τόν τρόπο μιάς ἀνασκαφῆς, γιά νά διαβάσουν τίς ἐγγραφές τῶν περασμένων στή φυσιογνωμία τῶν πραγμάτων.

Οἱ «διαλεκτικές εἰκόνες»¹⁰ τοῦ Μπένγιαμιν προϋποθέτουν μιά χρονική δομή διαφορετική ἀπό τή γραμμική. Προσδιορίζοντάς τες σάν τόν τόπο «ὅπου αὐτό πού ὑπῆρξε ἔρχεται ἀστραπιαῖα σέ συσχετισμό μέ τό τώρα»,¹¹ προτείνει μιά ἀντίληψη τοῦ χρόνου, κατά τήν ὁποία τό παρελθόν ἀναφέρεται στό παρόν μέ μιά διαλεκτική συσχέτιση πού συμπτωνεῖ δύο στιγμές καταργώντας τήν ἀπόστασή τους. Πρόκειται γιά μιά «διαλεκτική ἐν στάσει», πού ἀναζητᾷ τήν ἀποκρυπτογράφηση ἱστορικών προσδιορισμῶν μιάς ὁλόκληρης ἐποχῆς στόν ἀκαριαῖο χρόνο τῆς «πλήρους στιγμῆς», τῆς στιγμῆς κατά τήν ὁποία καθίσταται ἀναγνώσιμη. Μιά τέτοια διαλεκτική διαπερνᾷ τό πρόγραμμα ὁλόκληρου τοῦ ὑστεροῦ ἔργου τοῦ Μπένγιαμιν πού ἐστιάζεται, ὅπως εἶπαμε, στή διερεύνηση τῆς σχέσης τῆς ἐμπειρίας μέ τό χρόνο τῆς ἱστορίας. Ἄν τό ἔργο τῶν Στοῶν φιλοδοξοῦσε νά ὑλοποιήσει αὐτό τό πρόγραμμα μιλώντας γιά τό Παρίσι σάν «πρωτεύουσα τοῦ 19ου αἰώνα», στίς μινιατούρες τῆς Ὀδοῦ τό πρόγραμμα δοκιμάζεται σέ σπερματική μορφή στούς δρόμους τῆς μοντέρνας μητρόπολης.

Ὁ Μπένγιαμιν ἀνασύρει μέ τή μαγία ἑνός συλλέκτη ἀπομεινάκια τοῦ παρελθόντος τῆς πόλης πού ἔχοντας χάσει τή λάμψη τους κατρακυλοῦν στήν ἀφάνεια. Ἡ λήθη, σάν σκόνη τοῦ δρόμου, σκεπάζει σιγά σιγά τά κτίρια καί τίς συνήθειες πού δέν εἶναι πιά τῆς μόδας, εἰκόνες πού ἔχασαν τό χρώμα καί τή δύναμή τους. Λίγο πρῖν σθήσουν γιά πάντα τά σημάδια στό ἀστικό τοπίο, ὁ συλλέκτης Μπένγιαμιν τά περισώζει, σάν τό παιδί που, μαγεμένο ἀπό μιά λάμψη πού ἐμεῖς πιά δέν βλέπουμε, μαζεῦει τιποτένια πράγματα καί φτιάχνει μέ αὐτά κόσμους ὄνειρικούς. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί ὁ ρακοσυλλέκτης, μιά ἄλλη ἀλληγορική φιγούρα στή σκέψη τοῦ Μπένγιαμιν, μέ τήν ἀκατανόητη ἐμμονή του στό ἄχρηστο «γιά μᾶς», κατασκευάζει τό δικό του βασίλειο.

Δέν πρόκειται γιά σημάδια - ἴχνη πού θά ὀδηγήσουν σέ μιά ἀνασύσταση τοῦ παρελθόντος. Ὁ συλλέκτης δέν εἶναι ἱστοριοδίφης. Στήν ιδιαίτερη παράθεση τῶν εὐρημάτων θά γεννηθεῖ ἐκεῖνη ἡ ἀποκαλυπτική γνώση πού μεμιάς θά φωτίσει τό παρελθόν καί τό παρόν, δίνοντας τελικά νόημα στό τώρα. Δέν εἶναι λοιπόν οὔτε ἡ προσεκτική συναρμολόγηση τῶν λειψάνων τοῦ παρελθόντος πού ὀδηγεῖ στήν κατανόηση τῆς ἱστορίας καί τῆς πόλης, οὔτε ἡ αἰφνίδια τυχαία ἀνακάλυψη ἑνός εὐρήματος - κλειδί γιά τήν ἐρμηνεία. Εἶναι ἡ τέχνη τῆς περιπλάνησης ἀνάμεσα σέ εὐρήματα πού μιά συλλεκτική διαίσθηση σωρεῖ, εὐρήματα πού στή συνύπαρξή τους διασώζουν αὐτό πού χάνεται δίνοντάς του νόημα γιά μᾶς τώρα. Γι' αὐτό μιά τέτοια περιπλάνηση στήν πόλη, ὅπως καί στό γραπτό πού μιλά γιά τήν πόλη προσπαθώντας νά μεταγράψει τή μητροπολιτική ἐμπειρία,¹¹ σκαλίζει μέ τό βλέμμα τίς ὄψεις τῶν κτιρίων ἀναζητώντας ἴχνη ξεχασμένα. Σέ τούτα τά σημάδια, πού προκαλοῦν μιά «ἀθέλητη ἀνάμνηση», θά σκαλώσει ἡ σκέψη γιά νά πάρε ἀδιάβαστους μέχρι τότε δρόμους. Μιά ἀνάμνηση πού ἄλλο τρόπο δέν ἔχουμε νά ζωντανέψουμε παρὰ μόνον προκαλώντας τήν, παγιδεύοντάς τήν στό σόκ τοῦ μοντάζ.

Μόνον ἐπιχειρώντας νά ἐπανακτήσουμε τήν ἐκπληξη πού μᾶς εἶχε προκαλέσει ἡ πόλη, μποροῦμε νά ἐλπίζουμε πᾶς θά ἀναβλύσει ἡ ἀθέλητη ἀνάμνηση ἀποσταθεροποιώντας τή συνή-

θεια και τις τετριμμένες έρμηγειές. Γι' αυτό, τό θέμα του παιδικού παιχνιδιού έρχεται και ξανάρχεται στή σκέψη του Μπένγιαμιν. Γιατί υποδεικνύει μιά σχέση μέ τόν κόσμο μαγική πού μπορεί όμως νά τόν ξεμαγέψει σπάζοντας τά δεσμά τών κυρίαρχων μύθων.¹³ Η μαγική ανασύνθεση του κόσμου από τά παιδιά έχει κάτι από τή δύναμη τής ουτοπίας. Τής ουτοπίας πού από τά θραύσματα του παρελθόντος, από τά ξαστοχημένα όνειρα και τις παραπλανημένες έλπίδες συνθέτει έναν κόσμο αλλιώτικο. Μιά τέτοια διάσωση του παρελθόντος στραμμένη προς ένα μέλλον πού διακόπτει τή συνέχεια επιδιώκει ό συλλέκτης - ιστορικός - επαναστάτης Μπένγιαμιν.

Ό Μπένγιαμιν συλλέγει τά καταναλωτικά όνειρα και τις πεζές εικόνες για νά συναρθρώσει τούς αλληγορικούς μετασχηματισμούς, στους οποίους προβαίνουν οι στοχασμοί τής Όδοϋ, σέ μιά πραγματική υπογραφή τής νεωτερικής εποχής. Η ανάγνωσή της περνά μέσα από τήν αναστοχαστική περιπλάνηση στήν πόλη και τήν έκθεση στό σόκ τών έρεθισμάτων της, πριν άστράψει στα μάτια του περιπατητή - ιστορικού ή εικόνα τής ιστορίας πού αποδίδει στα θαμμένα όνειρα τήν επικαιρότητα πού δέν αναγνώρισε ποτέ ή εποχή τους. Γιατί στήν λάμψη μιάς στιγμής, στήν ένταση ενός παρόντος πού αυλακώνουν άστραπές συνειδητοποίησης, επανακτάται ή δύναμη του όνειρου τής ανθρώπινης χειραφέτησης.

ΟΔΟΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

Μετάφραση επιλεγμένων αποσπασμάτων από τούς Δημήτρη Καρύδα και Σταύρο Σταυρίδη

ΠΡΑΤΗΡΙΟ ΥΓΡΩΝ ΚΑΥΣΙΜΩΝ

Η όργάνωση τής ζωής σήμερα υπόκειται πολύ περισσότερο στήν έξουσία τών γεγονότων παρά τών πεποιθήσεων. Και μάλιστα τέτοιων γεγονότων πού, σχεδόν ποτέ και πουθενά, δέν έχουν ακόμα αποτελέσει θεμέλια κάποιων πεποιθήσεων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, μιά άληθινή λογοτεχνική δραστηριότητα δέν μπορεί νά αξιώνει νά διαδραματίζεται σέ λογοτεχνικά πλαίσια — κάτι τέτοιο είναι μάλλον ή πιό συνήθης έκφραση τής στειρότητάς της. Η σημαίνουσα λογοτεχνική δράση μπορεί νά προκύψει μόνο μέ τήν άυστηρή έναλλαγή πράξης και γραφής· όφείλει μέσα σέ φυλλάδια, μπροσοϋρές, άρθρα και αφίσες νά δώσει σχήμα στις άθέατες μορφές πού ανταποκρίνονται στή επίδρασή της πάνω σέ ζωντανές κοινότητες καλύτερα απ' ό τι ή άπαιτητική οίκουμενική χειρονομία του διβλίου. Μόνο αυτή ή άμεση γλώσσα αναδεικνύεται δραστικά αντίξια τών στιγμών. Οι άπόψεις είναι για τόν γιγάντιο μηχανισμό τής κοινωνικής ζωής ό,τι τό λάδι για τις μηχανές· δέν στέκεται κανείς μπροστά σέ μιά τουρμπίνα και τήν περιχύνει μέ μηχανόλαδο. Ρίχνει μόνο λίγο σέ κρυμμένες αρθρώσεις και συνδέσμους πού πρέπει νά γνωρίζει.

Αρ. 113

Υπόγειο

Έχουμε από καιρό λησμονήσει τήν τελετουργία μέσα στην όποία ανεγέρθηκε τό σπίτι τής ζωής μας. Όταν όμως αντιμετώπιζει επίθεση και ήδη τό βρίσκουν οι έχθρικές δόμβες, πόσες αποστεωμένες, ιδιότροπες αρχαιότητες δέν αποκαλύπτονται στό θεμέλιό του. Και τί δέν καταχωνιάστηκε εκεί, και τί δέν θυσιάστηκε μέσα σέ ξόρκια, τί ανατριχιαστική συλλογή από άξιοπεριέργα αντικείμενα εκεί κάτω, όπου τά πιό βαθιά φρεάτια είναι προορισμένα για τά πιό κοινότοπα πράγματα. Μία νύχτα απόγνωσης όνειρεύτηκα τόν πρώτο μου φίλο από τόν καιρό του σχολείου που είχα νά δώ για δεκαετίες και ούτε που τόν είχα θυμηθεί όλο αυτό τό διάστημα, και πώς ανανεώναμε τήν φιλία και τήν αδελφικότητά μας. Ξυπώντας όμως κατάλαβα: αυτό που ή απόγνωση, σάν μία έκρηξη, έφερε στό φώς τής μέρας ήταν τό πτώμα αυτού του ανθρώπου, τό όποιο είχε έντοιχισθεί εκεί και ήθελε νά έξασφαλίσει ότι: όποιος και νά ζήσει κάποτε εδώ, δέν πρόκειται σέ τίποτε νά του μοιάσει.

ΑΝΔΡΩΝ

Τό νά πείθει κανείς δέν είναι γόνιμο.

ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΔΕΚΑ ΔΩΜΑΤΙΩΝ, ΕΠΙΠΛΩΜΕΝΗ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ

Τή μοναδική ίκανοποιητική παρουσίαση και ταυτόχρονα άνάλυση του στύλ των επίπλων του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα παρέχει ένα όρισμένο είδος άστυνομικών μυθιστορημάτων, στό δυναμικό κέντρο των όποιων βρίσκεται ό τρόμος τής κατοικίας. Η διευθέτηση των επίπλων είναι ταυτόχρονα τό σχέδιο διάταξης των θανατηφόρων παγίδων και ή σειρά των δωματίων ύπαγορεύει στό θύμα τήν όδό διαφυγής του. Τό ότι ακριβώς αυτό τό είδος άστυνομικού μυθιστορηματος ξεκινά με τόν Πόε —σέ μία έποχή που τέτοιες κατοικίες μόλις που υπήρχαν— δέν αποτελεί άντεπιχείρημα. Διότι οι συνδυασμοί που έπιχειρούν οι μεγάλοι ποιητές πραγματοποιούνται χωρίς έξαίρεση σέ έναν κόσμο που έρχεται μετά απ' αυτούς, όπως οι παρισίνοι όδρομοί των ποιημάτων του Μπωντλαίρ ή τά πρόσωπα του Ντοστογιέφκι δέν υπήρξαν παρά μόλις λίγο μετά τό 1900. Τό έσωτερικό του άστικού σπιτιού τής περιόδου από τό 1860 ως τό 1890, με τίς πελώριες σεργάντες φοτωμένες σκαλισματα, τίς ανήλιαγες γωνίες όπου στέκει ό φοίνικας, τόν κλειστό έξώστη όχρωμένο πίσω από τό κολονάτο κιγκλίδωμά του και τούς μακρόστενους διαδρόμους όπου τραγουδά ή φλόγα του γκαζιού, παρέχει ίκανοποιητική στέγη μόνο στό πτώμα. «Σέ τούτον τόν καναπέ ή θεία δέν μπορεί παρά νά δολοφονηθεί». Η άψυχη πληθωρικότητα τής επίπλωσης είναι πραγματική ανακούφιση μόνο μπροστά σέ ένα νεκρό σώμα. Πολύ πιό ενδιαφέρουσα από τήν Ανατολή των τοπίων είναι, στό άστυνομικά μυθιστορήματα, εκείνη ή πληθωρική Ανατολή των έσωτερικών χώρων: τό περσικό χαλί και τό όθωμανικό ντιβάνι, τό κρεμαστό φωτιστικό και τό βαρύτιμο κανκασιανό στιλέτο. Πίσω από τίς τραδηγμένες βαριές κουρτίνες από κιλίμια, ό αφέντης του σπιτιού άπολαμβάνει ένα όργιο με τίς μετοχές του, νιώθει έμπορος τής ανατολής, τεμπέλης πασάς στό χανάτο τής γοητευτικής άπάτης, μέχρι που τό στιλέτο αυτό, στό άσημένιο θηγάρι του πάνω από τό ντιβάνι, νά βάλει κάποιον ώραίο απόγευμα ένα τέλος στή σιέστα του και σ' αυτόν τόν ίδιο. Σέ τούτον τό χαρακτήρα του άστικού σπιτιού, που αναρριγá περιμένοντας τόν δολοφόνο, όπως μία λά-

γνα ήλικιωμένη κυρία τόν έραστή της, εισέδυσαν κάποιον λογοτέχνης, οι όποιοι σάν «συγγραφείς άστυνομικών» —ίσως, ακόμα, επειδή στό γραπτά τους αποτυπώνεται ένα μέρος του άστικού πανδαιμόνιου— στερήθηκαν τή φήμη που θά τους άξιζε. Ό,τι αναζητούμε εδώ, τό έχει παρουσιάσει ό Κόναν Ντόουλ σέ κάποια μεμονωμένα γραπτά του και σέ ένα μεγαλύτερο έργο της ή Α.Κ. Γκρήν, ενώ με τό *Φάντασμα τής Όπερας*, ένα από τά μεγαλύτερα μυθιστορήματα για τόν δέκατο ένατο αιώνα, ό Γκαστόν Λερού έχει όδηγήσει τό είδος στην άποθέωσή του.

ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΣΘΕ ΝΑ ΠΡΟΦΥΛΑΣΣΕΤΕ ΑΥΤΑ ΤΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑ ΦΥΤΑ

Τί θά πεί «έχει λυθεί»; Μήπως δέν συνεχίζουν νά υπάρχουν πίσω μας όλα τά έρωτήματα τής ζωής που ζούμε σάν φυλλωσιά που μάς κρύβει τή θέα; Τό νά ξεριζώσουμε αυτό τό φύλλωμα, ακόμα και νά τό άραιώσουμε, ούτε που μάς περνάει από τό μυαλό. Προχωρούμε, τό αφήνουμε πίσω, και από άπόσταση γίνεται πράγματι όρατό, ακαθόριστο ώστόσο, γεμάτο σκιές και όλο και πιό αινιγματικά μεριδωμένο.

Τό σχολίο και ή μετάφραση βρίσκονται στην ίδια σχέση με τό κείμενο όπως τό στύλ και ή μίμηση με τή φύση: τό ίδιο φαινόμενο ιδωμένο από διαφορετικές πλευρές. Στο δέντρο του ιερού κειμένου και τά δύο αποτελούν τό φύλλωμα που αδιάκοπα θροίξει, σ' εκείνο του έγκόσμιου τά φρούτα που πέφτουν όταν ώριμάσουν.

Αυτός που αγαπά δέν είναι προσκολλημένος μόνο στό «έλαττώματα» του αγαπημένου, όχι μόνο στό καπρίτσια και τίς άδυναμίες μιας γυναίκας. Ρυτίδες στό πρόσωπο, έλιές, φθαρομένη ρούχα κι ένα μονόπαντο βάδιζμα τόν δένουν πολύ πιό μόνιμα και άδυσώπητα από κάθε όμορφιά. Αυτό ήταν γνωστό από καιρό. Και γιατί; Έάν είναι σωστή ή θεωρία πώς τό αίσθημα δέν φωλιάζει στό κεφάλι, πώς ή έμπειρία μας από ένα παράθυρο, ένα σύννεφο ή ένα δέντρο δέν άποκτιέται στό μυαλό, αλλά πιό πολύ στον τόπο που τά βλέπουμε, έτσι και όταν κοιτάζουμε αυτόν που αγαπάμε, βρισκόμαστε έξω από τόν εαυτό μας. Σ' αυτή τήν περίπτωση όμως, σέ μία βασανιστική ένταση και ένθουσιασμό. Τό αίσθημα σαστισμένο φτερουγίζει σάν σμάρι πουλιών μπροστά στή γυναικεία λάμψη. Και όπως τά πουλιά αναζητούν καταφύγιο στίς φυλλοσκέπαστες κρυψώνες κάποιου δέντρου, έτσι και τά αίσθήματα ξεφεύγουν μέσα στίς σκιασμένες ρυτίδες, στίς άδέξιες κινήσεις και στίς άφανείς άτέλειες του κορμού που αγαπάμε, όπου μπορούν νά τρυπώσουν με ασφάλεια. Και κανείς περαστικός δέν μαντεύει μέσα στίς άτέλειες και τά ψεγάδια, που φωλιάζουν, γρήγορα σάν τά βέλη, τά έρωτικά σκιρτήματα όποιου λατρεύει.

ΕΡΓΟΤΑΞΙΟ

Κάθε σχολαστική αναζήτηση που άφορα τήν κατασκευή άντικειμένων —όπτικων βοηθημάτων, παιχνιδιών ή βιβλίων— που υποτίθεται ότι είναι κατάλληλα για παιδιά, είναι μία άνοησία. Από τήν έποχή του Διαφωτισμού, αυτή είναι μία από τίς πιό μονχλιασμένες θεωρίες των παιδαγωγών. Η τρέλα τους με τήν ψυχολογία τούς έμποδίζει νά αναγνωρίσουν ότι ό κόσμος είναι γεμάτος από αντικείμενα, τά όποία, πέρα από κάθε σύγκριση, κινητοποιούν τήν προσοχή και τήν άσκηση των παιδιών. Και μάλιστα από τά πιό χαρακτηριστικά. Διότι στό παιδιά άρέσει ιδιαίτερα νά αναζητούν μέρη όπου είναι όρατή ή επεξεργασία διαφόρων πραγμάτων. Νιώθουν νά προσελκύο-

νται ακαταμάχητα από τὰ απομεινάρια πού αφήνει τό χτίσιμο, οί δουλειές στόν κήπο ή τό σπίτι, τό ράψιμο ή ή ξυλουργική. Στά ύλικά ύπολείμματα αναγνωρίζουν τό πρόσωπο πού ό κόσμος τών πραγμάτων στρέφει πρὸς ἐκεῖνα καί μόνον ἐκεῖνα. Χρησιμοποιώντας τα, δέν μιμούνται τόσο τὰ ἔργα τών μεγάλων, ὅσο συσχετίζουν, σ' αὐτό πού κατασκευάζουν παίζοντας, ύλικά πολύ διαφορετικά μεταξύ τους σέ μιά νέα αἰφνίδια σχέση. Τά παιδιά φτιάχνουν ἔτσι τὰ ἴδια τόν δικό τους κόσμο, ἕναν κόσμο μικρό μέσα στὸν μεγάλο. Τούς κανόνες αὐτοῦ τοῦ μικροῦ κόσμου θά ἔπρεπε νά ἔχει κανεὶς κατὰ νοῦ, ἐάν προτίθεται νά δημιουργήσει κάτι εἰδικά γιὰ τὰ παιδιά, παρά νά ἀφήνει τήν δική του ἐνήλικη δεξιότητα, μέ ὅ, τι εἶναι γι' αὐτήν ἐξοπλισμός καί ἐργαλεῖο, νά βρεῖ μόνη της τό δρόμο της πρὸς αὐτά.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Ὅσο πῶ ἔχθρικός εἶναι κάποιος πρὸς τὰ παραδεδομένα, τόσο πῶ ἀμείλικτα ὑποτάσσει τήν ἰδιωτική του ζωή στοὺς κανόνες πού ἐπιθυμεί νά προάγει σέ νομοθέτη μιάς ἐπερχόμενης κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων. Εἶναι σάν αὐτοὶ οἱ κανόνες, οἱ ὁποῖοι δέν ἔχουν ἀκόμα πουθενά ἐφαρμοστῆ, νά τοῦ ἔχουν ἐπιβάλλει τήν ὑποχρέωση νά τούς ἀναδεικνύει σέ πρότυπο στή διάρκεια τῆς δικῆς του τουλάχιστον ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὡστόσο, πού θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του συνετὴ μέ τίς ἀρχαιότερες παραδόσεις τῆς τάξης ἢ τοῦ ἔθνους του, φέρνει κάποιες φορές τήν ἰδιωτική του ζωὴ ἐπιδεικτικά ἀντιμέτωπη μέ τίς ἀρχές, τίς ὁποῖες ἀσυμβίβαστα ὑποστηρίζει στή δημόσια ζωὴ του, ἐπιδοκιμάζοντας μυστικά τὴ συμπεριφορὰ του, χωρὶς τὸν παραμικρὸ συνειδησιακὸ ἐνδοιασμό, σάν τήν πῶ κατηγορηματικὴ ἀπόδειξη τοῦ ἀκλόνητου κύρους τών προτύπων πού διακηρύσσει. Ἐτσι διακρίνονται οἱ τύποι τοῦ ἀναρχοσοσιαλιστῆ καί τοῦ συντηρητικῆς πολιτικῆς.

ΜΕΓΕΘΥΝΣΕΙΣ

Παιδί πού κρύβεται

Γνωρίζει κιόλας ὅλες τίς κρυψῶνες τοῦ σπιτιοῦ καί ξαναγυρνάει σ' αὐτές σάν σέ ἕνα σπιτικό ὅπου εἶναι κανεὶς σίγουρος πὼς θά τὰ βρεῖ ὅλα ὅπως ἦταν. Ἡ ἀνάσα του κόβεται, ἢ καρδιά του χτυπᾷ. Βρίσκεται ἐδῶ κλεισμένο στὸν κόσμο τῆς ὕλης. Καί τούτος ὁ κόσμος τοῦ γίνεται ἐξαιρετικά συγκεκριμένος, τό προσεγγίζει χωρὶς λόγια. Μέ τὸν ἴδιο τρόπο καί κάποιος πού τὸν κρεμᾶνε ἀντιλαμβάνεται τί εἶναι σκοινὶ καί ξύλο. Τό παιδί πού στέκεται πίσω ἀπὸ τὴν κουρτίνα τῆς εἰσόδου, γίνεται τό ἴδιο κάτι πού κυματίζει, κάτι λευκὸ, ἕνα φάντασμα. Τό τραπέζι τοῦ φαγητοῦ κάτω ἀπὸ τό ὁποῖο χάνεται κάνει τό παιδί ξύλινο εἶδωλο σέ ἕναν ναό, μέ τὰ σκαλιστὰ πόδια νά ἀποτελοῦν τούς τέσσερις κίονες. Καί πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα εἶναι τό ἴδιο πόρτα, τὴ φορεῖ σάν μιά βαριά μάσκα καί σάν Σαμάνος πρόκειται νά μαγέψει ὅσους τὴν διαδοῦν ἀνυποψίαστοι. Δέν πρέπει νά τὸ βροῦν μέ κανένα τρόπο. Ὅταν κάνει γκριμάτσες, τοῦ λένε, ἀρκεῖ νά σημάνει τό ρολοὶ γιὰ νά μείνει ἔτσι. Ὅ, τι ἀληθινὸ βρίσκεται σέ τούτα τὰ λόγια, τό μαθαίνει στήν κρυψῶνα του. Ὅποιος τό ἀνακαλύψει μπορεῖ νά τὸ ἀκίνητοποιήσει σάν πέτρινο εἶδωλο κάτω ἀπὸ τό τραπέζι, νά τὸ πλέξει γιὰ πάντα στήν ὕφανση τῆς κουρτίνας σάν φάντασμα, νά τὸ ἐξορίσει γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ μέσα στή βαριά πόρτα. Γι' αὐτό, ὅταν αὐτὸς πού τὸ ψάχνει τὸ πιάσει, ἔχεινο διώχνει μέ μιά δυνατὴ κραυγὴ τὸν δαίμονα πού τὸ μεταμόρφωσε γιὰ νά μὴν τὸ ἀνακαλύψουν — δέν περιμένει καν ἐκεῖνη τὴ στιγμή, τὴν προλα-

βαίνει μέ μιά κραυγὴ αὐτοαπελευθέρωσης. Ἐτσι δέν κουράζεται στήν πάλη του μέ τὸν δαίμονα. Καί τό σπίτι εἶναι σέ τούτη τὴ μάχη ἕνα ὄπλοστάσιο γεμάτο μάσκες. Παρ' ὄλ' αὐτά, μιά φορά τό χρόνο, σέ μυστηριώδη μέρη, στίς ἀδελφές κόγγες τών ματιῶν τους καί στὰ ἀκίνητα στόματά τους, βρίσκονται δῶρα. Ἡ μαγικὴ ἐμπειρία γίνεται ἐπιστήμη. Καί τό παιδί σάν νά ἦταν ὁ μηχανικός της, ξεμαγεύει τό ζοφερό πατρικὸ σπίτι καί ψάχνει τὰ πασχαλινὰ αὐγά.*

* (Σ.τ.μ.)

Σύμφωνα μέ ἕνα γερμανικὸ ἔθιμο πού διατηρεῖται μέχρι σήμερα, τό Πάσχα οἱ γονεῖς κρύβουν μέσα στό σπίτι αὐγά καί γλυκίσματα γιὰ νά τὰ βροῦν ὡς δῶρα τὰ παιδιά.

SI PARLA ITALIANO

Καθόμουν νύχτα σέ ἕνα παγκάκι ἔχοντας δυνατούς πόνους. Ἀπέναντί μου, σέ ἕνα ἄλλο κάθησαν δύο κορίτσια. Φαίνονταν νά θέλουν νά συζητήσουν κάτι ἐμπιστευτικά καί ἀρχισαν νά ψιθυρίζουν. Κανένας ἐκτὸς ἀπὸ ἐμένα δέν βρισκόταν ἐκεῖ κοντά καί δέν θά εἶχα καταλάβει τὰ ἰταλικά τους ὅσο δυνατά καί νά μίλαγαν. Ὅμως, δέν μπορούσα νά ἀντισταθῶ στήν αἴσθησή πὼς μ' αὐτό τό ψιθύρισμα, σέ μιά ἀπροσπέλαστη γιὰ μένα γλώσσα, ἕνας δροσερὸς ἐπίδεσμος τυλιγόταν στό πονεμένο μέρος.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Δέν ὑπάρχει τίποτε φτωχότερο ἀπὸ μιά ἀλήθεια ἐκφρασμένη ὅπως τὴν σκέφτηκαν. Σέ αὐτὴν τὴν περίπτωση, ἢ καταγραφή της δέν εἶναι καν μιά κακὴ φωτογραφία. Καί ἡ ἀλήθεια ἀρνεῖται (ὅπως ἕνα παιδί, ὅπως μιά γυναίκα πού δέν μᾶς ἀγαπᾷ) νά κοιτάξει ἀτάραχα καί καλοπροαίρετα τὸν φωτογραφικὸ φακὸ τῆς γραφῆς, ὅταν σκύδουμε πίσω ἀπὸ τό μαῦρο πανί. Ἀπότομα, θέλει ἡ ἀλήθεια νά ἐκποπιστεῖ μεμιάς ἀπὸ κεί πού βρίσκεται θυθισμένη στὸν ἑαυτό της, καί ἄς εἶναι νά τρομάξει μέ τὴ φασαρία, μέ τὴ μουσικὴ ἢ μέ κραυγές βοήθειας. Ποιὸς θά μπορούσε νά μετρήσει τὰ συστήματα συναγεροῦ μέ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐφοδιασμένος ὁ ἔσωτερικὸς κόσμος τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα; Καί «γράφσιμο» δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό νά τὰ θέτει κανεὶς σέ λειτουργία. Τότε ἡ γλυκιά ὀδάλιση πετάγεται, ἀρπάζει τό πρῶτο πράγμα πού πέφτει στὰ χέρια της μέσα στό χάος τοῦ μπουντουάρ της, τοῦ κρανίου μας, τὸ ρίχνει πάνω της, καί ἔτσι, μπροστὰ στὰ μάτια μας, ἀγνωρίστη σχεδόν, διαφεύγει στό πλήθος. Πόσο καλοκαμωμένη πρέπει ὅμως νά εἶναι καί πόσο γεροφτιαγμένη, ὥστε νά βρεθεῖ ἔτσι ἀνάμεσά τους παραμορφωμένη, ἀναστατωμένη, ἀξιολάτρευτη καί ὅμως νικηφόρα.

1. Τὸ ἔργο «Ὀδὸς μονῆς κατεύθυνσης» (Einbahnstrasse) παρουσιάστηκε ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Rowohlt τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1928 μέ ἰδιαίτερη μέριμνα γιὰ τὴ μοντέρνα τυπογραφικὴ καί σελιδοποιητικὴ του ἐμφάνιση. Μία ἀπὸ τίς λίγες ἐργασίες τοῦ Μπένγιαμιν πού δημοσιεύθηκε ὅσο ζοῦσε, μορφοποιήθηκε στὴ διάρκεια περίπου τεσσάρων χρόνων ἀπὸ τὸ 1923 ὡς τὸ 1927. Μέχρι τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου ὁ Μπένγιαμιν δημοσίευσε ἀποσπάσματά του σέ ἐφημερίδες καί περιοδικὰ. Ἐκτενεῖς κριτικὲς σημειώσεις καί ἀναλυτικὰ φιλολογικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νά βρεῖ κανεὶς στήν συγκεντρωτικὴ ἐκδοσὴ τών γραπτῶν τοῦ Μπένγιαμιν: W. Benjamin, Gessammelte Schriften, ἐκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη, 1982. Τὸ κείμενο πού χρησιμοποιήθηκε στὴ μετάφραση βρίσκεται στὸν τόμο IV.1., σ. 83 κ.π.

2. Τά πορτρέτα τών πόλεων, τής Νάπολης καί τής Μόσχας, τά δύο έργα στό κέντρο τό Βερολίνο τής παιδικής ηλικίας του συγγραφέα καί τό *Έργο τών Στοών*, πού αναφέρεται στό Παρίσι του 19ου αιώνα, διαπερνά ώς συνεκτικό νήμα τό ίδιο θεωρητικό ένδιαφέρον του Μπένγιαμιν: νά άνιχνευτούν στήν έμπειρία τής σύγχρονης μεγαλούπολης εκείνα τά άφανή σημάδια πού θά άποκρυπτογραφήσουν τή σύγχρονη ιστορία. Μιά τέτοια άνίχνευση συνιστά ταυτόχρονα μία διερεύνηση τής ίδιας τής έμπειρίας του χρόνου πού άντιστοιχεί στή νεωτερικότητα.

3. Ο Μπένγιαμιν διατυπώνει άπερίφραστα αυτήν τήν κατευθυντήρια ιδέα στίς σημειώσεις του γιά τό *Έργο τών Στοών*. «Ο Μάρξ παρουσιάζει τήν αιτιακή συνάφεια μεταξύ οικονομίας καί κουλτούρας. Αυτό πού έδώ έχει σημασία είναι ή έκφραστική συνάφεια. Πρέπει νά παρουσιαστεί ή έκφραση τής οικονομίας στήν κουλτούρα καί όχι ή οικονομική γέννηση τής κουλτούρας» (W.B., G.S., δ.π., τόμ. V.1, σελ. 573-574). Μιά τέτοια έκφραστική συνάφεια άναζητά τούτος ό ιδιότυπος φυσιογνωμιστής όταν θεωρεί τό πορτρέτο ενός άνθρώπου σάν τό ιερογλυφικό τών ιστορικών συνθηκών πού διαμόρφωσαν τή βιογραφία του ή τό φωτογραφικό στιγμιότυπο ενός χώρου σάν τήν χαρτογράφηση τής ψυχής τών ανθρώπων πού τόν κατοικούν. Τά άποσπάσματα *Υπουργείο Έσωτερικών* καί *Υπόγειο* είναι από αυτήν τήν άποψη χαρακτηριστικά.

4. Η σύνθεση κειμένων όπου θά άκυρώνονται οι σημασίες, οι άρχικά έγγραμμένες στά συστατικά τους μέρη άνταποκρίνεται στόν τρόπο χειρισμού του γλωσσικού ύλικού από τόν Μαλλαρμέ καί τόν Βαλερύ, όσο θέλουν νά οικοδομήσουν ένα έργο σάν άρχιτέκτονες, τό όποιο όμως είναι άναγκασμένοι νά κατασκευάσουν από ήδη χρησιμοποιημένα, σχηματισμένα ύλικά. Έπειδή τούς άπασχολεί όχι ή μίμηση τής φύσης αλλά ή άμεση προσέγγιση τής έμπειρίας του κόσμου τών άντικειμένων του πολιτισμού, άναγορεύουν σέ πρωταρχικό μέλημα τήν άπαλλαγή τής αισθητικής πρώτης ύλης από τό φορτίο της. Βλ. ένδεικτικά Paul Baley, *Ευπαλίνοσ ή ό άρχιτέκτων*, μετ. Ε. Λαμπροδί, έκδ. Άγρα, Άθήνα 1988 (α' έκδ. Άθήνα 1933), ιδιαίτερα σελ. 118-120 γιά μία συμπυκνωμένη έκφραση του προγράμματος του Βαλερύ. Ο Μπένγιαμιν, πού, όπως γράφει, άνακαλύπτει στό Παρίσι καί τή μοντέρνα γαλλική λογοτεχνία τή φόρμα γιά τήν Όδό, άναφέρει με άφορημή μία παρουσίαση του έργου του Μαλλαρμέ από τόν Βαλερύ τό 1926, τόν καιρό δηλαδή τής έπεξεργασίας τής *Οδοϋ*, ότι ό τελευταίος ήρρίσκει στό Coup de dés του Μαλλαρμέ όλοκληρωμένη τήν άποψη του γιά τή δημιουργία ενός έργου με τά μέσα μιάς γλώσσας πού έχει άναχθεί στόν καθαρό δρίζοντα τών δυνατοτήτων της. Βλ. W.B., G.S., τόμ. IV.1, σελ. 439 καί τόμ. II.1, σελ. 386.

5. Ο Άραγκόν έχει διατάξει τά κείμενα του *Χωρικού του Παρισίου* σάν οικοδομήματα πού γειτονεύουν τό ένα με τό άλλο ή στέκονται άντίκλι, όπως ακριβώς στούς δρόμους τής πόλης. Έτσι, παρέχουν τό περιγράμμα όπου άποτυπώνεται ό όνειρικός κόσμος του περιπλανώμενου παρατηρητή τής μητροπολιτικής φαντασμαγορίας. Γιά τίς αισθήσεις του μοντέρνου άνθρώπου, τίς θωρακισμένες άπέναντι στήν έμπειρία τής μεγαλούπολης, φαντάζον τά έρεθίσματα στή Στοά τής Όπερας κοινότοπα, γιατί έχει μάθει νά θεωρεί τή φαντασμαγορία φυσική κατάσταση. Έκει έχει άποκοιμηθεί ό Λόγος καί ζει ό μύθος — μέσα στά όνειρα. Τά μάτια του Άραγκόν άνοίγονται σέ αυτόν τόν κόσμο τών όνειρων, γιά νά άποκαλυφθούν μπροστά τους, κρυμμένα κάτω από τό φαινομενικά κοινότοπο, τά σημάδια του παρελθόντος (Βλ. Λουί Άραγκόν, *Ο Παριζιάνος Χωρικός*, Ύψιλον, Άθήνα 1986).

6. «Τό νά μήν ήρρίσκει τό δρόμο σου σέ μία πόλη μπορεί πολύ καλά νά είναι άδιάφορο καί κοινότοπο. Χρειάζεται μόνο άγνοια — τίποτε άλλο. Τό νά χάνεσαι όμως σέ μία πόλη — όπως χάνεται κανείς σέ ένα δάσος — αυτό χρειάζεται μία δόλοτελα ιδιαίτερη μαθητεία», λέει ό Μπένγιαμιν στό *Χρονικό του Βερολίνου* (W.B., G.S., τ. VI, σ. 469).

7. «...τά πόδια μου είχαν μπερδευτεί στίς κορδέλες τών δρόμων...» (W.B., G.S., τ. VI, σ. 488).

8. Βλ. «Γιά τήν έννοια τής 'Ιστορίας», μεταφρασμένο από τούς Γ. Φαράκλα καί Α. Μπαλτά στό περιοδικό *Πολίτης*, τ. 43/1997, ιδιαίτερα στή θέση ΣΤ.

9. Στήν «αθέλητη άνάμνηση» ήρρίσκει ή υπόθεση ότι ή πλήρης άνασύσταση του παρελθόντος καί έπομένως ή άνάκτηση του χαμένου χρόνου είναι δυνατή από τίς μνήμες πού άνασύρονται μέσα από συμπτώσεις στό φώς. Αυτό πού ενεργοποιείται όμως δέν είναι τίποτε άλλο από τά ίχνη του παρελθόντος καί όχι ό, τι έχει πράγματι ύπάρξει στό παρελθόν. (Αναλυτικότερα, βλ. Β. Μπένγιαμιν, «Όρισμένα μοτίβα στόν Μπωντλαίρ» στό Σ. Μπωντλαίρ. *Ένας λυρικός στήν άκμή του καπιταλισμού*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1994).

10. Η έννοια τής «διαλεκτικής εικόνας» είναι κομδική στή θεωρία του Μπένγιαμιν γιά τήν ιστορία. Σάν ένα ιστορικό φωτογραφικό στιγμιότυπο, ή διαλεκτική εικόνα φωτίζει με μία άποκαλυπτική λάμψη, άκαριαία, μία στιγμή του παρελθόντος στή σχέση της με τό τώρα. Τό διαλεκτικό περιεχόμενο μιάς τέτοιας εικόνας δηλώνεται με τήν ένταση άνάμεσα στούς άντιθετικούς πόλους τής μυθοποιίας καί τής λήθης από τή μία καί τής άποκάλυψης καί τής μνημονικής άνάκτησης από τήν άλλη. Οι διαλεκτικές εικόνες έκθέτουν, επιδεικνύουν τήν ένταση άνάμεσα στήν ούτοπική δυναμική καί τήν καταστρεπτική πραγματικότητα. Τούτη ή άκαριαία λάμψη ενός παρελθόντος πού ύποσχόταν πολλά καί ενός παρόντος πού τό διαψέδει μπορεί νά οδηγήσει στήν άφύπνιση μιάς κοινωνίας πού ό μύθος έχει κοιμίσει. Η άποκαλυπτικότητα τής διαλεκτικής εικόνας έξαρτάται από μία άντιπαράθεση - ύπέρθεση τών εικόνων πού τήν κατασκευάζουν. Έτσι, οι διαλεκτικές εικόνες δέν άποτελούν άπλές άναπαραστάσεις γεγονότων, ούτε ταυτίζονται με τίς μεταφορές πού άνακαλύπτει κανείς σέ λογοτεχνικά κείμενα. Είναι προϊόν μιάς σκέψης πού συγκροτείται μέσα από εικόνες, είναι κάτι σάν έμβλήματα με συμπυκνωμένο περιεχόμενο πού μποροϋν μονομιάς νά άποκαλύψουν μία ιστορική γνώση στρατευμένη στήν άνάκτηση τής έλπίδας γιά ένα διαφορετικό μέλλον.

Στή φιγούρα τής πόρνης όπως διακρίνεται στό τοπίο τών μεγαλουπόλεων του 19ου αιώνα άνακαλύπτει ό Μπένγιαμιν τό ύλικό γιά μία τέτοια διαλεκτική εικόνα. Τήν έποχή τής έμπορευματικής φαντασμαγορίας καί τών διεθνών εκθέσεων, ή εικόνα τής πόρνης συμπυκνώνει δύο άντίθετες όψεις του κόσμου τών έμπορευμάτων. Είναι ή πόρνη έμπορευμα γιάτί πουλιέται αλλά καί έμπορος ταυτόχρονα γιάτί φροντίζει νά πουλά τόν έαυτό της. Μπορεί έτσι νά συνοψίζει σέ μία εικόνα τόν διαλεκτικό χαρακτήρα κάθε έμπορεύματος: πουλιέται αλλά ταυτόχρονα, σάν νά ήταν άνθρωπος, πουλά τόν έαυτό του (με τήν επιστράτευση του όνειρικού, φαντασμαγορικού κόσμου τής διαφήμισης). Τούτη ή εικόνα δρώ άποκαλυπτικά προκαλώντας μία ιστορική άφύπνιση: ό καταναλωτής κατανοεί τίς σχέσεις πού κινήτοποιούν έναν τέτοιο ρόλο του έμπορεύματος, κατανοεί τή διαλεκτική πού ύποστηρίζει τόν φετιχιστικό χαρακτήρα τής έμπορευματικής μορφής: ό φετιχισμός είναι άπλώς ή άλλη όψη τής προσωποποίησης τών έμπορευμάτων (τών έμπορευμάτων πού σάν τήν πόρνη πουλουν τόν έαυτό τους), ό φετιχισμός είναι ή μετατροπή τών ανθρώπινων σχέσεων σέ σχέσεις έμπορευμάτων. Τά έμπορεύματα σάν πρόσωπα μποροϋν νά άποκαλύψουν τήν αίτία πού κάνει τά πρόσωπα νά γίνονται έμπορεύματα (βλ. καί S. Buck-Morss, *The Dialectics of Seeing - Walter Benjamin and the Arcades Project*, MIT Press, Cambridge 1989, σελ. 184-5).

11. Βλ. W.B., G.S., τ. V.1, σ. 577.

12. Συστατικό μιάς τέτοιας έμπειρίας τό μητροπολιτικό σόκ, μία «έντατικοποίηση τής νευρικής διέγερσης ή όποία προκαλείται από τή γρήγορη καί άδιάκοπη μεταβολή τών έξωτερικών καί έσωτερικών έρεθισμάτων» (G. Simmel, *Πόλη καί Ψυχή*, Έρασμος, Άθήνα 1993, σ. 14).

13. Η διαλεκτική εικόνα, κατά τόν Menninghaus, συμπυκνώνει μία τέτοια χειρονομία διάνοξης του μύθου πού χρησιμοποιεί τά ίδια του τά μέσα. Η μυθική δύναμη τής εικόνας άναρρείται από τή διαλεκτική γνώση πού περιέχει ή διαλεκτική εικόνα, παραμένει όμως ή αισθησιμότητα πώς μία τέτοια γνώση χρειάζεται τό ύποστήριγμα τής εικόνας, στηρίζεται με άλλο λόγια στήν ίδια τή βασική ύλη του μύθου (W. Menninghaus, "W. Benjamin's Theory of Myth", στό G. Smith (ed.), *On W. Benjamin*, MIT Press, Cambridge 1991, σ. 315).

ΠΟΙΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ, ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ;

του Έτιέν Μπαλιμπάο

ιάλεξα αυτό τό θέμα για τρεις λόγους, στενά συνδεδεμένους μεταξύ τους:

1. Κατ' αρχάς, έχω συνεχώς τήν εντύπωση ότι οι νέες αναγνώσεις του Μάρξ πού μās προτείνονται, μέ ελάχιστες εξαιρέσεις, περιστρέφονται μάλλον γύρω από τό ζήτημα του «σοσιαλισμού» παρά γύρω από τό ζήτημα του «κομμουνισμού», λές και ό Μάρξ είχε γράψει όχι ένα *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* αλλά ένα *Μανιφέστο του σοσιαλιστικού κόμματος!* Ως εκ τούτου, συμπεραίνω ότι, λογικά και ιστορικά, ή συνάρθρωση αυτών των δύο όρων συνιστά μία κεντρική δυσκολία πού θά έπρεπε νά άποσαφηνίσουμε.

2. Κατά δεύτερο λόγο καλούμαστε νά αξιολογήσουμε τή σημασία μās έπετείου (και θά μπορούσαμε έδώ νά αναλογισθούμε μία όλόκληρη σειρά έπετειών, από τό 1818, ήμερομηνία γέννησης του Μάρξ, μέχρι τό 1988-99, όταν αρχίζει ή τελική κρίση του σοβιετικού συστήματος στην Ανατολική Εύρώπη, και, περνώντας από τό 1848, ήμερομηνία δημοσίευσης του *Μανιφέστου*, φτάνουμε στό 1898 — πρώτη μεγάλη «κρίση του μαρξισμού», έπαύριο του θανάτου του Ένγκελς —, στό 1918, στό 1848, 1968 κλπ.). Θά ύπενθυμίσω ότι τό περιοδικό *Il Manifesto* διοργάνωσε στή Βενετία πριν από είκοσι χρόνια άκριδώς ένα συμπόσιο πού δέν έμεινε χωρίς άνταπόκριση, πάνω στό θέμα «Έξουσία και άντιπολίτευση στις μετεπαναστατικές κοινωνίες». ¹ Ήδη τότε κεντρική ήταν ή ιδέα ενός τετελεσμένου γεγονότος από τό όποιο θά έπρεπε νά έξαχθούν μαθήματα. Δέν έμοιαζε, ώστόσο, άσύμβατη ή ιδέα αυτή μέ τήν ύπόθεση μās αναγέννησης του μαρξισμού, άρκει νά άποδεικνυόταν ίκανός νά στοχαστεί σέ βάθος τίς αίτίες και τούς τρόπους μέ τούς όποιους έμφανίστηκε ή κρίση του (ό Άλτουσέρ ιδιαίτερα έδωσε ένα πανόραμα αυτής τής ιδέας ή αυτής τής εύχης).

3. Ωστόσο ή κρίση του μαρξισμού (πού στην πραγματικότητα ήταν μία νέα κρίση ή ή τελευταία κατά χρονολογική σειρά) θά εκβάλλει σέ δύο προφάνειες, πού καιρός είναι νά ύπολογίσουμε πλήρως τίς συνέπειές τους: από τή μία πλευρά, κάθε ιδέα «έναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό» προϋποθέτει ότι θά ύπάρξει έπεξεργασία μās έναλλακτικής λύσης στην έναλλακτική λύση του μαρξισμού νά έρμηνεύσει τή «λογική» τής ιστορίας, τής όποιας ό ίδιος και ή κριτική του ήταν προϊόνα της. Πράγμα πού θά απέδιδα μέ δύο λόγια: δέν ύπάρχει μεταμαρξισμός (διακριτός από μίαν έπανάληψή του ή μίαν

άπάρνησή του) χωρίς κριτική τής καταστροφής του μαρξισμού. Έκατόν πενήντα χρόνια μετά τή δημοσίευση του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* αυτή ή κριτική άποτελεί τήν άπόλυτη συνθήκη τής όποιασδήποτε χρησιμοποίησης των άναλύσεών του και των θέσεών του.

Ή καταστροφή του μαρξισμού μās επιβάλλει πριν άπ' όλα νά ανατρέψουμε τήν έξελικτική όπτική (πού στον Μάρξ συγχέεται πρακτικά μέ μία όπτική «έπιστημονική») σχετικά μέ τήν ιδέα του κομμουνισμού και τήν ιδιαίτερη ιστορική του δύναμη. Στο έπίκεντρο του «μαρξισμού» του 19ου και του 20ου αιώνα βρίσκουμε τή στενότατη διασύνδεση των έννοιών του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Είναι άλήθεια ότι ό Μάρξ έπήρε τίς άποστάσεις του από τον «σοσιαλισμό» τής έποχής του, αυτόδηλούμενος ως «κομμουνιστής», πράγμα πού δέν είναι τυχαίο. Ωστόσο ό όρος αυτός εισήλθε άναντίστρεπτα μέσα στον μαρξισμό, όποια κι άν ήταν ή ποικιλία των σχολών του, και έγινε άξεδιάλυτο στοιχείο του.

Έκτοτε ό σοσιαλισμός θά έκληφθει ως δύναμη κομμουνισμός, ενώ ό κομμουνισμός θά λογίζεται ως ή άπόληξη και ή τελειοποίηση του σοσιαλισμού. Αυτή ή τελεολογική διαμερισματοποίηση σοσιαλισμού - κομμουνισμού (μέ τίς κατηγορίες και τίς έναλλακτικές λύσεις πού συνεπάγεται, όπως «τελικός σκοπός» και «κίνημα», μορφές και ένδιάμεσα στάδια, συνέχεια και άσυνέχεια κλπ.), μέσα στην κλασική μαρξιστική προοπτική δέν άποτελεί παρά ένα όλον μέ τή θεμελειώδη ιδέα τής ιστορικής μετάβασης. Και βαθύτερα, ή ιδέα αυτή τής τελεολογικής συνάφειας σοσιαλισμού - κομμουνισμού και τής ιστορικής μετάβασης άποτελεί ένα όλον μέ τήν ιδέα ότι ό κομμουνισμός είναι ό σκοπός τής ιστορίας, διότι άποτελεί τήν ένυπαρκτη «μορφή» τής σοσιαλιστικής έναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό και στον δικό του τρόπο άνάπτυξης τής κοινωνικής παραγωγικότητας. Αντίστοιχα, αυτό σημαίνει ότι ή άνάπτυξη του καπιταλισμού είναι ή *άναγκαία συνθήκη* για τήν έμφάνιση στην ιστορία ενός κομμουνισμού ως «πραγματικού» κινήματος, μή ούτοπικού.

Ό καπιταλισμός, πράγματι, κοινωνικοποιεί τίς παραγωγικές δυνάμεις — κατά κυριολεξία, έπικεντρώνεται στην παραγωγικότητα του εργαζόμενου ανθρώπου — και έτσι όδηγεί σέ ένα σημείο άναστροφής. Ή άκόμη καλύτερα (σέ μία περισσότερο διαλεκτική αντίληψη) συνεπάγεται διαρκώς μία *πάλη κοι-*

νωνικών τάσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικής κοινωνικοποίησης που υποτάσσει την εργατική δύναμη και εναλλακτικής κοινωνικοποίησης, «σοσιαλιστικής», που την απελευθερώνει. Ο κομμουνισμός μπορεί έτσι να εμφανίζεται ως *αναγκαία* οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων, και η ανθρώπινη παραγωγικότητα ως τρόπος παραγωγής αντιτιθέμενος από την ίδια την αρχή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ήνδogenous αυτή αντίφαση υπερβαίνεται, και η κοινωνικοποίησης της οποίας είναι ο φορέας εξυψώνεται στο επίπεδο ενός *τρόπου ζωής* από κοινού των ανθρώπινων ατόμων.²

Απ' αυτήν την κεντρική ιδέα απορρέει άμεσα η αναπαράσταση του «προλεταριοποιημένου» εργάτη ως υποκειμένου και αντικειμένου της διαδικασίας της μετάδοσης από μία ιστορία που οι άνθρωποι την υφίστανται σε μία ιστορία που κυριαρχείται από την ανθρωπότητα (την οποία ο Λούκατς ανέπτυξε με μίαν αυστηρότητα χωρίς προηγούμενο). Από εδώ απορρέει η θέση για την ιστορική του προλεταριάτου. Αυτήν ακριβώς την ιδέα πρέπει στο εξής να τη σχετικοποιήσουμε εκ βάθρων. Πρόκειται για μία αποδόμηση που μου φαίνεται ως *εκ τωνών ουκ άνευ συνθήκη* όχι μόνον για τις ανάγκες μίας θεωρητικής αναδόμησης αλλά και για τη θεωρητική και πολιτική χρησιμότητα του μαρξισμού, οποιοσδήποτε και να είναι.

Τί πάει να πάει να πεί «σχετικοποίηση»; Κατά τη γνώμη μου δέν σημαίνει ότι αυτή η ιδέα είναι, απλά και απροσχημάτιστα, «λάθος» ή στερημένη κάθε σημασίας. Σημαίνει, αντίθετα, και κατ' αρχήν, ότι υπάρχουν ή υπήρξαν κι άλλες μορφές κι άλλες αντιλήψεις του κομμουνισμού. Ο μαρξικός κομμουνισμός («σοσιαλιστικός», «προλεταριακός») δέν είναι παρά μία απ' αυτές, κι ότι αυτή η μορφή αντιστοιχεί σε καθορισμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Η «ήγemonία» του στο κίνημα που άμφισθητεί την ισχύουσα τάξη κυριαρχίας, ακόμη κι όταν διαθέτει ρίζες και προεκτάσεις, δέν ισχύει παρά μόνον για ένα ορισμένο τμήμα του 19ου και του 20ού αιώνα. Καί τίθεται ειθέως τό ερώτημα αν, έξω απ' αυτές τις συνθήκες, ο μαρξισμός δέν είναι καταδικασμένος να *άποσυντεθεί* *αναδιωχθεί* σε διάφορα *έτερογενή στοιχεία*.

Θά ύποστηρίζω, λοιπόν, την ακόλουθη ιδέα. Δέν διαθέτουμε *à priori κανένα κριτήριο*, μεταϊστορικό ή μεταδομικό, που θά μās επέτρεπε να αποφασίσουμε ούτε ότι η μαρξική εικόνα του κομμουνισμού είναι ή μόνη αληθής (ή ότι συνιστά την αληθεια των προηγουμένων της, την υπέρτατη εικόνα) ούτε, αντίθετως, ότι οι παλαιότερες μορφές κομμουνισμού αντιπροσωπεύουν μία «ουσία», που δόθεν ο μαρξισμός απέκρινε και παραγνώρισε. Πρέπει να επισημάνουμε ένα *διφορούμενο* της ιδέας και της λέξης του «κομμουνισμού». Αν μπορούμε να δεχθούμε ότι ο όρος αυτός *εμπριέχει* ένα σημασιολογικό επαναληπτικό πυρήνα, ή, όπως προτάθηκε άλλοτε, ένα πυρήνα «*άμετάβλητο*»,³ πρέπει ωστόσο παράτα να συνομολογήσουμε ότι αυτό τό *άμετάβλητο* δέν υπάρχει έξω από τις *άκατάπανστες μεταβολές* του που μπορεί να φτάσουν μέχρι την *άνατροπή* ούσων ανθρωπολογικών και πολιτικών χαρακτηριστικών. Ο κομμουνισμός, τόν οποίο μπορούμε να αναπαράστησουμε ως την *ανεξάντλητη* *ανάnewση*, την *έμμονή* σε νέες πάντοτε συνθήκες ως τό *αντίθετο* της επίσημης ιστορίας και των κρατών,⁴ δέν διαθέτει *κανένα θετικό σταθερό περιεχόμενο*, *έγγράψιμο* σε μία μοναδική μορφή (είτε την φανταζόμαστε κατά τόν τρόπο του Μπένγιαμιν ως μία «*ίστορία των ήττημένων*», είτε μέ τόν τρόπο του Νέγκρι ως μία δύναμη της «*εναλλακτικής λύσης*» σε σχέση με τη νεωτερικότητα της κάθε εποχής).

Σέ άλλες περιπτώσεις είχα ήδη την εύκαιρία να σημειώσω μερικές από τις εικόνες αυτού του χωρίς μόνιμη ταυτότητα κομμουνισμού.

1. Ο κομμουνισμός τών fratelli ή του ριζοσπαστικού φραγκισκανισμού που *έδράζεται* στη σύζευξη τών έννοιών της *φτώχειας* (θεωρούμενης ως μίας θετικής αξίας ή *άνατροπή* της άρνησης σε θετικότητα)⁵ και της *άδελφότητας* (έκτεινόμενης πέραν τών όριων της ανθρώπινης ατομικότητας, ή μέ μή «*άνθρωπιστικό*» τρόπο, στην «*κοινότητα*» τών ανθρώπινων ύπαρξεων). Ο περί ού ο λόγος κομμουνισμός δέν *άποσκοπει* στην «*άπαλλοτρίωση τών άπαλλοτριωτών*», σύμφωνα μέ την περίφημη ρήση του Μάρξ που προύποθέτει *δλη* την ανθρωπολογία της *άπαλλοτρίωσης* της φύσης από τόν άνθρωπο (κληρονομημένη από τόν Λόκ και τόν Σμίθ), αλλά την *άποϊδιοποίηση* του ανθρώπου (ή την *άπελευθέρωση* του σε σχέση με τη λογική του «*ίδιου*» και της ιδιοκτησίας, όπως και της ταυτότητας που *άπορρέει* απ' αυτές). Βρίσκουμε σήμερα *άρεκατά σαφείς* *οικολογικούς* *τονισμούς* ή φιλοσοφικότερους *στίς* *θεωρητικοποιήσεις* του Ζ.Κ. Νανσύ (ή «*άεργη κοινωνία*»)⁶ και του Ζ. Ντεριντά (δλ. *Τά φαντάσματα του Μάρξ* και γενικώς τη «*μεσσιανική*» θεματική της *άπαλλοτρίωσης*).

2. Τόν κομμουνισμό που θά μπορούσαμε να τόν ονομάσουμε, χωρίς καμία *ύποτιμητική* *άπόχρωση*, «*άστικό*», μέ την έννοια ότι ο *άστός* είναι ο *έλευθερος* *πολίτης* τών σύγχρονων πόλεων: κομμουνισμός της *κοινότητας* τών πολιτών ή της *ισότητας* τών συνθηκών ως προύποτιθέμενο και ως σκοπός της *άστικής* *έλευθερίας* και της «*δημόσιας* *ζωής*», κομμουνισμός *ούμανιστικός* του οποίου ή ιδέα *άναπτύσσεται* από την *έποχή* τών *άγώνων* του *μικροκοσμάκη* (popolo minuto) τών Ιταλικών πόλεων μέχρι τόν Γκόντουν, τόν Μπαμπέφ και τόν Μπλανκί, περνώντας από τό Κίνημα τών Diggers και τών Levellers μέσα στην *άγγλική* *έπανάσταση*⁷ και του οποίου ή *βαθύτατη* *πολιτική* *έμπνευση* είναι *άκόμη* σήμερα *άναγνωρίσιμη* στον ριζοσπαστικό ρουσοισμό μερικών *κειμένων* του νεαρού Μάρξ που θεωρητικοποιούσε τη «*διαρκή* *έπανάσταση*» *έναντια* στο *άντιπροσωπευτικό* *κράτος*.⁸

3. Ο σοσιαλιστικός ή «*προλεταριακός*» κομμουνισμός που συγκροτείται στη διάρκεια της Βιομηχανικής Έπανάστασης, και της οποίας ο Μάρξ θά προτείνει τη θεωρητικοποίηση στο *Μανιφέστο* του 1848. Η θεμελιώδης ιδέα αυτού του κομμουνισμού *ένός* *νέου* *είδους* *συνίσταται* στο ότι ο καπιταλισμός, που γενίκευσε την κυριαρχία της μορφής - *άξια* μέχρι του να συμπεριλάβει σ' αυτήν τη χρήση και την *άναπαραγωγή* της εργατικής δύναμης, *έκβάλλει* στην *κοινωνική* *οργάνωση* της *έργασίας* στο *έπίπεδο* της *έπιχείρησης* όπως στο *συνολικό* *έπίπεδο* (ως *τάση* *παγκόσμια*, πράγμα που κάνει τόν Μάρξ *έναν* από τούς πρώτους θεωρητικούς της «*παγκοσμιοποίησης*»). Έτσι ο καπιταλισμός *άποβαίνει* τό ιστορικό πλαίσιο στο οποίο *άποκρυσταλλώνεται* ο *άνταγωνισμός* μεταξύ *άποξένωσης* και *άνάπτυξης* της *έν κοινώ* *ύπαρξης* (Gemeinwesen), μεταξύ *καταπίεσης* και *χειραφέτησης*: ο κομμουνισμός *λογίζεται* ως *έπανιδιοποίηση* του *προϊόντος* και τών *ίδιων* τών παραγωγικών δυνάμεων, *εναλλακτική* *λύση* στην *έμπορευματική* *κοινωνικοποίηση*, *μετάβαση* από την *άσυνείδητη* στην *ένσυνείδητη* *οργάνωση*.

4. Αναπόφευκτα, λοιπόν, θέτουμε τό ερώτημα: Μπορούμε να *διανοηθούμε* άλλες μορφές «*κομμουνισμού*» που *ίσως* *έχουν* *ήδη* *ξεπροβάλλει* *γύρω* *μας*; Όχι τόσο κομμουνισμούς του μέλλοντος, όσο κομμουνισμούς του γίνεσθαι, που *άνα-*

δεικνύουν μορφές «εναλλακτικές» της ιστορίας και πού ο Μάρξ δέν είχε διακρίνει, ίσως γιατί ή πρωτοτυπία τους δέν ήταν ακόμ-μη διακριτή.

Γιά νά προσπαθήσουμε νά τούς πιστοποιήσουμε όφείλουμε νά ξεκινήσουμε από τήν ιδέα μιās *άμεταβλητότητας χωρίς ταυτότητα*, τής όποιας ό «κομμουνισμός» του Μάρξ δέν θά ήταν παρά μιιά έκδοχή μεταξύ άλλων. Θά θεωρήσω, λοιπόν, ότι κάθε ιστορική αντίληψη του κομμουνισμού φαίνεται ότι σκοπεύει τήν υπέρβαση τής αντίθεσης μεταξύ *άτομικισμού και κοινωνικοποίησης*. Βαθύτερα ακόμη, φαίνεται ότι προσπαθεί νά αναιρέσει τήν αντίθεση μεταξύ *άτόμου και κοινωνίας*, πού δέν είναι μόνον μεταφυσική άφαιρέση, αλλά επίσης μιιά ιστορική θεσμική πραγματικότητα.

Αυτή είναι ή ιδέα πού ο Μάρξ — από τή *Γερμανική Ίδεολογία* ως τά *Grundrisse* και τό *Κεφάλαιο* — φαίνεται ότι άκολουθήσε μέ έμμογή. Οί διατυπώσεις του γιά τόν συνεταιρισμό τών παραγωγών και τήν ανασύνθεση τής κατακερματισμένης εργατικής δύναμης εξαιτίας του καταμερισμού τής εργασίας, ίδέες προερχόμενες από ένα δλόκληρο έργο κριτικής πάνω στην οικονομία και τόν σοσιαλισμό του καιρού του, έκφράζουν και άποκρύπτουν ταυτόχρονα τήν έν λόγω κεντρική ιδέα. Αυτός είναι επίσης ό λόγος γιά τόν όποιο ό κομμουνισμός του Μάρξ ποτέ δέν πέτυχε νά εγκατασταθεί μέ μόνιμο τρόπο στο χώρο τής *πολιτικής*: είτε στέκει έντεϋθεν προς τή μεριά τής «κοινωνικής επανάστασης» πού θά σημάδευε τό τέλος τής πολιτικής είτε εκβάλλει *έκείθεν* σε μιιά ήθική ή μεταπολιτική τής «βασιλείας τής ελευθερίας».

Θά πρέπει νά αντιμετώπισουμε τήν καταστατική δυσσομετρία τής έννοιας του κομμουνισμού, έγγεγραμμένης άλλωστε στο ίδιο τό όνομά του, όπου ή ιδέα τής υπέρβασης τής αντιθετικότητας μεταξύ *άτομικότητας και κοινότητας*, κατά κάποιο τρόπο, ήδη αναιρείται προς όφελος του «κοινωνικού», του «κοινοϋ». Αυτό ακριβώς είναι πού δέν σταματά νά τροφοδοτεί μιιά έρμηνεία του κομμουνισμού ως κοινοτιστικής ιδεολογίας, ιδιαίτερα στην σύγχρονη έποχή μέσα στην παράδοση του αντι-άτομικιστικού ρομαντισμού ως αντίδραση στον κητικό και έμπορευματικό άτομικισμό, στην «άφαιρέση τής άτομικότητας». ⁹ Αυτή ή έρμηνεία δέν είναι χωρίς συνέπειες. Δέν πρέπει, όμως, νά μās κάνει νά ξεχνούμε ότι τό κίνημα σκέψης πού χαρακτηρίζει τά έργα του Μάρξ είναι, ακριβώς, νά κάνει ένα δήτημα περισσότερο ώστε νά μήν παραμένει στο επίπεδο τής επαναεπιβεβαίωσης τής κοινότητας, του στοιχείου νά - είμαστε - έν κοινωνία, ή σε κατάσταση διυποκειμενικότητας πού κανείς καταμερισμός εργασίας, καμιά «διαδικασία άφαιρέσης» τής άτομικότητας δέν μπορεί νά αναιρέσει δλοκληρωτικά: *πέρα άπ' αυτή τήν κριτική του «άφρημένου» άτομικισμού* τό ζήτημα είναι πάντοτε πώς μπορεί νά ανασυντίθεται ή άτομικότητα μέσα από μιιά άεναη ανάπτυξη τής μοναδικότητάς της, πού ακριβώς θά καθιστούσε αναγκαίο τό - νά - είμαστε - σε κοινότητα. Είναι λοιπόν αναγκαίο νά σκεφθεί κανείς ότι ό κομμουνισμός όριακά είναι επίσης άτομικισμός (και κατά μιιά έννοια είμαστε καταδικασμένοι σε μιιά αντίληψη άρνητική: δέν ύπάρχει ούτε κομμουνισμός ούτε άτομικισμός, οί όνομασίες αυτές δέν είναι παρά άφαιρέσεις και προσεγγίσεις σχετικές σε καθορισμένα συμφραζόμενα). ¹⁰

Πρέπει, λοιπόν, στο σημείο αυτό ν' αρχίσει μιιά έρευνα πού συγκεκριμένη γιά νά ξεταστεί ό τρόπος μέ τόν όποιο *έκείνη* ή προβληματική «άμεταβλητότητα» πραγματώθηκε και μετασχηματίστηκε στις διάφορες εικόνες του κομμουνισμού τής ό-

ποιές ύπαινίχθηκα. Χωρίς νά δεσμεύομαι θά ξαναπώ ότι δέν έχουμε κανένα λόγο νά βεβαιώσουμε ότι κάποια άπ' αυτές τής αντίληψεις έλλυσε τό πρόβλημα, είτε πρόκειται γιά τόν φραγκισκανισμό πού θεμελιώνεται πάνω στην άποϊδιοποίηση ή τήν επαναστατική αντίληψη, τή θεμελιωμένη πάνω στην έλευθεριοϊσότητα, είτε τή μαρξιστική, τή θεμελιωμένη πάνω στην έπανιδιοποίηση τής εργατικής δύναμης. Τό όλιγότερο, διατήρησαν τό *άνοιγμα* διατυπώνοντάς το συνεχώς μέ βάση νέους όρισμούς του «άτόμου» και του «κοινοϋ». Γιά νά συμπεράνω προσωρινά θά ήθελα νά προβάλω μιιά επιχειρηματολογία κατάλληλη νά συγκεκριμενοποιήσει τήν ιδέα ενός *άλλου κομμουνισμού*, ματαμαρξικού ή μή-μαρξικού.

Αναμφίβολα, πρέπει και πάλι νά πάρει κανείς κάποιες προφυλάξεις. Τό νά μιλάμε γιά κομμουνισμούς έν τώ γίνεσθαι, άνεπαίσητους ακόμη, δέν σημαίνει ότι τοποθετούμαστε έξω από τής αντιφάσεις του παρόντος ή τών διαδικασιών αντίστασης στην καταπίεση και άγώνα πού συνδυάζονται μέ σύγχρονες αναπτύξεις του καπιταλισμού. Αλλά αυτό σημαίνει ότι στη διάρκεια ακριβώς μιās τέτοιας περιγραφής, προσπαθούμε νά διατηρήσουμε άνοιχτό ένα διπλό έρώτημα:

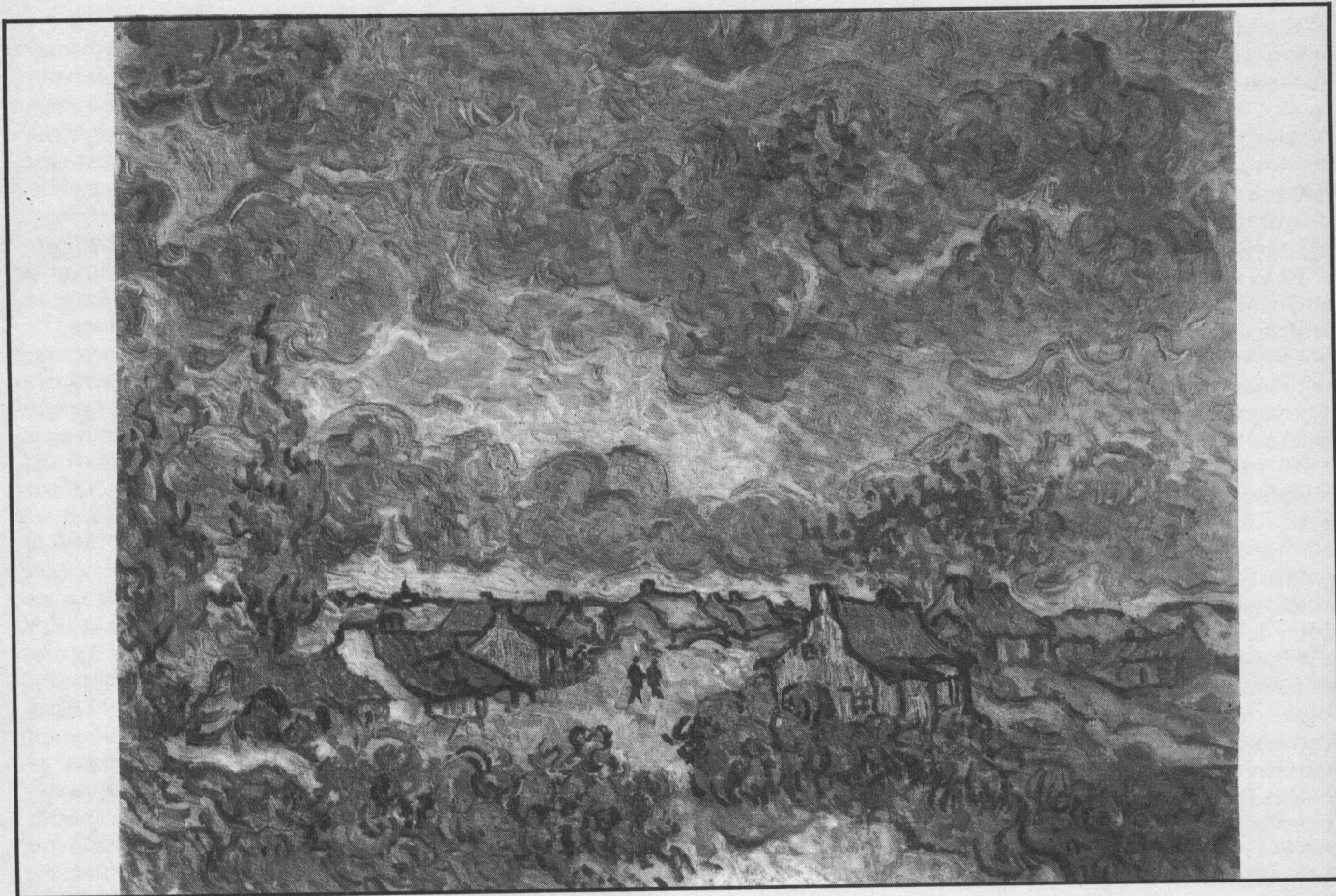
— Από τή μιιά πλευρά, μέχρι πού σημείο οί αντιφάσεις γιά τής όποιες όμιλούμε μπορούν νά ξετασθούν ως αναπτύξεις του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, θεμελιωμένου πάνω στην εκμετάλλευση τής μισθωτής εργατικής δύναμης και του «κοινωνικού σχηματισμού» πού του παρέχει τής συνθήκες άναπαραγωγής;

Σέ πού βαθμό, αντίθετα, οί έν λόγω αντιφάσεις μās υποχρεώνουν νά αντιμετώπιζουμε ένα φαινόμενο όπως ό «μετακαπιταλισμός» (πού, βεβαίως, ενσωματώνει τούς ουσιαστικούς μηχανισμούς), γιά παράδειγμα σαν ένα μετα-καπιταλιστικό στάδιο τής έμπορευματικής οικονομίας;

— Από τήν άλλη πλευρά μέχρι ποίου σημείου ή ιδέα μιās εναλλακτικής σοσιαλιστικής λύσης μέ κυριαρχία τής γενικευμένης άγοράς από τόν καπιταλισμό είναι *έγκυρη* γιά ν' άνοίξουν προοπτικές γιά ένα κομμουνιστικό κίνημα μέσα στις σημερινές συνθήκες και νά διατυπώσει τήν προβληματική;

Τά έρωτήματα αυτά μās οδηγούν νά συγκεκριμενοποιήσουμε κάπως περισσότερο όσα έννοούμε μέ τό *διφορούμενο* τής ιδέας του κομμουνισμού: κάθε ιστορική αντίληψη είναι βέβαια μιιά μοναδική ανακάλυψη πού βρίσκει νέα σημεία άγκύρωσης μέσα στην ανθρώπινη έμπειρία (τής ζωής, του πολιτικού λόγου, τής εργασίας και τής παραγωγής) κι όστόσο θά ήταν παράλογο ν' άγνοήσει κανείς όλα όσα ή έμπειρία τής σκέψης και τής πρακτικής του «κομμουνισμού» μεταδιβάζουν στις επόμενες γενιές, ώστε έν ανάγκη νά αναδιατυπωθεί. Θά ήθελα νά τό άποδείξω πάνω σε δύο κρίσιμα σημεία: τό ζήτημα του *διεθνισμού* και τών *άνθρωπολογικών διαφορών*.

Αναμφίβολα, τό ζήτημα ενός «μετα-μαρξικού κομμουνισμού» τίθεται σήμερα μέ τόν πού άμεσο τρόπο σε σχέση μέ τόν διεθνισμό. Φαίνεται, πράγματι, ότι ό διεθνισμός ήταν ή πού ούτοπική άποψη άπ' αυτή τήν «άντι-ούτοπία» πού θέλησε νά είναι ό μαρξικός κομμουνισμός: ή ιστορία τόν έκανε κομμάτια (μέ τή διάλυση τής Α' Διεθνούς, άργότερα τήν άδυναμία τής Β' Διεθνούς νά ενώσει τό *εύρωπαϊκό προλεταριάτο* ένάντια στον πόλεμο και έν τέλει μέ τόν θρίαμβο του *έθνικισμού* κάτω από τό όνομα του «σοσιαλισμού σε μιιά μόνο χώρα» και τής «υπεράσπισης του σοσιαλισμού»). Στο φώς αυτών τών γεγονότων, τά περιλάλητα χωρία του *Μανιφέστου* πού προσκαλούσαν τούς προλετάριους νά *επιδείξουν άδιαφορία άπέναν-*

ντι στην ιδέα της πατρίδας και νά προβάλουν τή φυσική τους αλληλεγγύη μέ τούς προλετάριους πέρα από τά σύνορα εμφανίζονται σήμερα στην καλύτερη περίπτωση ως αφέλειες, και μᾶλλον ως τεκμήριο μιᾶς βαθιάς παραγνώρισης τῶν δυνάμεων πού δροῦν στην «πραγματική σκηνή τῆς ἱστορίας». Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἡ ἱστορία τοῦ ὑπαρκτοῦ κομμουνισμοῦ ὄχι μόνον δέν διευθέτησε τίποτε, δέν δημιούργησε τίς συνθήκες γιά ἕναν μαζικό ἀγώνα ἐνάντια στόν ἐθνικισμό καί τό ρατσισμό ἀλλά κατέληξε σέ ἐπιδεινωμένες μορφές ἐθνοταυτοτικῶν παθῶν καί «ἐθνοκαθάρσεων». *Βαρβαρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ* κι ὄχι μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς ἀποικιοκρατίας, τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ μέ τήν ὁποία πρέπει ἐπίσης νά ἀναμετρηθοῦμε σήμερα.

Ἀπό μιᾶ ἄλλη ἄποψη, ὡστόσο, ὁ ἐν λόγω διεθνισμός, πού κατανικήθηκε ταχύτατα, παρέμεινε ὡς σημεῖο τιμῆς καί καρδιά τῆς «ἐπαναστατικῆς συνείδησης» πολλῶν ἀγωνιστῶν στό πλαίσιο τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, κι ὡς τέτοιος ἔπαιξε ἕνα ρόλο καθόλου εὐκαταφρόνητο στους μεγάλους ἀγῶνες τοῦ αἰῶνα, ἀπό τήν ἀντιφασιστική ἀντίσταση ὡς τίς ἀντιαποικιοκρατικές κινητοποιήσεις, ὡς καί μέσα στίς ἀπόπειρες «ἐπανάστασης μέσα στην ἐπανάσταση» ἢ ἐσωτερικῆς κριτικῆς πρὸς τή σοσιαλιστική ἐμπειρία, σέ ἀντίθεση πρὸς τόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό.¹¹ Εἶμαι πεπεισμένο ὅτι σήμερα προεκτείνεται (μέσα ἀπό συγκεκριμένες ἀτομικές τροχιές) μέσα σέ μιᾶ ὀρισμένη

ικανότητα ἐπικοινωνίας τῶν ἀντιστάσεων καί τῶν κινήματων χειραφέτησης στόν κόσμο ἢ γιά τήν κατασκευή ἑνός ὑπαρκτοῦ οἰκουμεινισμοῦ πού σχηματίζει τό ἐνωτικό στοιχεῖο μεταξύ μιᾶς παλαιᾶς καί μιᾶς νέας ἀντίληψης τοῦ κομμουνισμοῦ.

Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό καθαρό, πάνω στό ζήτημα τό σχετικό μέ τή σοσιαλιστική προοπτική μιᾶς ἐπανασύνθεσης τῶν ἀγῶνων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἐνάντια στους νόμους τῆς ἀγορᾶς: ἂν πρέπει δηλαδή νά τονισθεῖ ἡ ἄμυνα τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων (καί γενικῶς τοπικῶν) ἢ ἡ διερεύνηση ἑνός New Deal σέ παγκόσμια κλίμακα,¹² δηλαδή τή θεσμοθέτηση δημόσιων θεσμῶν ρύθμισης καί ἀντιεξουσιῶν στό ὑπερεθνικό ἐπίπεδο. Κάθε στρατηγική ἀντίστασης στην ἐκμετάλλευση, στην ἀνασφάλεια τῆς ἐργασίας καί τήν καταστροφή τῶν συνθηκῶν ζωῆς βρίσκεται παγιδευμένη — καί γιά πολύ καιρό — σ' αὐτό τό δίλημμα, ἐμφανῶς ἄλυτο. Κι ὡστόσο κάποιες γενικές βεβαιότητες, ὄχι ἀμελητέες παραταῦτα, μπορεῖ νά διατυπωθοῦν.

Οἱ ἀκραίες μορφές τῆς ἄνισης ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας, καί ὁ ἀντίκτυπος πού προξενοῦν στίς συνθήκες ζωῆς μέσα στό «κέντρο» τῆς κοσμοοικονομίας συντελοῦν στό νά ἀναδύονται μορφές *γενικευμένης βίας* (πού πάει ἀπό τήν ἀβεβαιότητα τῆς ζωῆς στην πόλη μέχρι τούς ἐξολοθρευτικούς ρατσισμούς, περνώντας ἀπό διάφορους τύπους «ἐσωτερικῶν» καί «ἐξωτερικῶν» πολέμων)¹³ χωρίς «σκοπό» ἂν ὄχι χωρίς ἀποτελέσματα.

Ο κομμουνισμός που σχεδιάζεται εδώ είναι πάνω απ' όλα μία αντι-βία (κι όχι μία μη-βία με την ιστορική έννοια του όρου), ακόμη κι αν δεν συλλέγει παρά ένα τμήμα της σχετικής κληρονομιάς, ενάντια σ' έναν ορισμένο «μilitarισμό» της επαναστατικής μαρξιστικής σκέψης, που εξαρτάται από την αναπαρασταση της ταξικής πάλης ως «εμφύλιου πολέμου» ή «κοινωνικού πολέμου»). Μία άλλη λεγόμενη στην αντίσταση στη βία και στην ανακάλυψη των μορφών «ειρήνευσης» ή «πολιτισμού» της παγκόσμιας κοινωνίας.

Αλλά καμιά άλλη λεγόμενη δεν είναι νοητή χωρίς μετασχηματισμό του αισθήματος του «συνανήκειν» ή της συλλογικής ταυτότητας ως αποκλειστικής σχέσης (είτε πρόκειται για την εθνική ταυτότητα, την πολιτιστική ή ακόμη την ταξική ταυτότητα). Το «συνανήκειν» που ανακαλεί η ιδέα του κομμουνισμού εμφανίζεται εδώ ως υπέρβαση των συνόρων ή ως ικανότητα ζωής στά σύνορα. Κι αυτό κατ' αρχήν σημαίνει ότι τα σύνορα πρέπει να εκδημοκρατιστούν ως θεσμοί που μεταφράζουν τό διακριτικό δικαίωμα των κρατών πάνω στα άτομα και τις ομάδες. Αν θέλετε εδώ συναντάμε μία αποφασιστική στιγμή, εκείνη της «κατάκτησης της δημοκρατίας» την οποία τό Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος θεωρούσε ως την πολιτική προϋπόθεση σέ κάθε κοινωνική επανάσταση. Μ' άλλα λόγια, ως πούμε διά μέσου αυτής της επαναστατικής αναδιοργάνωσης και της συγκεκριμενοποίησης του διεθνισμού, ο κομμουνισμός δεν εκδηλώνεται τόσο ως αποτέλεσμα ή τελικός σκοπός του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αλλά κυρίως ως «αντικειμενική» και «υποκειμενική» συνθήκη των σοσιαλιστικών εναλλακτικών απαντήσεων στην καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας. Τά ζητήματα που έθεσε ο Μάρξ δεν εξαφανίστηκαν παντελώς ούτε τά ιδανικά από τά όποια έμπνεόταν, αλλά η ιστορική προοπτική μέσα στην οποία τά έθετε έχει πρακτικά ανατραπεί.

Γιά νά τελειώσω θά έπισημάνω ακόμη ένα ζήτημα, λίγο πιο θεωρησιαρχικό, παρ' όλο που συνδέεται με έμπειρίες πολύ συγκεκριμένες: αυτό που πιο πάνω ονόμασα *ανθρωπολογικές διαφορές*.

Η μαρξική έννοια του καπιταλιστικού «τρόπου παραγωγής» είναι, τό γνωρίζουμε, αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη μιάς *συμβασιακής* μορφής της κοινωνικής σχέσης που απονέμει στό άτομο τή φροντίδα νά διαχειρίζεται τήν ίδια τήν παραγωγή του — ακόμη κι αν οί συνθήκες αυτής της τυπικής έλευθερίας του εργαζομένου, στην πραγματικότητα, είναι άνισες και δι-συμμετρικές. Από πολλές απόψεις φαίνεται τώρα ότι οί αγώνες του εργατικού κινήματος δεν είχαν άλλη λειτουργία παρά νά ανασυστήσουν τό συσχετισμό δυνάμεων χωρίς τόν όποιο μιά παρόμοια έλευθερία, απαραίτητη στόν «φυσιολογικό» καπιταλισμό, τόν καπιταλισμό του «κέντρου», και που συνυπάρχει με τίς πιο ύψηλές μορφές παραγωγικότητας και κοινωνικοποίησης, θά είχε πολύ γρήγορα εκμηδενιστεί. Κι ωστόσο, από έναν άλλο πλάγιο δρόμο, ή «ατομική έλευθερία» της εργατικής δύναμης έχει αρχίσει νά φθείρεται, ανατρέποντας ταυτόχρονα τούς όρους του προβλήματος «κοινωνικοποίηση».

Τό φαινόμενο οφείλεται στό γεγονός ότι ή ατομικότητα αρχίζει νά αποσυνδέεται — μερικές φορές με τρόπο πολύ βίαιο — από τήν αυτοδιάθεση του ίδιου του σώματος, γύρω από τήν όποια οργανωνόταν ή έμπειρία του κλασικού ατόμου (προεκτεινόμενη από μίαν ορισμένη ιδέα της συνείδησης, και μιά ορισμένη πολιτική αναπαράσταση του δικαιώματος της κυριότητας γενικώς).¹⁴ Γιά τό μετασχηματισμό αυτό ο Νέγκρι

και άλλοι μαζί μ' αυτόν έχουν επιμείνει εδώ και αρκετό καιρό, αλλά παίρνοντας υπόψη κυρίως τά φαινόμενα της διανοητικοποίησης της κοινωνικής εργασίας που φαίνεται ότι υλοποιούν τή μαρξική διαίσθηση (στά *Grundrisse* π.χ.) ενός «παράγοντα νόησης» ή «γενικής νόησης» αναδυόμενης ως υπέρτατο στάδιο της «πραγματικής υπαγωγής» της εργασίας στό κεφάλαιο και ανατροπής του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας, συνήγαγαν συμπεράσματα που ένισχύουν τή μαρξιστική εξέλικτική έρμηνεία για τήν έλευση του κομμουνισμού ως τέλος της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας διαμέσου της «συνειδητοποίησης» του συλλογικού εργαζομένου.¹⁵

Χωρίς νά θέλω νά άρνηθώ τά πάντα σ' αυτή τήν προοπτική, πρέπει νά υπενθυμίσω ότι υπάρχει μιά άλλη μορφή μετασχηματισμού της ατομικότητας, πολύ δυσκολότερο νά έρμηνευτεί με όρους κοινωνικής ανασύνθεσης της εργατικής δύναμης. Πρόκειται γι' αυτό που ορισμένοι ονομάζουν όχι «βιο-πολιτική» αλλά «βιο-οικονομία» έννοώντας μ' αυτό τή διαδικασία πώλησης και άγοράς όχι της εργατικής δύναμης αλλά των οργάνων και των ίδιων των ζωντανών οργανισμών.¹⁶ Μιά τέτοια πρακτική, περιθωριακή άκρη και έντοπιόμενη κυρίως στις πιο «ύπανάπτυκτες» καπιταλιστικές περιοχές της κοσμοοικονομίας, έπικοινωνεί στην πραγματικότητα με τίς πιο σύγχρονες βιοτεχνολογίες, χειραγώγησης της άπογονής, της σταναρτοποιήσης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, της «θετικής» ευγονίας. Η τάση αυτών των πρακτικών είναι νά αφαιρούν τήν ατομικότητα από τό καθεστώς της «έλευθερίας» που άπαιτεί ο καπιταλισμός ή από τήν υποκειμενική συνθήκη, τυποποιημένη από τό δικαιο και ένισχυμένη απ' όλες τίς μορφές κοινωνικοποίησης (παιδαγωγικές, πολιτιστικές, πολιτικές) ώστε νά αναδυθεί μιά *αντικειμενικότητα* του ανθρώπινου όντος (βλέπε *υπερ-αντικειμενικότητα*, συγγενική με τίς πρακτικές της δουλείας), που συνιστά έπίσης έναν τρόπο, έξαιρετικά βίαιο, νά τεθεί ή ανθρώπινη κληρονομιά και οί ιδιότητες του ανθρώπινου είδους.

Στό πλαίσιο αυτής της βίας ωστόσο, ρευστοποιούνται οί θεμελιώδεις «ανθρωπολογικές διαφορές», για τίς όποιες ο Μάρξ και οί περισσότεροι σύγχρονοι του είχαν πεισθεί ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός, ή άστική έποχή, τίς έδγαλε από τούς αρχαϊσμούς τους για νά τούς αποδώσει μιά οριστική μορφή. Θέλω νά μιλήσω για τίς σεξουαλικές διαφορές, τίς πολιτιστικές διαφορές τίς σχετικές με τήν κατανομή των συμπεριφορών και των δεξιοτήτων μεταξύ «ψυχής» (ή νοῦ) και «σώματος» (ή διάπλασης), διαφορές μεταξύ φυσιολογικού και παρέκκλισης (ή τερατωδίας). Χάρη στό κοινωνικό καθεστώς της διαφοράς των φύλων και των σεξουαλικών συμπεριφορών (βλ. σεξουαλικές ταυτότητες έγγεγραμμένες στην φυσιολογία ή τήν ψυχολογία) που ολόκληρο τό πλέγμα των ανθρωπολογικών διαφορών, λίγο λίγο, πήρε για μās μιά *πολιτική σημασία* ενώ παράλληλα ώθοῦσε τό πολιτικό στά όριά του.¹⁷ Ο κομμουνισμός, που εδώ έρευνάται και που άνιχνεύεται ήδη στην πράξη σέ έναν μεγάλο αριθμό πρακτικών στις όποιες δεν εφαρμόζεται τό προσδιοριστικό *οὔτοπικές* αλλά *ετεροτοπικές* (που είχε προταθεί από τόν Φουκώ)¹⁸ ριζικά απομακρύνεται από τίς υποθέσεις του Μάρξ. Πρόκειται για έναν πολιτισμό των ανθρωπολογικών διαφορών, μιά «κοινωνικοποίηση» των διαφορών ή της συνεισφοράς τους στην διάπλαση του ανθρώπινου γένους ως *συλλογικού πλάσματος*, τήν ίδια στιγμή που διατρέχει τόν κίνδυνο κανονιστικής *κατασκευής*.

Χωρίς νά εισέρχομαι εδώ στις λεπτομέρειες, που άλλωστε

πολλές μās διαφεύγουν, θέλησα νά παρουσιάσω αυτές τīs ύποθέσεις έργασίας για δύο λόγους: 'Ο πρώτος διότι φτιάχνουν τό σώμα τής ιδέας μιάς αναθέμανσης του κομμουνισμού έκειθεν του Μάρξ, διατηρώντας ώστόσο τήν ανθρωπολογική προοπτική μιάς «υπέρβιας» τής αντίθεσης μεταξύ ατομικότητας και κοινότητας που έθεσε στο έπίκεντρο του έργου του, παρ' όλο που συζήτησε όρισμένες μόνον πλευρές, μέσα σε δεδομένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

'Ο δεύτερος λόγος είναι διότι σχετίζονται με μιά κατάσταση στην όποια διαδίδονται, και γενικεύονται, φαινόμενα «άκρικής βίας» ύπερο-υποκειμενικής ή ύπερο-άντικειμενικής,¹⁹ ένω ταυτόχρονα τό κοινωνικό καθεστώς του ανθρώπινου είδους ως πολλαπλότητας ατόμων, σχέσεων και διαφορών, γίνεται συγκεκριμένο διακύβευμα έξουσίας και αναπαράστασης.

Τά προηγούμενα εξηγούν, χωρίς άμφιβολία, τό ότι πολλά από τά σύγχρονα «μεταμαρξιστικά» ρεύματα, τά όποια μπορούμε νά ύποθέσουμε ότι γενικά έξερευνούν τīs δυνατότητες μιάς ανανέωσης του μαρξικού κομμουνισμού άναγοντάς τον στα όριά του ή πασχίζουν νά σχηματίσουν τή μορφή ενός άλλου κομμουνισμού «μετά τον κομμουνισμό», έμφανίζουν τονισμούς ιδιαίτερα έσχατολογικούς. 'Αλλά αυτός ό προσανατολισμός δέν είναι ό μόνος δυνατός: μεταξύ του θετικιστικού έξελικτισμού και του έσχατολογικού μεσσιανισμού (άκόμη κι αν πρόκειται, όπως τό προτείνει ό Ντερνιτά στά *Φαντάσματα του Μάρξ*, για κάτι τό «μεσσιανικό χωρίς μεσσιανισμό») ή μάλλον έξω άπ' αυτή τήν άλτερνατίβα ύπάρχει μιά τρίτη δυνατότητα: μιάς τραγικής σκέψης, μιάς σκέψης του τραγικού, μιάς μακράς παράδοσης που άνάγεται στους Έλληνες και που προσιδιάζει στην ανθρωπινή δράση άπέναντι στή μοίρα. 'Ας μου έπιτραπεί έδώ νά έπισημάνω μόνο μιά άναφορά: τό σχόλιο, που έδώ και δώδεκα χρόνια, άφιέρωνε ή Ροσάνα Ροσάντα στην *'Αντιγόνη* του Σοφοκλή. 'Ελπίζω νά μου δοθεί ή εύκαιρία νά επανέλθω στο ζήτημα άλλου.

'Οκτ. - Δεκ. 1998

1. Π Manifesto, *Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Edition du Seuil, 1978.

2. Δέν θά ήταν δύσκολο νά παρακολουθήσει κανείς διαμέσου όλόκληρου του έργου του Μάρξ τīs μεγάλες διατυπώσεις τής ιδέας ενός αναγκαίου γίνεσθαι τής έλευθερίας που έγγράφονται άπ' ενός στην πολιτική και άπ' έτέρου στη φιλοσοφική θεματική: «ή ανάπτυξη του καθενός είναι όρος τής ανάπτυξης όλων» (*Μανιφέστο*). «'Η μορφολογία τής κοινωνικής διαδικασίας ύπαρξης (...) όρίζεται έδώ ως προϊόν ανθρωπών που έλεύθερα συνεταιρίζηκαν, κάτω από τον δικό τους συνειδητό έλεγχο και σύμφωνα με τό δικό τους έλεύθερο σχέδιο. Αυτό όμως άπαιτεί για όλόκληρη τήν κοινωνία μιά ύλική βάση, δηλαδή ένα όλόκληρο σύνολο ύλικών όρων ύπαρξης που είναι και οι ίδιες τό φυσικό προϊόν μιάς μακράς και επώδυνης ιστορικής ανάπτυξης (*Κεφάλαιο*: 1ο βιβλ., τμ. Γ γαλ. έκδοσης). «'Αλλά ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά με τή σειρά της (...) τήν ίδια τήν άρνησή της. Αυτή δέν άποκαθιστά τήν ιδιωτική κυριότητα, αλλά τήν ατομική ιδιοκτησία που θεμελιώνεται πάνω στίς ίδιες τīs κατακτήσεις τής καπιταλιστικής εποχής: πάνω στη συνεργασία και τήν από κοινού ιδιοκτησία τής γής και των μέσων παραγωγής που παράγονται από τήν καθαυτό εργασία...» (*Κεφ. 1ο, βιβλ., τμήμα VII*). 'Εδώ τονίζονται συνεχώς δύο ιδέες: ή ταυτότητα άνάμεσα στίς διαδικασίες ιδιωτικοποίησης και κοινωνικοποίησης ή αντίστροφη «του καταμερισμού» τής χειρωνακτικής και τής διανοητικής έργασίας σε ένότητα αυτών των δύο παραγωγικών λειτουργιών του ανθρώπινου γένους.

3. Βλ. Alain Badiou et Francois Balmès, *De l'idéologie*, F. Maspero, Παρίσι 1976.

4. E. Balibar, "L'Europe après le Communisme", στο *Les Frontières de la démocratie*, έκδ. Decouverte, 1992.

5. Για τή φτώχεια στον φραγκισκανισμό ως πολιτικό θέμα βλ. Janet Coleman, "Poverty and Poverty", στο J. H. Burus, *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge University Press, 1988.

6. Jean Luc Nancy, *La communauté Lesoeuvres*, Παρίσι 1986.

7. Τής όποίας ό μεγάλος θεωρητικός είναι ό Γουστάνλευ (Winstanley): βλ. τά έργα του Christopher Hill, π.χ. τό *The Worl turned Upside Down Radical ideas during the English Revolution*, Penguin Books, 1975.

8. Βλ. Τό βιβλίο του Migouel Abensour, *La démocratie contre l'Etat. Marx et le moment machavelien*, PUF, "Les essais du Colleges International de Philosophie", 1997.

9. Για τον ρομαντισμό γενικά και για τή θέση που κατέχει σ' αυτόν ό σύγχρονος κομμουνισμός, βλ. τό βιβλίο του M. Löwy και R. Sayre, *Révolte et mélancolie. Le romantisme à contre courant de la modernité*, Payot, Παρίσι 1992.

10. Τό πρόβλημα του «όνόματος» δέν πρόκειται ποτέ νά έπιλυθεί όριστικά: Είναι ένας από τους λόγους τής ιδεολογικής άσυμβατότητας του λόγου του Μάρξ με τό λόγο του Στίρνερ, που από όρισμένες άπόψεις προωινίζεται τον Νίτσε.

11. Δέν είναι τυχαίο ότι, στο προαναφερθέν έργο, τά *Φαντάσματα του Μάρξ*, που στο σημείο αυτό πρέπει νά χαιρετίσουμε τή έγκυρότητα του, ό Ντερνιτά έπικεντρώνει τή συζήτηση στην «έπιβίωση» ή τήν «έπιστροφή» του Μάρξ γύρω από τό θέμα μιάς «νέας διεθνούς».

12. Σύμφωνα με τή διατύπωση της Suzanne de Brunoff. Βλ. *L'heure du marché. Critique du libéralisme*, PUF, 1986. 'Η αντίθετη άποψη άναπτύχθηκε εύρύτατα από τον I. Βαλλεστάν. Βλ. ιδίως τά δοκίμια του που συγκεντρώθηκαν στο *Impenser la science sociale. Pour sortir du XIX siècle*, PUF, 1991, και στο *After liberalism*, The New Press, N. 'Υόρκη 1995.

13. Βλ. αυτό που ό Han - Magnus Enzensberger όνόμασε «μοριακό πόλεμο» στο *La Grande migration, suivi de Vues sur la guerre civiles*, Gallimard, 1995.

14. Για τήν πολιτική κατηγορία τής «κυριότητας» από τον Χόμπς μέχρι σύγχρονο καπιταλισμό, βλ. τīs έργασίες του G. B. MacPherson, ιδίως τό *Democratic Theory. Essays in Retrieval*, Clarendon Press, 'Οξφόρδη 1972.

15. Βλ. Michael Hardt και Antonio Negri, *Labor of Dionysus. A critique of the State Form*, Univeristy of Minnesota 1994.

16. Δέν είναι αυτή ή περίπτωση τής τεχνικής γονιμοποίησης τής όνομαζόμενης δανειζόμενης μήτρα γυναικών.

17. Πρόκειται για πρόσβαση σ' αυτό που ό Roberto Esposito όνομάζει τό «impolitique» ή ή άνάδυση στο κέντρο του πολιτικού των ιδίων των όρίων του που τό θέτει σε άμφισβήτηση. Βλ. *Nove pensier, sulla politica*, Π Mulino, Μπολόνια 1993.

18. M. Foucault, "Des espaces autres", στο *Dits et Ecrits*, τομ. IV, Gallimard 1994, σσ. 752-62.

19. Γ' αυτή τή διάκριση όρολογίας βλέπε Wellek, Université d'Irvine, 1996, *Extreme Violence and the Problem of civility*, υπό έκδοση, Columbia Univ. Press.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ¹

τῆς Ἰωάννας Νικολαΐδου

Η ιστορία τῆς μετάφρασης διδάσκει ὅτι ἡ μετάφραση ὑπῆρξε ἀνέκαθεν σχέση πολιτισμικῆς ἀνταλλαγῆς μεταξύ ὁμάδων ἢ λαῶν καί ὅτι, ὡς τέτοια, διέπεται ἀπό συγκεκριμένες σχέσεις ἐξουσίας, οἱ ὁποῖες, μέ τή σειρά τους, εἶναι κοινωνικά, πολιτικά, πολιτιστικά καί οἰκονομικά προσδιορισμένες· πράγμα πού σημαίνει πῶς, σέ ὁποιαδήποτε ιστορικοκοινωνική συγκυρία, ἡ πρακτική ὅσο καί ἡ πρόσληψη τῆς μετάφρασης βρῖσκονται ἐγγεγραμμένες μέσα σ' ἕνα πολύπλοκο καί διαρκῶς μεταβαλλόμενο σύμπλεγμα συνθηκῶν, παραγόντων καί διαδικασιῶν.

Ἡ προϋπόθεση αὐτή, προϋπόθεση πού ἀφορᾷ τή φύση ἢ τό χαρακτήρα τῆς μετάφρασης ὡς φαινόμενου πολιτισμοῦ τῆς σύγχρονης δυτικῆς κοινωνίας — μιᾶς κοινωνίας μάλιστα πού ἀλλάζει μέ ἱλιγγιώδη ρυθμό—, ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συλλογισμοῦ πού ἐν συνεχείᾳ ἐκθέτω καί ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς θέμα τήν πολιτική τῆς μετάφρασης μέσα στό πλαίσιο τῶν σχέσεων δύο συγκεκριμένων χωρῶν: τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ἰσπανίας. Μέ τόν ὄρο «πολιτική τῆς μετάφρασης» δέ ἀναφέρομαι στούς στόχους, τακτικές, ἐπιλογές καί διαδικασίες πού ἀπαιτοῦνται οὕτως ὥστε νά διαμορφωθεῖ ἔτσι ὅπως θέλουμε νά διαμορφωθεῖ αὐτή ἡ σχέση πολιτισμικῆς ἀνταλλαγῆς πού λέγεται μετάφραση.

Η ἐκδήλωση γιά τή μετάφραση πού διοργάνωσε τό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου τόν Μάρτιο τοῦ 1998 στήν Ἀθήνα, καί πού στάθηκε ἀφορμή γιά τίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν, εἶχε τόν τίτλο: «Ἡ μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στήν Ἰσπανία»· ἕναν τίτλο πού γεννάει κάποια ἐρωτηματικά. Γιατί ἕνας κρατικός φορέας, τοῦ ὁποῦοιού κύρια μέριμνα εἶναι ἡ προβολή καί προώθηση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου μέσα καί ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα, προσδίδει στήν ἐκδήλωσή του ἕναν τίτλο πού περιορίζει τό θέμα τῆς παρουσίας τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στό ἐξωτερικό προμοδοτώντας τό χῶρο τῆς λογοτεχνίας; Γιατί μιᾶς τέτοια ἐκδήλωση, πρὸ πολλοῦ ἀπαραίτητη, νά ἐστιάζεται στή μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί ὄχι στή μετάφραση νεοελληνικῶν κειμένων γενικά — κειμένων πολιτικῆς ἐπιστήμης,

γιά παράδειγμα, ἢ ιστορίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, μεταφρασιολογίας κλπ.; Γιατί ἀναγκαστικά ὁ ὄρος «μετάφραση» νά παραπέμπει ἀποκλειστικά καί αὐτονόητα στόν λογοτεχνικό χῶρο; Μιά ἀπάντηση θά μπορούσε νά εἶναι ὅτι ἐν αὐτοῦ ἀκριβῶς πρόκειται. Ὁ τίτλος τῆς ἐκδήλωσης ἀντικαθρεφτίζει μιᾶς πραγματικότητας: ἐλληνικό βιβλίο στό ἐξωτερικό σημαίνει λογοτεχνικό βιβλίο καί, γιά μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ποιητικό. Ἀπάντηση εὐλογη, πλὴν ὅμως ἀνεπαρκῆς. Εἶναι δυνατόν μιᾶς τέτοιου εἶδους ἐκδήλωση νά θέλει ἀπλῶς καί μόνο νά περιγράψει μιᾶς πραγματικότητας καί νά μὴ φιλοδοξεῖ νά θέσει τοὺς ὄρους συζήτησης τρόπων παρέμβασης σ' αὐτή τήν πραγματικότητα; Θά ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι αὐτό πού ἐκφράζει ὁ ἐν λόγω τίτλος δέν εἶναι τόσο μιᾶς πραγματικότητας — πού ὄντως ἰσχύει στό ἐξωτερικό— ὅσο μιᾶς ἀποψη πού κυριαρχεῖ στήν Ἑλλάδα. Μιά ἀποψη ἢ ὁποῖα, μέσα στό πλαίσιο τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπό τή μετάφραση, τείνει νά προμοδοτεῖ τή λογοτεχνική καί πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, στηρίζεται στό ὑπολανθάνον ἰδεολόγημα ὅτι ἡ γλώσσα καί ἡ λογοτεχνία μας εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς ψυχῆς μας, τοῦ βαθύτερου καί πραγματικοῦ συλλογικοῦ μας «ἐγώ», ὁ κατ' ἐξοχίαν ἐκπρόσωπος τῆς συλλογικῆς μας ταυτότητας. Κατ' αὐτή τή λογική, οἱ μεταφράσεις δέν εἶναι παρὰ ὁ καθρέφτης αὐτοῦ τοῦ καθρέφτη.

Ἐπιπλέον, ἡ ἀποψη πού συστηματικά προμοδοτεῖ τή μετάφραση λογοτεχνικῶν ἔργων χαρακτηρίζεται καί ἀπό μιᾶς ἀκόμη τάσης: νά τίθεται τό ζήτημα τῆς μετάφρασης τῆς λογοτεχνίας μέ ὄρους εἴτε ἀποκλειστικά ποσοτικούς (νά γίνονται ὅσο τό δυνατόν περισσότερες μεταφράσεις) εἴτε ἀποκλειστικά ποιοτικούς (νά γίνονται μόνον ἄξιες μεταφράσεις ἄξιων λογοτεχνικῶν ἔργων) ἢ κάποιο ἀνακάτωμα τῶν δύο (νά γίνονται πολλές, κι ἂν μερικές ἀπό αὐτές εἶναι ἄξιες καί καλές, τόσο τό καλύτερο). Φυσικά, δέν πρόκειται νά ἀμφισβητηθῶ ὅτι καλό εἶναι νά γίνονται καλές καί ὅσο τό δυνατόν περισσότερες λογοτεχνικές μεταφράσεις. Αὐτό ἄλλωστε εἶναι, στό βάθος, καί τό ζητούμενο. Ἡ μήπως δέν εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό ζητούμενο; Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τό ἐρώτημα πρὸς τό παρόν στήν ἄκρη. Θά ἐπανέλθουμε. Αὐτό πού εἶναι σίγουρο, καί κατά τή γνώμη μου προβληματικό, εἶναι ὅτι συμβαίνει συχνά ὁ στόχος —τό προηγούμενο «ζητούμενο» (τώρα ἐντός εἰσαγωγικῶν)— νά ἐκλαμβάνεται καί ὡς μέσο: ἐφόσον ἡ λογοτεχνία ἀντικαθρεφτίζει τό βαθύτερο καί πραγματικό μας συλλογικό ἐγώ, ἡ μετάφραση ὅσο τό δυνατόν περισσότερων λογοτεχνικῶν ἔργων ἐξασφαλίζει αὐτόματα τήν παρουσία τῆς φωνῆς μας (ἢ ψυχῆς μας) σέ ἄλλα, ξένα πολιτιστικά συστήματα. Οἱ μετα-

1. Μιά πρώτη μορφή αὐτοῦ τοῦ κειμένου διαβάστηκε τόν Μάρτιο τοῦ 1998, στήν Ἀθήνα, στό πλαίσιο ἐκδήλωσης πού διοργάνωσε τό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου μέ θέμα τή μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στήν Ἰσπανία.

φράσεις όμως —όπως άλλωστε και ἡ κάθε γλώσσα και λογοτεχνία— εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἀπλοί καθρέφτες· ἀποψη μέ τήν ὁποία πολλοί μὲν θά συμφωνοῦσαν, λίγοι δέ μεταφέρουν στήν πράξη, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτική τῆς μετάφρασης. Ἐτυμολογικά, μεταφράζω σημαίνει μεταφέρω, μετακινῶ κάτι πού θρῖσκεται σέ ἕναν τόπο σέ κάποιον ἄλλο. Κι αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ μετάφραση ἀπό ὁποιαδήποτε γλώσσα —ἄς πούμε τήν ἑλληνική— σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη —ἄς πούμε τήν ἰσπανική— δημιουργεῖ αὐτομάτως και αὐτοδικαίως μιά σχέση ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στό πρωτότυπο και τόν δικό του φυσικό χώρο ἀπό τή μία, και τό μετάφρασμα και τόν δικό του φυσικό χώρο ἀπό τή ἄλλη. Μέ ἄλλα λόγια, δημιουργεῖ μιά ἀμφίδρομη σχέση ἀνταλλαγῆς. Ὡστόσο, τά μεταφράσματα, ὅπως και ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀγαθό τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, ἐγγράφονται και ἐνεργοῦν —ὅταν ἐνεργοῦν— μέσα σέ ἕνα πολυσχιδές, πολύπλοκο και διαρκῶς μεταβαλλόμενο δίκτυο συγκεκριμένων σχέσεων· σχέσεων πολιτικῶν, οικονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν· σχέσεων ἐξουσίας μέ δύο λόγια, οἱ ὁποῖες διέπουν ὄχι μόνο τό πολιτιστικό σύστημα ἀπό τό ὁποῖο προέρχονται ὅσο και αὐτό γιά τό ὁποῖο προορίζονται τά μεταφράσματα, ἀλλά και τό χαρακτῆρα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά δύο πολιτιστικά συστήματα. Ἀποτελεῖ ἀναπόδραστο γεγονός τῆς ἴδιας τῆς φύσης τῆς μετάφρασης ἡ γλώσσα τοῦ πρωτότυπου νά ἀλλοιώνεται στή μεταφραστική πρά-

ξη, νά μεταμφιέζεται σέ μιά ἄλλη γλώσσα, νά μετατρέπεται σέ ἕνα ἄλλο σημεῖο τό ὁποῖο καλεῖται νά λειτουργήσει μέσα σ' ἕνα ἄλλο, διαφορετικό διακειμενικό σύστημα. Κι αὐτό εἶναι, κατά ἕναν τρόπο, τό «τίμημα» πού μιά γλώσσα —ἡ ἔκφραση τῶν πολιτιστικῶν λόγων μιᾶς κουλτούρας— πρέπει νά καταβάλλει οὕτως ὥστε νά ἐξασφαλίσει εἰς ἀντάλλαγμα τήν παρουσία της σ' ἕναν ξένου πολιτιστικό χώρο και τήν ἐξοικείωση αὐτοῦ τοῦ ξένου πολιτιστικοῦ χώρου μέ τήν παρουσία της. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή δέν ἀποτελεῖ παρά ἕνα κομμάτι μόνο τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης, ὅπως και ἡ μετάφραση ἔργων λογοτεχνικῶν (ἀλλά και ἡ μετάφραση γενικότερα) δέν ἀποτελεῖ παρά ἕνα μόνο ἀπό τά πολλά μέσα ὑλοποίησης τοῦ προηγούμενου στόχου. Φυσικά, κανεῖς δέν ἀμφιδάλλει ὅτι πρόκειται γιά ἕνα ἐξαιρετικά σημαντικό κομμάτι ἀφοῦ, ἡ μεταφρασμένη λογοτεχνία —ἡ λογοτεχνία πού μεταναστεύει— εἶναι χώρος στόν ὁποῖο ἔχει πρόσβαση ἕνα σχετικά εὐρύ κοινό, και ἐπομένως προσφέρει τή δυνατότητα μιᾶς εὐρύτερης ἀπήχησης· χωρίς, ὅμως, αὐτό νά σημαίνει ὅτι δύναται ἡ μεταφρασμένη λογοτεχνία νά ὑφίσταται αὐθύπαρκα ἡ νά λειτουργεῖ αὐτόδηλα, ἢ, πολύ λιγότερο, ὅτι πρόκειται γιά ἕναν και μοναδικό τέτοιο χώρο, τέτοιο πού νά δικαιολογεῖ τήν ἐπίμονη και συστηματική του προμοδότηση, τήν κατά κάποιον τρόπο ὑποστασιοποίησή του, εἰς βάρος ἄλλων εἰδῶν μετάφρασης ἀλλά και ἄλλων πρακτι-

κῶν πολιτιστικής πολιτικής. Μακριά από τό νά θέλω νά μειώσω τό βάρος καί τή σημασία τῆς λογοτεχνικής μετάφρασης, πιστεύω ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος νά τήν ὑπηρετήσει κανεῖς εἶναι νά τήν ἀντιλαμβάνεται ὡς μέρος — ἀναπόσπαστο καί σημαντικότητα μέν, ἀλλά πάντα μέρος — καί ὄχι ὑποστασιοποιημένο μέσο ὑλοποίησης τοῦ πραγματικοῦ ζητούμενου. Καί τό πραγματικό ζητούμενο δέν μπορεῖ νά εἶναι ἡ μετάφραση (λογοτεχνική ἢ μή) καθ' ἑαυτή ὅσο ἕνα ὁλόκληρο οἰκοδόμημα: ἡ ἐνεργὸς παρουσία τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης μέσα στό σύγχρονο εὐρωπαϊκό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Συνοψίζοντας, λοιπόν: ἡ ἀποψη ἢ ὅποια τείνει νά προμοδοτεῖ τή μετάφραση τῆς λογοτεχνίας καί νά τήν ὑποστασιοποιεῖ ἐκλαμβάνοντάς τιν ὡς ταυτόχρονα στόχο καί μέσο εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἐπιζήμια καί παραπλανητική· ἡ δέ πλάνη τῆς ἔγκειται στό ὅτι, στήν πράξη, παραγκωνίζει, τοποθετεῖ σέ δεύτερο πλάνο καί ἔτσι συχνά καταλήγει νά ἐξαλείφει ἀπό τόν προβληματισμό γύρω ἀπό τή μετάφραση ζητήματα πού ἀφοροῦν τήν πολυδιάστατη ἐγκόσμια (κοινωνική, οἰκονομική, πολιτική, πρακτική) ὑπόστασή τῆς ὡς ἐμπορεύσιμου καί ἀνταλλάξιμου ἀγαθοῦ. Τό πῶς θά διευκρινιστεῖ ἂν ἐστιάσουμε τήν προσοχή μας στήν περίπτωση τῆς Ἰσπανίας.

Στήν Ἰσπανία σήμερα ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει τό «οἰκοδόμημα» πού ἀνέφερα προηγουμένως, δέν ὑπάρχει καν — ἐπιτρέψτε μου νά ἐπιμείνω στή μεταφορά — τό οἰκόπεδο. Δέν ὑπάρχει ὁ χώρος, τό ἔδαφος πάνω στό ὅποιο νά στηθεῖ τό οἰκοδόμημα πού θέλουμε. Στήν Ἰσπανία ἐπικρατεῖ σχεδόν πλήρης ἄγνοια σχετικά μέ τήν Ἑλλάδα· καί δέν ἀναφέρομαι στή λογοτεχνία μόνο ἀλλά γενικότερα στόν σύγχρονο πολιτισμό τῆς, τήν ἱστορία τῆς, τήν κοινωνική τῆς φυσιογνωμία. Γιά τήν πλειονότητα τοῦ ἰσπανικοῦ λαοῦ — καί παρά τίς ἀξιόλογες καί ἀξιοθαύμαστες προσπάθειες μεμονωμένων ἀτόμων πού ἀσχολοῦνται μέ τή σύγχρονη Ἑλλάδα ἐδῶ καί χρόνια — ἡ Ἑλλάδα εἶναι μιά μεσογειακή χώρα μέ πολλά νησιά, ἕνα λαμπρό παρελθόν καί κακές σχέσεις μέ τήν Τουρκία. Στήν Ἰσπανία ἡ νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση εἶναι σχεδόν παντελῶς ἄγνωστη (ἀναφέρω χαρακτηριστικά τήν περίπτωση τοῦ Ἐλύτη, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἄγνωστος ἀκόμα καί γιά τήν πλειονότητα τῶν διανοουμένων καί πλέον καλλιεργημένων ἀναγνωστών, ἐνῶ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Καβάφη, στήν ὁποία θά ἀναφερθῶ παρακάτω). Στήν Ἰσπανία δέν ὑπάρχει συγκροτημένη ἐλληνική κοινότητα — ὅπως ὑπάρχει σέ πολλές δυτικοευρωπαϊκές καί κεντροευρωπαϊκές χώρες. Στήν Ἰσπανία δέν ὑπάρχει παράδοση νεοελληνικῶν σπουδῶν — ὅπως ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, στήν Ἀγγλία. Στήν Ἰσπανία — κι αὐτό, ὡς ἕνα βαθμό, εἶναι ἕνα κοινό χαρακτηριστικό μέ τήν Ἑλλάδα καί ἄλλες χώρες πού ἀνήκουν στήν περιφέρεια τῆς Εὐρώπης — δέν ὑπάρχει ἡ ἀκαδημαϊκή παράδοση πού καθιστᾷ ἄλλους πολιτισμούς καί κουλτοῦρες ἀντικείμενα ἔρευνας, ἀνάλυσης, μελέτης, μέ δύο λόγια ἀντικείμενα γνώσης — ἂν καί, κατά τά τελευταία χρόνια, στήν ταχύτατα ἐκσυγχρονιζόμενη ἰσπανική κοινωνία, ἔχει σημειωθεῖ ἀξιόλογη πρόοδος ὡς πρός αὐτό. Εἶναι συζητήσιμο ἂν πράγματι μποροῦμε νά μιλάμε γιά νεοελληνικές σπουδές στήν Ἰσπανία σήμερα, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι οὔτε καν οἱ θυζαντινές δέν εἶναι ἀναπτυγμένες. Σέ ἀντίθεση, λοιπόν, πρός τίς χώρες τῆς περιφέρειας, ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζει, σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, ἡ συστηματική/ἐπιστημονική ἀνασχόληση μέ τό(ν) πολιτιστικό(ν) «Ἄλλο», οἱ χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κέντρου — σέ μερικές περιπτώσεις ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰῶνα — ἐπιδίδονται συστηματικά στή μελέτη καί

ἔρευνα τοῦ παγκόσμιου χώρου· ἐνῶ οἱ χώρες τῆς περιφέρειας — ἀνάμεσά τους ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Ἰσπανία — ἔχουν ὡς μόνιμο καί ἀποκλειστικό ὄρο ἀναφοράς τό κέντρο, μέ συνέπεια νά ἀπουσιάζει ὁ μεταξύ τους πολιτιστικός διάλογος, ἡ πολιτιστική ἀνταλλαγή: ἔξ οὗ καί τά πανταχοῦ παρόντα καί ὑπερδιογκωμένα τμήματα ἀγγλικῆς φιλολογίας καί στίς δύο χώρες. Ἀπ' αὐτή τή σκοπιά, ἡ περίπτωση τοῦ Καβάφη, τοῦ πλέον μεταφρασμένου καί μέ τή μεγαλύτερη, μέ διαφορά, ἀπήχηση στόν ἰσπανόφωνο χώρο Ἑλληνα ποιητή, εἶναι διαφωτιστική: ὁ Καβάφης γίνεται γνωστός στόν εὐρύτερο ἰσπανόφωνο χώρο ὄχι μόνον ἀργά (μεταφράζεται γιά πρώτη φορά τό 1962) ἀλλά καί ἀφοῦ καί ἐφόσον τόν ἔχουν παρουσιάσει στό διεθνές κοινό οἱ Ε.Μ. Φόρστερ, Ὀντεν καί Μαργκερίτ Γιουρσενάρ.

Ἀπό τά προηγούμενα προκύπτουν τρία συμπεράσματα: πρῶτον, ἡ ἀνάγκη διαμόρφωσης συγκεκριμένης πολιτικῆς τῆς μετάφρασης, ἐφόσον σήμερα δέν νοεῖται μετάφραση πού νά μὴ ἐντάσσεται σέ κάποια πολιτική καί ἐφόσον χωρίς αὐτήν ἐνδημεῖ ὁ κίνδυνος νά γίνονται μεταφράσεις οἱ ὅποιας ὅμως πέφτουν στό κενό, ἀδρανοῦν. Τί νόημα ἔχει νά ἐπιχορηγοῦνται πέντε, δέκα, εἴκοσι μεταφράσεις τό χρόνο, ὅταν αὐτές παραμένουν στοιβαγμένες στίς ἀποθήκες κάποιου ἐκδοτικοῦ οἴκου μέ ἐξειδικευμένο ἢ περιορισμένο ἀναγνωστικό κοινό ἢ παραμένουν ἀδρανεῖς στά ράφια τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ ἢ τοῦ ἄλλου πανεπιστημίου; Δεύτερον, ἂν συμφωνοῦμε ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ διαμόρφωση μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς τῆς μετάφρασης, εἶναι ἐξίσου σημαντικό νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι μιά τέτοια πολιτική δέν διαμορφώνεται στό κενό. Ἀντίθετα, ἀπαιτεῖ τήν ἀνίχνευση, τήν ἔρευνα, τήν ἐνημερωμένη μελέτη, τήν ἀνάλυση, τήν οὐσιαστική γνώση τοῦ συγκεκριμένου χώρου στόν ὁποῖο στοχεύει. Ἡ φύση τῆς ὡς ἐμπορεύσιμο καί ἀνταλλάξιμο ἀγαθῷ ἀπαιτεῖ γνώση τῆς ἀγορᾶς στήν ὁποία ἐπιδιώκει νά ἐνταχθεῖ. Ἡ ἀγορά ὅμως, καί συγκεκριμένα ἡ ἐκδοτική, ἰδίως σήμερα πού ἐπικρατεῖ ὁ πλέον ἄκρατος ἀνταγωνισμός, ἀποτελεῖ μιά διαρκῶς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Γιά νά τήν προσεγγίσει κανεῖς σωστά, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση νά ὑπάρχει συνεχῆς διάθεση ἀναθεώρησης τῶν δεδομένων. Μιά πολιτική τῆς μετάφρασης πού θέλει νά εἶναι ἐνεργὸς καί ἐκσυγχρονισμένη, πρέπει νά εἶναι πρόθυμη νά ἀναθεωρεῖ τίς ἰδέες, τά σχήματα καί τίς πρακτικές ἐκείνες πού δέν συμβαδίζουν μέ τίς ἰσχύουσες συνθήκες, ἄσχετα μέ τό ἂν ὑπῆρξαν ἀποδοτικές σέ ἄλλους καιρούς καί ἄλλους χώρους. Στήν ὁποία σημερινή ἐλληνική πολιτική τῆς μετάφρασης — ἀλλά καί προβολῆς τῆς χώρας πρός τά ἔξω γενικότερα — ἐξακολουθοῦν, δυστυχῶς, νά βαραινοῦν ἰδέες, σχήματα καί πρακτικές πρό πολλοῦ ξεπερασμένες, ἄσχετες μέ τίς νέες διαμορφωμένες ἢ διαμορφούμενες πραγματικότητες καί πού ὄχι μόνο δέν ἀποδίδουν κανένα ὄφελος ἀλλά καί ζημιώνουν. Γιά παράδειγμα, ἡ εὐρέως διαδεδομένη ἀντίληψη πού ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖ τήν Ἑλλάδα τό *enfant terrible* τῆς Εὐρώπης — τό ἀτίθασο ἀλλά ἀξιαγάπητο παιδί, στό ὁποῖο συγχωροῦνται καί παραχωροῦνται τά πάντα — ὅταν, στήν πραγματικότητα, αὐτή ἡ ἀνοχή δέν ὑφίσταται πιά καί ἡ Ἑλλάδα καλεῖται νά ἀνυψοῦ τίς εὐθύνες τῆς μέσα στό εὐρωπαϊκό σύνολο ὡς ἐνήλικο καί ὑπεύθυνο μέλος. Καί νά ἀναφέρω ἐπίσης ἐνδεικτικά τήν ἐπίμονη καί συστηματική προβολή, μέσω τῆς μεταφραστικῆς καί ἐκδοτικῆς πράξης, τοῦ λόγου περί συνέχειας, ἀρχαίων ἐλ-

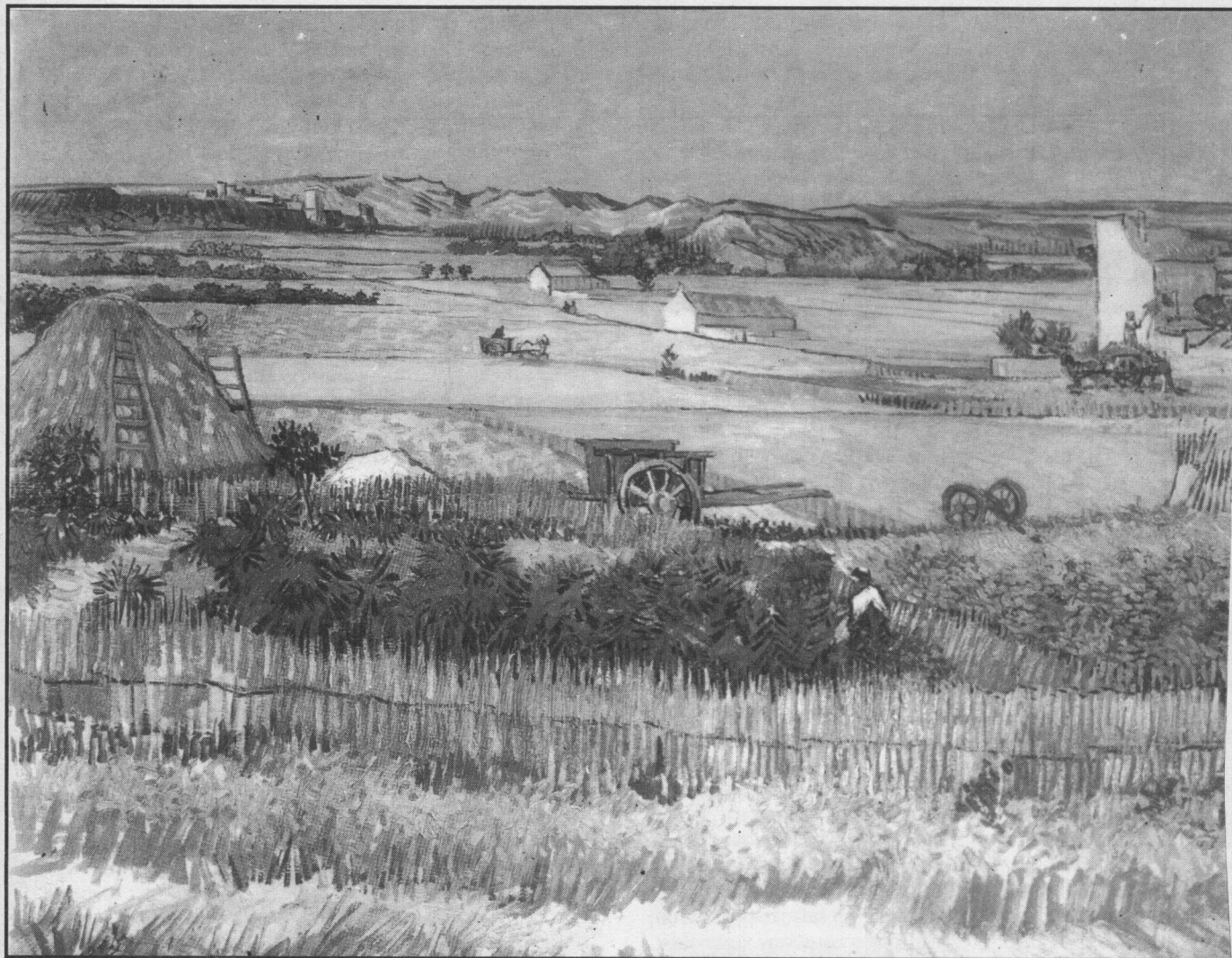

ληνικών ριζών και τὰ συναφή. Ο λόγος αυτός, στίς σημερινές συνθήκες, ακούγεται τόσο μακρινός πού όχι μόνο πέφτει στο κενό αλλά έχει και τὸ ἐπιζήμιο ἀποτέλεσμα νά τοποθετῆ τὴν Ἑλλάδα ἐκτός τόπου και χώρου. Συχνά ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς ἐθνικιστικῆς προπαγάνδας· συχνά μοιάζει νά ἀπευθύνεται σ' ἕνα καθαρὰ ξεπερασμένο μοντέλο φιλελληνισμοῦ πού ἔχει τίς ρίζες του στὸν 19ο αἰώνα· συχνά δημιουργεῖ τὴν κάθε ἄλλο παρά κολακευτικὴ ἐντύπωση τῆς διαρκοῦς ὀμφαλοσκοπῆς και περιαιτιολογίας και δέν συγκαλύπτει, ἀλλὰ ἀντιθέτως ὑπογραμμίζει, ἕναν ὑπολανθάνοντα μῦθο περὶ ἐγγενοῦς και δεδομένης ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς ἀνωτερότητας. Κοντὰ σ' αὐτὸν τὸ λόγο, βαραίνει κι ἕνας ἄλλος, ὁ ὁποῖος, ἂν και ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολατρία, τείνει νά προμοδοτῆ τίς πιὸ γραφικῆς/φοκλοριστικῆς και ἀνώδυνες ὄψεις τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας. Εἶναι προφανές, λοιπόν, ὅτι τὸ ἐρώτημα ποιά ἔργα μεταφράζονται (μέ ἢ χωρὶς τίς εὐλογίες τῆς πολιτείας) εἶναι ἕνα ἐρώτημα καιρῖο. Ἀλλά μέ τὸ παραπάνω συνδέεται και τὸ ἐξῆς: βασικὴ προϋπόθεση γιὰ μία ὀρθὰ διαμορφωμένη πολιτικὴ τῆς μετάφρασης εἶναι νά εἶναι ικανὴ νά συλλαμβάνει τίς τάσεις, τὰ ρεύματα, τίς εὐαισθησίες πού ὑποφώσκουν σ' ἕναν συγκεκριμένο χώρο πρόσληψης και πού, ἐνδεχομένως, θά διαμορφώσουν τίς μελλοντικῆς συνθήκες/ὄρους πρόσληψης και ἀπήχησης τοῦ ξένου σώματος. Μέ ἄλλα λόγια, μία πολιτικὴ ικανὴ νά ἐνεργεῖ μέ προοπτικὴ και ὄχι κοντόφθαλμα. Ἔτσι, φτάνουμε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ διλήμματα τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὸ ὁποῖο ἀντιπαράθετε τὴν μετάφραση ἔργων τοῦ λογοτεχνικοῦ μας κανόνα στὴν μετάφραση ἔργων πού ἢ βρισκονται ἐκτός κανόνας ἢ εἶναι πολὺ πρόσφατα ὥστε νά διαθέτουν τὸ κύρος πού προσδίδει ὁ κανόνας, ἢ ἡ ἐπιτυχία τους στὸ ἐσωτερικὸ ὀφείλεται σέ λόγους περισσότερο ἐμπορικούς και μάρκετινγκ παρά λογοτεχνικούς. Πρόκειται, ὠστόσο, γιὰ ψευδοδίλημμα, στὸ ὁποῖο ἐλλοχεῖ ὁ κίνδυνος μιᾶς α ριγοῖ προμοδότησης κάποιων ἀπὸ τίς παραπάνω κατηγορίες και, ἐπομένως, στὴν παγίωση κάποιων κριτηρίων. Πλὴν ὁμως, ἂν —ὅπως τόνισα και προηγουμένως— ἢ ἐκάστοτε πολιτικὴ τῆς μετάφρασης ὀφείλει νά ἔπεται συγκεκριμένων κριτηρίων, ἄλλο τόσο τὰ κριτήρια αὐτὰ ὀφείλουν νά εἶναι εὐκαμπτα, εὐέλικτα, ἀνοιχτά. Ἄν, λοιπόν, συνοψίζοντας τὰ ὅσα ἔχουμε πεῖ ἔως τώρα, δέν νοεῖται μετάφραση πού νά μὴν ἐντάσσεται σέ μία συγκεκριμένη πολιτικὴ τῆς μετάφρασης και ἂν, γιὰ νά εἶναι ἀποτελεσματικὴ και καρποφόρα, μία τέτοια πολιτικὴ ὀφείλει νά βασίζεται σέ συγκεκριμένα ἀλλὰ συγχρόνως και εὐάλωτα κριτήρια πού νά ἀφοροῦν ἄμεσα τὸν χώρο πρόσληψης, τὸ τρίτο συμπέρασμα ἀφορᾷ τὴν ἀνάγκη διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους στὸ ὁποῖο πρέπει νά στηρίζεται και χωρὶς τὸ ὁποῖο δέν μπορεῖ νά εὐδοκιμήσει.

Χρησιμοποίησα προηγουμένως τὴν εἰκόνα τοῦ οἰκοδομήματος και τοῦ οἰκοπέδου ταυτίζοντας τὸ «οἰκοδόμημα» μέ μία ἐνεργὸ παρουσία τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης ἐν γένει και τὸ «οἰκοπέδο» μέ τὸ γόνιμο ἔδαφος —προϋποθέσεις, συνθήκες, στόχους, τακτικῆς, ἐπιλογῆς, διαδικασίες κλπ.— πού θά ἐπέτρεπε τὴν εὐδοκίμηση πού ἐπιδιώκουμε. Πρὶν προχωρήσω σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, νά διευκρινίσω, γιὰ νά ἀποφύγω τυχόν παρερμηνεῖς, ὅτι ἡ χρῆση τῆς μεταφορᾶς στὴν συγκεκριμένη περίπτωση δέν συνεπάγεται τὴν προμοδότηση —ἀξιολογικὴ ἢ χρονικὴ— καμίας ἀπὸ τίς παραπάνω ὄψεις τοῦ ζητήματος. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι γιὰ νά εὐδοκιμήσει ἢ μετάφραση θά πρέπει πρῶτα νά ὑπάρξει τὸ οἰκοδόμημα, και πολὺ

λιγότερο ὅτι μόνο μεταφράζοντας, ὅλο και περισσότερο, θά δημιουργηθῆ τὸ οἰκοδόμημα. Ἀντιθέτως, αὐτὸ πού προτείνω εἶναι μία πολυμέτωπη και πολύπλευρη ἀντιμετώπιση, τῆς ὁποίας οἱ στόχοι νά ἐκλαμβάνονται ὡς ἀλληλένδετοι, ταυτόχρονοι και παράλληλοι. Καί, φυσικά, ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς εὐρύτερης πολιτιστικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας. Ἡ καλλιέργεια τοῦ ὑπεδάφους εἶναι προϋπόθεση ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιὰ τὴν πρόσληψη σέ μία χώρα ἐνὸς ξένου σώματος. Κι αὐτὸ γιὰ πολλοὺς εὐνόητους λόγους. Δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξαρτώμαστε ἐσαεῖ και ἀποκλειστικά, γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ νεοελληνικοῦ βιβλίου, ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους κλασικιστές, τοὺς ἀκόμη λιγότερους νεοελληνιστές κριτικούς —οὕτως ἢ ἄλλως, εἶδος σχεδὸν ἀνύπαρκτο σήμερα στὴν Ἰσπανία— και κάποιους ἀπειροελάχιστους και παντελῶς ἄγνωστους ἐκδότες. Ἀλλά τότε, ἀκόμη και στὴν καλύτερη περίπτωση, στὴν περιπτώσει πού ἕνας γνωστός ἐκδοτικός οἶκος ἢ ἕνας σοβαρὸς μὴ νεοελληνιστῆς κριτικὸς γνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐλληνικοῦ βιβλίου, πῶς μποροῦμε νά ἔχουμε τὴν ἀπαίτηση νά ἀναλάβουν τὴν ἐκδοσὴ και προβολὴ του, ἢ τὴν παρουσίασή του στὰ ἔγκυρα ἐντυπα τῆς χώρας, ὅταν αὐτὸ ξεφυτρώνει μέσα ἀπὸ τὸ κενὸ και τὸ μόνο πού τὸ συνδέει μέ τὴν ἐκδοτικὴ ἀγορὰ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ κάποιων ἄλλων ἐξίσου μεμονωμένων μεταφράσεων, κατὰ κανὸνα μάλιστα τοῦ ἴδιου εἶδους (λογοτεχνία και δὴ ποίηση);

Τόνισα προηγουμένως ὅτι μία συμβαδίζουσα μέ τὴ σύγχρονη πραγματικότητά φρασης, μία συμβαδίζουσα μέ τὴ σύγχρονη πραγματικότητά φρασης, πρέπει νά βασίζεται σέ μία βαθιὰ και ἄμεση γνώση τοῦ συγκεκριμένου χώρου στὸν ὁποῖο στοχεύει. Πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι ἡ ἐντατικὴ καλλιέργεια και προώθηση τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰσπανία, ὅπως και ἄλλου, ἀποτελεῖ ἂν ὄχι τὴν λιθὴ λίθο τοῦ ζητήματος, τουλάχιστον ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κλειδιά γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου αὐτοῦ. Ἐδῶ, ὁμως, ἀνοίγεται ἕνα ἄλλο μεγάλο κεφάλαιο: Ποιῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν; Παρ' ὅτι ὁ χώρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά τὸ σχολιάσω διεξοδικά, θά ἀναφερθῶ σύντομα στὸ θέμα αὐτὸ σκιαγραφώντας κάποιες σκέψεις. Ὅπως ἀκριβῶς γιὰ νά εὐδοκιμήσει ἢ μετάφραση ἐλληνικῶν βιβλίων δέν ἀρκεῖ ἀπλῶς νά γίνονται ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερες μεταφράσεις, μέ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ δέν ἀρκεῖ ἐπίσης νά ὑπάρχουν ἀπλῶς νεοελληνικῆς σπουδῆς. Δέν ἀρκεῖ ἢ ὑπαρξὴ και μόνο κάποιων νεοελληνικῶν σπουδῶν, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἢ σταθερὴ, εὐέλικτη και προπαντὸς ἐνημερωμένη ὑποστήριξη τῆς πολιτείας· ἐπιβάλλεται ὁ ἐπαναπροβληματισμὸς γύρω ἀπὸ τὸ χαρακτηριστὴρα τῶν σπουδῶν αὐτῶν, ἢ καλύτερα γύρω ἀπὸ τὸ ρόλο πού ἢ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ και πολιτιστικὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν μία, και οἱ ἀνάγκες μιᾶς σωστῆς ἐλληνικῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καλοῦν τίς σπουδῆς αὐτές νά διαδραματίσουν ἀπαιτεῖται νά προγραμματίζονται και νά προωθοῦνται μέ τὴ δέουσα εὐαισθησία πρὸς τίς διαμορφούμενες πραγματικότητες. Σήμερα, στὸ ἰσπανικὸ πανεπιστήμιο, πού εἶναι και ὁ φυσικὸς χώρος ἀνάπτυξης τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν, συντελοῦνται ἀλλαγῆς πού θά καθορίσουν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τίς συντεταγμένες τοῦ ἰσπανικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου στὸ ἐγγὺς μέλλον. Ἀναφέρω, παραδειγματικά, τὴ δημιουργία νέων μορφῶν ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης, τὴν ἐμφύτευση νέων πανεπιστημιακῶν σπουδῶν (π.χ. μεταφραστικῆς σπουδῆς, media studies), τὴ δημιουργία νέων χώρων ἔρευνας, τὴν αὐξάνουσα παγίωση τῆς διεπιστημονικῆς προσέγγισης. Δεδομένου αὐτοῦ τοῦ πλαισίου λοιπόν, εἶναι ἀπαράιτητο νά ἀναθεωρήσουμε, ἢ ἀκόμα και νά ἀνατρέψουμε, κά-

ποιες συμβατικές αντιλήψεις (καί πρακτικές) πού ἀφοροῦν τίς νεοελληνικές σπουδές· ὅπως, γιά παράδειγμα, αὐτή πού τίς θέλει ἐπικεντρωμένες ἀποκλειστικά στή διδασκαλία τῆς γλώσσας (ἀντε καί τῆς λογοτεχνίας), ἀγνοώντας τή μελέτη καί προβολή ἄλλων πολιτιστικῶν ἐκφράσεων (τοῦ κινηματογράφου, τοῦ θεάτρου, τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τῶν μέσων ἐνημέρωσης, τῶν θεσμῶν, τοῦ ἐπιστημονικοῦ καί θεωρητικοῦ ἑλληνικοῦ λόγου). Ἡ αὐτή πού ἐμμένει σέ μιά ξεπερασμένη ἐνδογαμική ἀντίληψη, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή σημερινή *γκετοποίηση* τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν σέ σχέση μέ ἄλλα γνωστικά ἀντικείμενα. Ἡ ἀκόμη τόν ἐφησυχασμό κάποιων ἐκπροσώπων κρατικῶν φορέων, οἱ ὁποῖοι ἐκτελοῦν μακάρια τά καθήκοντά τους χωρίς τήν παραμικρή φροντίδα ὡς πρὸς τήν ἐνημέρωση τῶν πηγῶν πληροφοριῶν τους. Χωρίς τέτοιες καί ἄλλες παρεμβάσεις, τό ὅποιο οἰκοδόμημά μας θά παραμένει κενό καί αἰωρούμενο ἐνῶ τό ζητούμενο θά ἐξακολουθεῖ νά συγχέεται μέ τό μέσον.

Θά τελειώσω μέ δύο σύντομες παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ δύο — κατὰ τή γνώμη μου ἰδιαίτερα σημαντικά — χαρακτηριστικά τοῦ ἰσπανικοῦ χώρου: ἀφ' ἑνός, ἡ Ἰσπανία καί ἡ

Ἑλλάδα ἀνήκουν πολιτισμικά στό ἴδιο τμήμα τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι μοιράζονται πολλά κοινά ὡς πρὸς τίς σχέσεις κέντρου-περιφέρειας· καί ἀφ' ἑτέρου, ὁ ἰσπανικός πολιτιστικός χώρος διαθέτει ἕναν βαθμό διαπερατότητας αἰσθητά μεγαλύτερο ἀπ' αὐτόν πού ἐκδηλώνεται σέ πολλές ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες (καί δὴ τοῦ κέντρου). Καί τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά, πλούσια σέ δυνατότητες, εἶναι ἐκμεταλλεύσιμα γιά μιά οὐσιαστική ἑλληνική πολιτιστική πολιτική. Ἡ δεύτερη παρατήρηση ἀφορᾷ τά ἀρκετά ζοφερὰ χρώματα μέ τά ὁποῖα περιέγραψα τό ζήτημα τῆς παρουσίας — ἢ μᾶλλον ἀπουσίας — τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς πραγματικότητας στήν ἀντίστοιχη ἰσπανική, θέλοντας νά τονίσω τίς πάμπολλες ἐλλείψεις καί τά κενά. Ὡστόσο, εἶναι ἐξίσου ἀλήθεια καί ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι, τά τελευταῖα χρόνια, κάποια δευιά δῆματα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή ἔχουν ἀρχίσει νά γίνονται. Παραμένει, λοιπόν, νά δοῦμε ἂν αὐτά τά πρῶτα δευιά δῆματα θά εὐσταθήσουν, ἂν θά ἐμπεδωθοῦν, ἂν θά μετατραποῦν σέ σταθερές μιάς ὄντως σύγχρονης ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς.

Ἡ ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

τοῦ Ἀλέξη Πολίτη

Η προφορική λογοτεχνία πεθαίνει μόλις καταγραφεί, χάνει δηλαδή τή χαρακτηριστική ὑφή της. Γιά τόν πολιτισμό πού διώνουμε ἐμεῖς, ὁμως, ὁ θάνατος αὐτός ἰσοδυναμεῖ μέ μιὰ καινούργια γέννηση, μέ τήν ἔνταξη δηλαδή τῆς προφορικής λογοτεχνίας στόν δικό μας, τόν γραπτό πολιτισμό. Γιατί μπορεί νά χρησιμοποιήσουμε στήν καθημερινή μας ἐπικοινωνία τόν προφορικό λόγο, μπορεί ἕνα μεγάλο τμήμα τῆς ζωῆς μας νά στηρίζεται σ' αὐτόν, ὡστόσο, προκειμένου νά μελετήσουμε, νά ἐνοήσουμε ἕνα φαινόμενο, θά χρησιμοποιήσουμε τούς κώδικες τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ κόσμος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀνήκει στή μακρά διάρκεια — ὅπως καί οἱ περισσότερες, ἄλλωστε, ἐκδηλώσεις τῆς ἀγροτικής ζωῆς. Ὑπάρχει ἀπό αἰῶνες, κι οἱ ὅποιες ἀλλαγές συμβαίνουν μέ πολύ ἀργούς ρυθμούς, σχεδόν ἀνεπαίσθητα, καθώς δύσκολα προσαρμόζονται στίς καινούργιες συνθήκες. Αὐτό πού θά ἤθελα, ὁμως, νά ἐξετάσουμε σήμερα, εἶναι ὅτι στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ γραπτός εὐρωπαϊκός πολιτισμός, ὁ πολιτισμός τῶν διανοούμενων ἀστῶν ἐστρεψε ξαφνικά τήν προσοχή του καί πρὸς τά δημιουργήματα τῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων — τραγούδια, παραμύθια, παραδόσεις — τά κατέγραψε, τά πέρασε στόν δικό του κώδικα καί τά ἐνσωμάτωσε ἐν μέρει — καί ἐπιλεκτικά, ἐννοεῖται — στόν δικό του πολιτισμό. Τό ἀντικείμενό μας θά εἶναι ἡ ἑλληνική περίπτωση· ἀλλά μᾶς χρειάζεται πρῶτα μιὰ γενικότερη ἐποπτική ματιά στό εὐρωπαϊκό σύνολο: πρόκειται γιά παράλληλες πορείες, πού ἡ συνθεώρησή τους μᾶς βοηθεῖ νά καταλάβουμε καλύτερα τά πράγματα.

Ἡ γένεση τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος

Δέν βρίσκω καθόλου πειστικές τίς ἀπόψεις ἐκείνων πού ἀναζητοῦν τή γένεση τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος στούς παλιούς περιηγητές. Εἶναι ἀναμενόμενο ἕνας περιηγητής νά περιγράψει τά ὅσα περίεργα συναντᾷ στή δική του ἢ στίς ξένες χώρες· γι' αὐτό ταξιδεύει, γιά νά τά γνωρίσει· γι' αὐτό γράφει, γιά νά τά γνωστοποιήσει. Καί φυσικά, ἀνάμεσα στά περιεργα, θά ὑπάρχουν καί οἱ «λαϊκές» ἐκδηλώσεις: χοροί, τραγούδια, ἔθιμα. Ἐκεῖνο, ὁμως, πού ὀφείλουμε ν' ἀναζητοῦμε δέν βρίσκεται στήν ἀπλή, τήν τυχαία περιγραφή, βρίσκεται στή θεωρία: σέ ἕνα δηλαδή συνεκτικό σύστημα, πού ἀξιολογεῖ ἐκ νέου τό ὅποιο ἀντικείμενο περιγράφει, πού τό βλέπει διαφορετικά.

Γι' αὐτό, γενετική πράξη τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος

πρέπει νά θεωρεῖται ἡ συλλογή τοῦ J.G. Herder, *Alte Volkslieder*, τό 1774 — ἕνα βιβλίο πού ἐπανεκδόθηκε σύντομα σέ δύο τόμους τό 1778 καί τό 1779. Ἡ κεντρική διαφορά ἀπό τίς ὑπάρχουσες προηγούμενες συλλογές παρόμοιου περιεχομένου δέν βρίσκεται μόνο στόν τίτλο, παρά καί στήν ὀπτική γωνία: Γιά τόν Χέρντερ τά τραγούδια αὐτά δέν ἐκφράζουν τόσο τόν δημιουργό τους ὅσο ὁλόκληρο τόν λαό. Εἶναι ἡ «φωνή τοῦ λαοῦ» — *Stimmen der Voelker* θά ὀνομάζε ο Χέρντερ τήν τρίτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου, πού τήν ἐτοίμαξε λίγο πρὶν ἀπό τό θάνατό του. Παράλληλα, στή λογική τοῦ Χέρντερ ἀναδιατάσσεται ἡ ἄξια τῆς ἰδίας τῆς ποίησης: «Τό τραγούδι πρέπει νά ἀκούγεται, ὄχι νά διαβάζεται», ὑποστηρίζει. Ὅχι πιά ὁ λόγος, παρά ἡ ἐκφορά του — περνᾶμε ἀπό τόν κώδικα τοῦ γραπτοῦ στόν κώδικα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ.

Σύντομα παρόμοιες συλλογές θά φανοῦν γιά διαφορετικά ἀντικείμενα: γιά τά παραμύθια ἀπό τούς ἀδελφούς Grimm, γιά τά λαϊκά βιβλία (*Die Deutschen Volksbuecher* τοῦ Josef Goyers), ἢ μιὰ ἀκόμα ἀνθολογία τραγουδιῶν (*Das Knaben Wimmerhorn* τοῦ Achim von Arnim καί τοῦ Clemens Brentano) — ὅλ' αὐτά στήν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Συνάμα, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τά χρόνια ὁ August Eilherm Schlegel ἐπεξεργάζεται καί βελτιώνει τή θεωρία τοῦ Χέρντερ: λαϊκά μποροῦν νά θεωροῦνται μόνο τά ἄγραφα τραγούδια τῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων.

Ἡ γένεση λοιπόν τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι γερμανική ὑπόθεση. Στή Γαλλία ἕνα παρόμοιο ἐνδιαφέρον ἀργήσε πολύ νά ἐκδηλωθεῖ — γιά νά συναντήσουμε συλλογή γαλλικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν πρέπει νά περιμένουμε ὡς τό 1840. Καί στή Μεγάλη Βρετανία δέν εἶναι οἱ Ἄγγλοι, παρά οἱ Σκῶτοι καί οἱ Ἰρλανδοί πού θά ἐνδιαφεροῦν γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά πράγματα — ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ μονάχα τόν Sir Walter Scott.

Ὑποστηρίζω ὅτι κάποιο νόημα μποροῦμε νά ἀντλήσουμε ἀπό τά παραπάνω — ὅσο σχηματικά καί χοντρικά κι ἂν τά ἐξέθεσα. Καθώς δηλαδή ἀνοίγει ὁ αἰῶνας τῶν ἐθνικοτήτων, ὅσα σύνολα δυσκολεύονται νά προσδιορίσουν μέ πολιτικά κριτήρια τήν ἐθνική τους ταυτότητα, ἀνατρέχουν στά πολιτισμικά. Νά θυμηθοῦμε ὅτι στά χρόνια τοῦ Χέρντερ ἡ Γερμανία δέν εἶχε ἀκόμα τήν κλασική τῆς λογοτεχνία· ἀλλά πέραν αὐτοῦ, ἡ ἀνώνυμη, «λαϊκή» λογοτεχνία ἀποτελεῖ πιά ἀξιόπιστο μάρτυρα τῆς ἐνότητας ἐνός λαοῦ. Ἀντίθετα ἡ Γαλλία διέθετε καί σαφῆ πολιτική ταυτότητα καί κλασική λογοτεχνία — ποιός ὁ λόγος νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τά τραγουδάκια πού τραγουδοῦσε ὁ κοσμάκης; Τό ἴδιο καί οἱ Ἄγγλοι, ἀλλά οἱ Σκῶτοι καί οἱ

Ἴρλανδοί πού ἄλλοῦ θά ἔβρισκαν τά ἐθνικά τους χαρακτηριστικά; Ἔτσι, στίς χώρες ὅπου τό ἐθνικό μποροῦσε νά προσδιοριστεῖ ἀπό τό πολιτικό, τό λαογραφικό ρεῦμα στράφηκε πρὸς τοὺς ξένους λαούς — εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Φοριέλ καί τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Κάπως ἔτσι, νομίζω, προέκυψε ἡ αἰσθητικὴ ἀναβάθμιση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐνῶ παλιότερα ἡ διάκριση γραπτοῦ καί προφορικοῦ πολιτισμοῦ παρέπεμπε σὲ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις — ἀνώτερα στρώματα καί λαός — καί ἐπομένως οἱ μορφωμένοι περιφρονοῦσαν τὰ δημιουργήματα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, μέ τὴν καινούργια θεώρηση ἡ διάκριση μετατοπίστηκε στὰ ἐθνικά σύνολα: τὰ τραγούδια τώρα — ἀπὸ κοντά καί τὰ παραμύθια, οἱ παραδόσεις κλπ. — ἦταν «γερμανικά» ἢ «σκωτσέζικα» ἢ «ἱρλανδικά». Ἐκπροσωποῦσαν πιά τό ἐθνικό ἐγώ, καί ὡς ἐκ τούτου ἦταν ἄξια λόγου.

Οἱ Νεοέλληνες

Γύρω στό 1800 λοιπόν, οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἔχουν δημιουργηθεῖ. Ἔχει δημιουργηθεῖ ἐπίσης καί μιὰ ἄλλη προϋπόθεση, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: ἡ Εὐρώπη ἔχει ἀνακαλύψει τοὺς Νεοέλληνες.

Ὅχι, δέν παραδοξολογῶ. Φυσικά καί ἡ Ἑλλάδα καί οἱ κάτοικοί της ἦταν γνωστοὶ στοὺς Εὐρωπαίους, ὥστόσο, στὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, καί ἰδίως πρὸς τό τέλος του, ἡ εἰκόνα τοῦ Νεοέλληνα ἄλλαξε. Παλιότερα τὴν ταυτότητα — τὴν ἐτερότητα ὀρθότερα — τὴν προσδιόριζε ἡ θρησκευτικὴ κατάσταση: οἱ «Ἕλληνες», οἱ graeci ἦταν χριστιανοὶ «σχισματικοί», πού δέν ἀκολουθοῦσαν τὴν ὀρθή πίστη, δηλαδή τὸν Πάπα ἢ τὴ Μεταρρύθμιση: αὐτὸ ἐνδιέφερε τοὺς Εὐρωπαίους — ὅπως ἀντίστοιχα καί τοὺς Ἕλληνες, βέβαια.

Δέν εἶναι τῆς στιγμῆς νά ἀναλύσουμε τό πῶς, τό γιατί καί τό πότε ἀκριβῶς ἄλλαξαν τὰ πράγματα καί οἱ Ἕλληνες ἀπὸ σχισματικοὶ θεωρήθηκαν αὐτόνομο ἔθνος. Ἔχει πάντως πολλὴ σχέση μέ τίς ἀλλαγές τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης, μέ τὴν αὔξηση τῆς ἐμπορικῆς σημασίας τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καί μέ τὴν ἐντονότερη παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὴν Εὐρώπη. Καί ἔχει ἀκόμα περισσότερη σημασία πῶς οἱ Ἕλληνες ὡς ἔθνος διέθεταν δύο σημαντικὰ προσόντα. Τό πρῶτο, πολύ γνωστό, ἔχον προγόνους. Τό δεύτερο ἦταν ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μεσαίας τάξης, τῶν ἐμπόρων. Οἱ ἐλληνικὲς ἐμπορικὲς παροικίες ἔχον, γύρω στό 1800, γύρω στό 1820, μιὰ ζωηρὴ καί δραστήρια παρουσία: ξέρομε πῶς ἡ ἐθνικὴ ὑπόσταση προωθήθηκε ἰδίως ἀπὸ τὴ μεσαία, τὴν ἀστική τάξη.

Τὰ ἐλληνικά δημοτικά τραγούδια στὴν ἐπιφάνεια

Εἶχαν λοιπόν ὠριμάσει οἱ δύο ἀπαραίτητες συνθήκες. Καί πραγματικὰ τὰ ἐλληνικά δημοτικά τραγούδια ἄρχισαν νά ἀνακαλύπτονται. Δέν θά σταθοῦμε στίς λεπτομέρειες κι ἄς ἔχουν τὴ γοητεία τους. Ἄς ποῦμε μόνο πῶς λίγο μετὰ τό 1770 ὡς τό 1820 σχηματικὰ ἀρχίζει νά διαμορφώνεται ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ ποίηση τῶν Νεοελλήνων, πού ἀποτυπώνεται κυρίως στὰ περιηγητικὰ κείμενα: οἱ περιηγητὲς καταγράφουν, κοντά σ' ἄλλες γραφικότητες, καί «λαϊκά» τραγούδια: ὅσο μάλιστα πλησιάζουμε πρὸς τό 1820 τό ἐνδιαφέρον γίνεται πλεονεκτήματα καί πλεονεκτήματα. Ὡστόσο, τό ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ «συλ-

λογή» ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δέν προήλθε ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς, οὔτε ἦταν ἄλλωστε ἀναμενόμενο νά προέλθει: ὁ ταξιδιώτης, εἶπαμε, βλέπει πολλὰ πράγματα, ἕναν ὀλόκληρο κόσμον, μὰ δέν ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του μονάχα σ' ἕνα ἀντικείμενον.

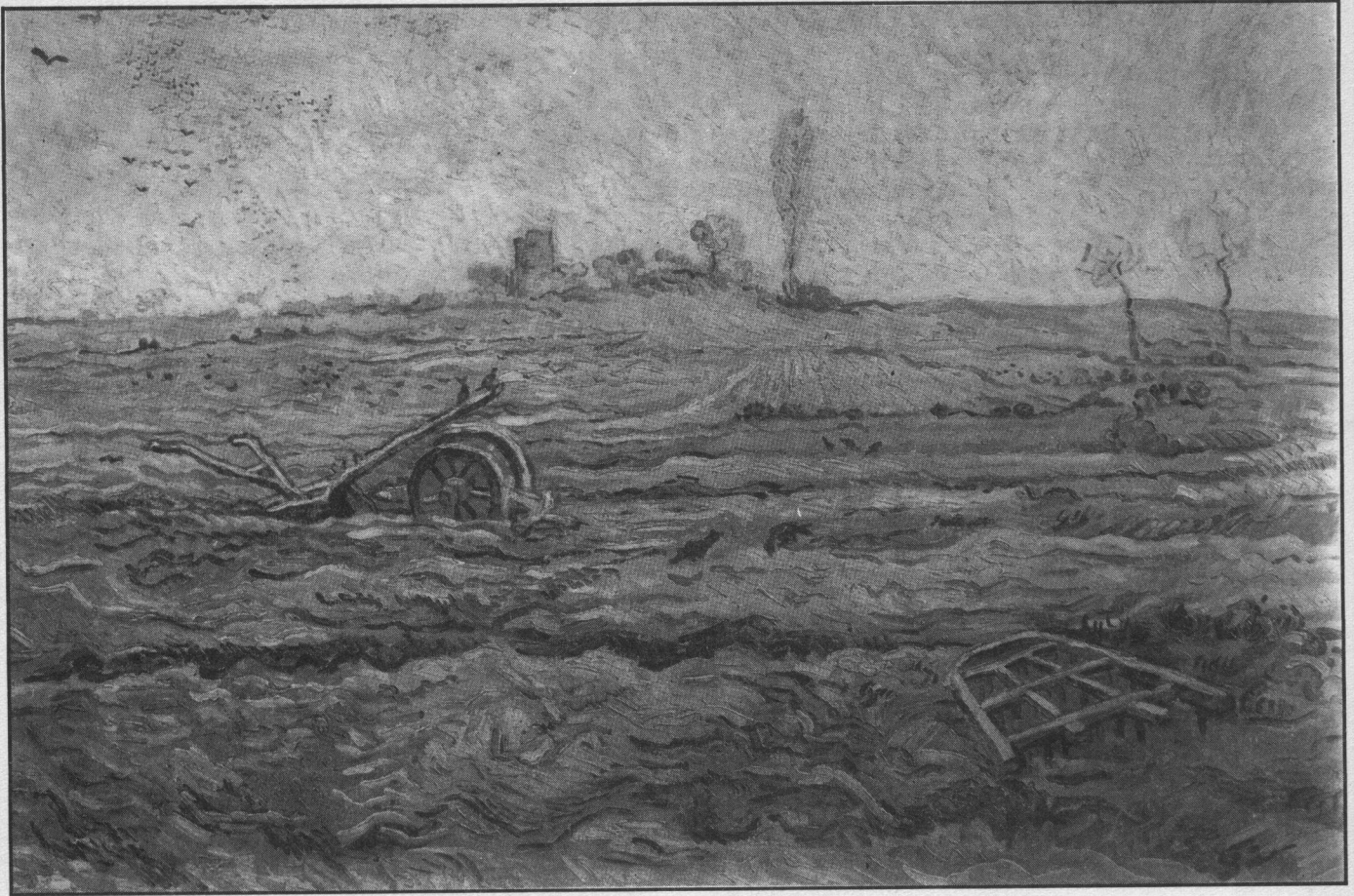
Ἡ σκέψη γιὰ μιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν ἦρθε ἀπ' ἔξω. Ἀπὸ ἀνθρώπους πού δέν ἔχον ποτέ ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα, πού δέν ἔχον παρὰ μιὰν ἀχνὴ εἰκόνα της, ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἀναζητήσαν τό πῶς θά τὴ γνωρίσουν καλύτερα.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Φοριέλ τρεῖς ἄνθρωποι, ὅσο ξέρον, διανοήθηκαν ἕνα παρόμοιο ἐγχείρημα: τό 1804 ὁ γαλλόφωνος Ἑλβετός Sismondi. Δέκα χρόνια ἀργότερα, 1814, ἕνας Γερμανός, ὁ βαρόνος Haxthausen. Καί ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάσταση ὁ Γάλλος Buchon: ἀπὸ τοὺς τρεῖς, μονάχα ὁ Χάξτχάουζεν προχώρησε ἀρεκέτα, κατάρτισε δηλαδή μιὰν ἄξια λόγου συλλογὴ, πού ὁμως, γιὰ λόγους πού δέν εἶναι τῆς ὥρας νά ἐξετάσουμε, δέν κατόρθωσε νά τὴν τυπώσει. Ὁπωσδήποτε, μέ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν πιά στὸ ἐπίκεντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐνδιαφέροντος: οἱ συνθήκες ἦταν πολύ πιὸ πρόσφορες, καί πραγματικὰ, στὰ 1824-25, ὁ Φοριέλ τυπώνει τὴν πρώτη συλλογὴ ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν σὲ δύο τόμους στὸ Παρίσι.

Ὁ Φοριέλ

Δυὸ λόγια πρῶτα γιὰ τὸν ἐκδότη. Γεννημένος τό 1772 στὴν ἐπαρχιακὴ πόλη τοῦ Saint-Etienne, ὁ Φοριέλ πῆρε καλὴ μόρφωση στὰ πρῶτα νιάτα του, καί στὰ χρόνια τῆς ὠριμότητάς του τοῦ ἔτυχαν συνθήκες εὐνοϊκές, ὥστε νά περάσει μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του δίχως οικονομικοὺς ἐξαναγκασμούς, χωρὶς αὐτὸ νά σημαίνει πλοῦτο ἢ ἰδιαίτερη ἄνεση. Δέν σπούδασε τίποτα: ἔμαθε, ὁμως, μόνος του πολλὰ πράγματα: ἔξερε ὅλες τίς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες ἐκτός ἀπὸ τίς σλαβικὲς, κι ἐπίσης ἀραβικὰ, σανσκριτικὰ, λίγα τούρκικα. Μελέτησε πολλές λογοτεχνίες, ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ βοτανολογία, καί γύρω στὰ τριάντα του ἀφιερώθηκε γιὰ πέντ' ἔξι χρόνια στοὺς ἀρχαίους Στωϊκοὺς. Καταπιάστηκε κατόπιν — γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ πιά — μέ τὴ γένεση τῆς νεωτερικῆς, δηλαδή τῆς μεταμεσαιωνικῆς ποίησης. Τὸν ἀπασχόλησε ἡ ἐποποιία καί ἡ σχέση της μέ τὰ δημοτικὰ τραγούδια — οἱ θεωρίες τοῦ F.A. Wolf ἔχον εὐρεία διάδοση — τὸν ἀπασχόλησε ἡ προδηγματικὴ ποίηση, τό ἰσπανικὸ δράμα, ὁ Δάντης, καί ἐπίσης, στὸ ἴδιο πλαίσιο, ἡ μετα-μεσαιωνικὴ ἱστορία: στὰ χρόνια του εἶχε τὴ φήμη ἰδιαίτερα σοφοῦ ἀνθρώπου: «Ἦταν ὁ δάσκαλος ὀλωνῶν μας», ἔλεγε ὁ Victor Cousin, «ὁ μόνος μὴ σχολαστικὸς σοφός», κατὰ τὴ ρῆση τοῦ Stendhal. Ἡ πνευματικὴ του διαμόρφωση ὀριζόταν ἀπὸ τὸν ὑστερο Διαφωτισμό: ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῶν διανοουμένων πού ὀνομάστηκαν Ἰδεολόγοι, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν ἐπισημὴ τῶν ιδεῶν. Πολιτικά, ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἔτεινε πρὸς τὴν δημοκρατικὴ ἀλλὰ κεντρὴν παράταξη: διαφωνοῦσε ριζικὰ μέ τοὺς Ἰακωβίνοους, καί στὴν ἀρχὴ στήριξε τὸν Βοναπάρτη, ἀλλὰ ἀργότερα, ἰδίως ἐπὶ αὐτοκρατορίας, πέρασε πιά στὴν ἀντιπολίτευση.

Ὁ ἴδιος ὁ Φοριέλ πρέπει νά ἦταν ἄνθρωπος πού δέν τὸν ἐγοητεύεσε ἡ δρᾶση. Ἔμενε κλεισμένος στὰ διαβάσματά του, ἔγραφε δύσκολα καί ἀπέφυγε νά τυπώνει, ἀκόμα καί νά τελειώνει τὰ ἔργα του. Στὸ ὅλο σύστημα τῆς γνώσης, τὸν ἔβλεπε τό πεδίο τῆς μάθησης μονάχα. Ὡστόσο, ἄς μὴν τὸν φανταστοῦμε σάν ἕναν ἄβουλο καί ἀνενεργὸ χαρακτήρα, παρὰ σάν

έναν λεπτεπίλεπτο, εὐσυνείδητο καὶ διστακτικὸ ἄνθρωπο, πού δύσκολα ἀποφασίζει ὅτι ἔχει κάτι νά πεῖ, καί ὅταν τό ἀποφασίσει, τό λέει προσεκτικά καί σιγανόφωνα.

Θά πρέπει ἐπίσης νά τονίσουμε ὅτι ἡ ἀπασχόλησή του μέ τά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια στάθηκε ἕνα πάρεργο, ἕνα διάλειμμα τῆς σοβαρῆς δουλειᾶς του. Ἄρχισε νά καταπιάνεται γιά πρώτη φορά τό καλοκαίρι τοῦ 1822, καί τόν Μάρτη τοῦ ἐπόμενου χρόνου λογάριζε πῶς εἶναι ἔτοιμος. Ἡ ἄκρα εὐσυνειδησία του τόν ἀνάγκασε νά ἀπασχοληθεῖ γιά ἐνάμιση χρόνο — κι ὕστερα, τά παράτησε. Μιά ἢ δύο φορές ἀκόμα στή ζωὴ του, ναι, ξανάσκυψε στά παλιά του χειρόγραφα, στά ἀνέκδοτα τραγούδια πού εἶχε συγκεντρώσει, ἀλλά πάντα σάν γιά νά ξεσκάσει ἀπό τίς περισπούδαστες ἀσχολίες του. Ἡ θεά Τύχη, μαζί μέ τήν ἀναδλητικότητά του, τοῦ ἐπαιξαν τελικά ἕνα ἀσχημο παιχνίδι. Δέν ὀλοκλήρωσε τό μεγάλο ἔργο πού ἐτοίμαζε, γιά τή γέννηση τῆς νεότερης ποίησης στόν γαλλικό νότο, κι ὅταν πέθανε, τό 1844, τά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια τοῦ 1824 ἦταν σχεδόν τό μόνο σημαντικὸ ἔργο πού ἄφηνε πίσω του.

Ἡ δημιουργία τῆς συλλογῆς

Λίγο μετά τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης, τέλος τοῦ 1821 ἢ ἀρχές τοῦ 1822, ὁ Φοριέλ, ὅπως πολλοί λόγιοι ἐκείνο τόν και-

ρό, ἄρχισε κάποια μαθήματα νέων ἑλληνικῶν. Φαίνεται πῶς λόγω τῶν ιδιαίτερων ἐνδιαφερόντων του, ζήτησε ἀπό τόν Ἑλληνα δάσκαλό του ἄν ὑπῆρχαν κείμενα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, ἢ καλύτερα κάποια τραγούδια. Βρέθηκε τότε μιὰ μικρὴ συλλογή, ἀκριδῶς ἐκείνη πού εἶχε καταρτίσει ὁ γερμανὸς Χάτχουζεν, καί τῆς ὁποίας ἕνα ἀντίγραφο εἶχε φτάσει — τό γιατί καί τό πῶς δέν εἶναι τῆς στιγμῆς — ὡς τό Παρίσι. Ὁ Φοριέλ ἀναζητοῦσε, εἴπαμε, τίς διαδικασίες πού διαμόρφωσαν τίς ἐποποιίες, καί πίστεψε πῶς θά ἔβρισκε ἕναν κρικο στά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια.

Ἔτσι, μέ τή βοήθεια τῶν Ἑλλήνων τοῦ Παρισιοῦ, ἡ μικρὴ συλλογή — δεκατέσσερα τραγούδια ἦταν — πολλαπλασιάστηκε σύντομα: τρεῖς - τέσσερις στενοὶ φίλοι καί γύρω στοὺς εἴκοσι φίλοι τῶν φίλων φρόντισαν καί γρήγορα ἡ ἀρχικὴ μαγιά ἐφθασε τά ἑκατὸ περίπου τραγούδια. Ὁ Φοριέλ τά ἀντέγραφε, βελτιώνοντας ταυτόχρονα τά ἑλληνικά του, ἔδινε τά ἀντίγραφα στοὺς φίλους, οἱ ὁποῖοι διόρθωναν πού καί πού μερικές λέξεις — ε, οἱ τυχόν τούρκικες λέξεις ἐξαλείφονταν σιγά-σιγά — συμπλήρωναν κάποια κενὰ ἀπό τή μνήμη ἢ καί κατὰ τό γούστο τους, καί παράλληλα ὁ Φοριέλ μετέφραζε τά κείμενα στά γαλλικά, καί συγκέντρωνε πληροφορίες ὥστε νά τά σχολιάσει κατάλληλα. Ὁκτώβρη τοῦ 1823 ἔστειλε τό χειρόγραφο στό τυπογραφεῖο, ἔφυγε γιά ἕνα μεγάλο ταξίδι στήν Ἰταλία ὅπου ἔξι μῆνες ἀργότερα ὀλοκλήρωσε τήν ὥραία καί πολύ σημαντι-

κή εισαγωγή του. Τό καλοκαίρι τοῦ 1824, στή Βενετία καί κυρίως στήν Τεργέστη, μέ τή βοήθεια πάλι κάποιων Ἑλλήνων μεσαζόντων, συγκέντρωσε ἀφθονο καινούργιο ὕλικό, ἀπό τό ὁποῖο ἕνα μικρό μόνο μέρος χρησιμοποιήθηκε. Τό βιβλίο κυκλοφόρησε σέ δύο τόμους τόν Ἰούνιο καί τόν Δεκέμβριο τοῦ 1824 (ὁ δεύτερος τόμος με χρονολογία 1825). Ἡ ἐπιτυχία του ἦταν μεγάλη. Ἄρρεσε, σχολιάστηκε εὐρύτατα, μεταφράστηκε ἀμέσως στά γερμανικά —δύο φορές μάλιστα— στά ἀγγλικά, στά ρωσικά, καί χρησιμοποιήθηκε σάν πηγή σέ πολλά ἡμερολόγια καί ἀνθολογίες, πού ἐκείνα τά χρόνια εἶχαν, λόγω τοῦ φιλελληνισμοῦ μεγάλη ζήτηση. Ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ὁμως ἐδῶ νά κρατήσουμε δύο στοιχεῖα. Τό πρῶτο ἀφορᾷ τή διαδικασία τῆς δημιουργίας.

Ὁ Φοριέλ παρέλαβε κείμενα καί ἐξέδωσε κείμενα. Δέν ἔκανε ὁ ἴδιος τήν καταγραφή· εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἄκουσε, ὅσο ἦταν τουλάχιστον στό Παρίσι, ἔστω καί ἕνα τραγούδι τραγουδισμένο. Τό πρόβλημα τοῦ πῶς ἀποδίδεται μέ τόν κῶδικα τῆς γραφῆς τό προφορικό κείμενο δέν τόν ἀπασχολήσε —κι ὅσο γνωρίζω δέν εἶχε ἀπασχολήσει κανέναν ὡς ἐκείνην τήν ἐποχή· ἄλλωστε ἄργησε πολύ νά ἀπασχολήσει τήν ἐπιστήμη. Ἐπομένως, ἀφοῦ ἐξέδιδε κείμενα, θεωροῦσε τή δουλειά του παρόμοια μέ τῶν φιλολόγων: ὅπου τό μέτρο δέν περπατοῦσε σωστά, φρόντισε νά τό ἀποκαταστήσει, ὅπου ὑπῆρχε κάποιο κενό, ἔπρεπε νά συμπληρωθεῖ. Ἀκόμα, ἡ ἔννοια τῆς ἀναδημοσίευσης, τῆς παράστασης, τῆς παραλλαγῆς —ζητήματα κοινότοπα σήμερα σέ ὅσους γνωρίζουν τή σχετική προβληματική— δέν ὑπῆρχαν στόν ὀρίζοντα. Ὅπως εἶπαμε, τροποποίησε καί ἐνοποίησε κάπως τό φραστικό πρὸς τό ἑλληνικότερο, ὀδελίζοντας τουρκισμούς καί ἰταλισμούς, καί κανόνισε τή γραμματική σέ πιό κοντινούς πρὸς τή γραφομένη τύπους.

Ὡστόσο, ἡ πολύ ἰσχυρή φιλολογική του συνείδηση καί τό ἐξαιρετικά καλλιεργημένο καί εὐαίσθητο αἰσθητήριό του τόν ὀδήγησαν ἀρκετά σωστά: οἱ ἐπεμβάσεις του εἶναι ἀσήμαντες, ἂν συγκριθοῦν μέ τίς ἐπεμβάσεις μεταγενέστερων ἐκδοτῶν. Κράτησε μάλιστα τά χειρόγραφα πού εἶχε παραλάβει ἀπό τοὺς πληροφορητές του —τουλάχιστον τά περισσότερα— καί ἡ προνοητικότητα αὐτῆ ἐπέτρεψε νά μποροῦμε σήμερα νά ἀπαλείψουμε τό μέγιστο μέρος τῶν ἐπεμβάσεών του. Καί κάτι ἀκόμα πολύ σημαντικό. Τό φιλολογικό του αἰσθητήριο τόν ὀδήγησε σ' ἕναν λεπτεπίλεπτο καί ἰδιαίτερα δυσύλληπτο γιά τήν ἐποχή του διαχωρισμό: ξεχώρισε τά δημοτικά τραγούδια ἀπό τά τραγούδια τά γραμμένα σέ γλώσσα δημοτική. Ἡ ἑλληνική φιλολογική ἐπιστήμη —καί νομίζω ὄχι μόνον ἡ ἑλληνική— ἔφτασε σ' αὐτό τό στάδιο μόλις δύο γενιές ἀργότερα, πρὸς τά τέλη τοῦ αἰῶνα.

Τό δεύτερο στοιχεῖο πού ἐνδιαφέρει νά σχολιάσουμε εἶναι ἡ συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων συνεργατῶν του. Κανένας δέν ἐνδιαφέρθηκε νά συνεχίσει τό ἔργο στό ὁποῖο εἶχε συμβάλει. Μπορεῖ νά βοήθησαν τόν σοφό Γάλλο φίλο τους, καί μερικοί φαίνεται πῶς φιλοτιμήθηκαν ἰδιαίτερα, ὡστε μάζεψαν μεγάλο ἀριθμό τραγουδιῶν, ὁμως ἀδιαφόρησαν ὁλότελα οἱ ἴδιοι. Κανένας δέν φαίνεται νά κράτησε ἀντίγραφο, κανένας δέν κατέγραψε ἔστω καί ἕνα τραγούδι μόλις ἀπομακρυνθῆκε ἀπό τή μαγνητική του μεθόδιο. Τά δημοτικά τραγούδια δέν ἦταν ἐντός τοῦ ὀπτικοῦ τους πεδίου· αὐτοὶ εἶχαν βρεθεῖν στό Παρίσι, στή Βενετία ἢ τήν Τεργέστη γιά νά ἀπομακρυνθοῦν, ἀκριδῶς, ἀπό τόν προφορικό πολιτισμό, γιά νά σπουδάσουν, νά ἐνταχθοῦν στόν εὐρωπαϊκό, στόν γραπτό δηλαδή πολιτισμό.

Θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω πῶς δέν ἦταν μόνο οἱ Ἕλληνες τοῦ Παρισίου ἢ τῆς Εὐρώπης πού ἀδιαφόρησαν.

Ἡ σταδιακή ἐνσωμάτωση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στή νεοελληνική συνείδηση
Α. Τό πρῶτο ἐνδιαφέρον, 1816-1921

Στά περιθώρια τῶν παλιῶν χειρογράφων, στά λευκά φύλλα πού προστίθενται κατά τή βιβλιοδεσία, οἱ χρήστες σημείωναν, τά παλιά τά χρόνια, σημαντικά γεγονότα, προσωπικές πληροφορίες, ἐνίοτε καί κάποιους στίχους ἢ τραγουδάκια. Εἶτε παίζοντας ἀμήχανα, ὅπως κάνουμε καί ἐμεῖς, εἶτε γιά νά στρώσει τό μελάνι τοῦ κοντυλιοῦ, ἴσως πάλι —ποιὺς ξέρει— σάν ἕνα συναισθηματικό ξέσπασμα. Τέτοιου εἴδους καταγραφές εἶναι βέβαια πολύτιμες, ὡστόσο δέν φανερώνουν βούληση ἀποθησαύρισης, εἶναι τυχαίες.

Συνειδητῆ ἀναφορά στά δημοτικά τραγούδια ἀπό Ἕλληνα συναντᾶμε γιά πρώτη φορά, ὅσο ξέρω, τό 1816. Τήν ἀφορμή τή δίνει ἡ παρουσίαση σέ κάποια γερμανική ἐφημερίδα τῆς πρώτης συλλογῆς σερβικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, πού μόλις εἶχε δημοσιευθεῖ, ἀλλά καί ἡ προσπάθεια τοῦ Χάξτχάουζεν, πού ἦταν πολύ πρόσφατη ἀκόμη: γνωρίζοντας τά δύο αὐτά δεδομένα, οἱ ἐκδότες τοῦ *Λόγιου Ἐρμῆ* στή Βιέννη μεταφέρουν στό ἑλληνικό κοινό τήν παρουσίαση τῆς σερβικῆς συλλογῆς καί προτρέπουν τοὺς συμπατριῶτες τους σέ παρόμοιες ἐνέργειες.

Ἡ πρώτη τούτη ἀναφορά δέν ἔμεινε δίχως συνέχεια. Καθὼς ἡ συλλογή τοῦ Χάξτχάουζεν, ἂν καί ἀνέκδοτη, ἦταν γνωστὴ στούς χώρους τῆς γερμανικῆς λογιόσνης, καθὼς οἱ Ἕλληνες πού ζοῦσαν στόν γερμανόφωνο χώρο βίωσαν, ἤθελαν —δέν ἤθελαν, τά τεκταινόμενα καί τίς καινούργιες ἀπόψεις πού κυκλοφοροῦσαν, παρατηροῦμε σ' αὐτά τά χρόνια νά δημιουργεῖται στούς ἑλληνικούς κύκλους ἕνα ἀχνό ἐνδιαφέρον, τό ὁποῖο μάλιστα πυκνώνει κάπως στά χρόνια πού προετοιμαζόταν ὁ Ἀγώνας.

Πρόκειται γιά ἕνα περιθωριακό φαινόμενο πού χρειάζεται νά τό σταθμίσουμε μέ προσοχή: ἡ κύρια τάση τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, πού τήν ὀδηγεῖ καί τήν κατευθύνει, βέβαια, ὁ Κοραΐς, στηρίζεται στίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἐπομένως σέ μιὰ δυναμική ἔννοια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ὅτι δηλαδή ἕνα ἔθνος δημιουργεῖται χάρις στή βούλησή του νά ἀναπτυχθεῖ καί νά ὑπάρξει. Παράλληλα, ὡστόσο, μέ τόν γαλλικό πόλο, βλέπουμε νά ἀναπτύσσεται στόν γερμανόφωνο χώρο (ὁποῦ σιγά σιγά ἕνα καινούργιο ἰδεολογικό πλέγμα, ἐκεῖνο τοῦ Ρομαντισμοῦ, ἀρχίζει νά ἐπιβάλλεται), μιὰ τελείως καινοφανῆς ἀποψη γιά τό τί εἶναι ἔθνος. Ἡ ρομαντική, ἡ γερμανική ἂν θέλετε, ἀποψη εἶναι ὅτι τό ἔθνος προϋπάρχει, ὅτι ὁ ἐθνικός πολιτισμός εἶναι παντοῦ ἀυτοφύης καί ἀπαράλλαχτος ἀνά τοὺς αἰῶνες, καί ἐπομένως τό καθήκον τῶν διανοουμένων δέν εἶναι νά διαδώσουν τήν παιδεία, τά φῶτα, ἀπό τοὺς λίγους στούς πολλούς, παρά ἀντίθετα νά ἀνακαλύψουν τήν ἐθνική παιδεία πού ἐνυπάρχει στούς πολλούς καί νά τήν ἐνσωματώσουν στήν παιδεία τῶν λίγων, τῶν μορφωμένων. Προσοχή, ὁμως: ἡ ἀντίληψη αὐτὴ οὔτε ρίζωσε οὔτε ἀναπτύχθηκε στούς Ἕλληνες τοῦ γερμανόφωνου χώρου προεπαναστατικά· ἀπλῶς ἀναφάνηκε, δοκιμάστηκε. Αὐτό νομίζω ἐξηγεῖ τό κάποιο μικρὸ ἐνδιαφέρον γιά τά δημοτικά τραγούδια ὡς τό 1821.

Ἦταν ἀχνό, ἀκριβῶς γιατί οἱ Ἕλληνες, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους εὐρωπαϊκούς λαούς, εἶχαν νά προτείνουν μιά σημαντικότερη πολιτισμική ταυτότητα πού στηριζόταν στήν ἀρχαία καταγωγή, διέθεταν ἐπίσης κλασική λογοτεχνία — τήν ἀρχαία. Μέ τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης ἡ προφορική πολιτισμική ταυτότητα ἔπαψε νά ἔχει καί τήν ἐλάχιστη σημασία: τῆ νέα Ἑλλάδα θά τήν ὀρίσει πιά ἡ πολιτική της ταυτότητα, οἱ μάχες, τό καινούργιο κράτος πού θά προκύψει ἀπό αὐτές. Ὅσοι πολεμοῦν εἶναι Ἕλληνες, ἡ ἀπόδειξη τῶν τραγουδιῶν περιτεύει. Γι' αὐτό καί ἡ ἀδιαφορία γιά τή συλλογή τοῦ Φοριέλ.

Ὡστόσο ἡ Ἐπανάσταση δέν κατόρθωσε νά λύσει ὀριστικά τό ἔθνικό πρόβλημα. Ἀντίθετα, μέ τή δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου τά πράγματα περιπλέχθηκαν· οἱ Ἕλληνες χωρίστηκαν σέ ἐλεύθερους καί ὑπόδουλους, ἡ πολιτική ἐνότητα τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε χαθεῖ, καί χρειάζονταν νήματα πού νά ἐνώνουν τά δύο κομμάτια. Παράλληλα μέ τόν τερματισμό τοῦ Ἀγώνα ἀρχίζει νά ὑποχωρεῖ ραγδαία καί ὁ φιλελληνισμός: οἱ Νεοέλληνες δέν ἐμοιάζαν μ' ἐκείνους τούς ὑπέροχους ἀρχαίους· ἦταν φτωχοί —λοιπόν καί φιλοχρήματοι, ἀγράμματοι —λοιπόν καί δεισιδαίμονες, κοντοί, μαυριδεροί, ἀσκημοί. Πῶς μπορούσαν ν' ἀξιῶνουν τήν κλασική κληρονομιά, τό καύχημα τῆς ἀνθρωπότητας; Μάλιστα ἕνας καθηγητής τῆς ἱστορίας, ὁ Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλμεράιερ, ὑποστήριξε πῶς οὔτε φυλετικά δέν εἶχαν νόμιμους τίτλους κληρονομιάς. Ὑστερα λοιπόν ἀπό τήν πολιτική διάσπαση, ἐρχόταν τώρα καί ἱστορική. Ἄν ἔλειπε ἡ κοινή καταγωγή, τί θά ἔνωσε τούς Νεοέλληνες;

Τό τρίτο ἔθνικό πρόβλημα πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἑλληνισμός ξεμύτισε κι αὐτό στή δεκαετία 1830-1840. Ἦταν ἡ δημιουργία τῆς ἔθνικης συνείδησης τούς ὑπόλοιπους Βαλκάνιους. Ξαφνικά —μιά ἐντελῶς ξαφνικά γιά τά μάτια τῶν Νεοελλήνων— ξεφύτρωσαν ἀκάλεστοι ἀνταγωνιστές· τρίτο ἐμπόδιο γιά τήν ἔθνική μας ὀλοκλήρωση. Ὑπῆρχε καί τέταρτο, ἡ στάση τῶν ξένων δυνάμεων. Γιατί ἐνῶ στά τέλη τῆς Ἐπανάστασης στάθηκαν εὐμενεῖς γιά τό ἑλληνικό ζήτημα, ἐνῶ ἐπέβαλαν τήν ἑλληνική ἀνεξαρτησία στόν σουλτάνο, δέν φάνηκαν διόλου πρόθυμες νά ἐννοήσουν τόν ἑλληνικό ἐπεκτατισμό, τή Μεγάλη μας Ἰδέα. Δέν ἤθελαν ἀναταραχῆς στά Βαλκάνια.

Μέσα λοιπόν σ' αὐτή τή δεκαετία, τήν πρώτη τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνισμοῦ, ἐνδογενεῖς καί ἐξογενεῖς παράγοντες δημιουργοῦσαν τῶν αἰτίες γιά μιά κρίση τῆς ἔθνικης ταυτότητας —φαινόμενο πρωτόγνωρο γιά τούς Ἕλληνες. Ἐπρεπε τώρα ν' ἀποδείξουν ὅ,τι πρῶν λίγα χρόνια ὄρισκόταν στόν κύκλο τοῦ αὐτονόμου, ν' ἀποδείξουν τή συγγενεία τους μέ τούς ἀρχαίους —τήν ἐνότητα στό χρόνο— ν' ἀποδείξουν τή συγγενεία τους μέ τούς ἀμφισβητούμενους πιά πληθυσμούς τῆς Βαλκανικῆς —τήν ἐνότητά τους στό χώρο. Ἐπρεπε ἐπίσης ν' ἀποδείξουν πῶς ὑπῆρχαν ἐλπίδες γιά τό μέλλον.

Βέβαια κυρίως μέ τήν ἱστορία προσπάθησαν ν' ἀπαντήσουν. Τό περιφρονημένο ὡς τότε Βυζάντιο μπορούσε νά ἀποτελέσει τόν κρῖκο τῆς ἐνότητας —ἀρκεῖ νά δειχνόταν ὅτι ἀποτελοῦσε κράτος ἑλληνικό. Ἀλλά παράλληλα μέ τήν ἱστορία, ὑποδοθηθικά, καί σέ μικρότερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι ἄλλοι, οἱ Ἕλληνες ἀναζήτησαν, ὅπως καί οἱ Γερμανοί, οἱ Τσέχοι, οἱ Οὐγγροί, οἱ Σκῶτοι, ὅλοι οἱ λαοί, ὅσοι τό χρειάζονταν, ἀναζήτησαν τή βοήθεια τῶν ἀπλοϊκῶν τραγουδιῶν πού θά ἀποδείκνυαν ἀπό τή μιά τή συνέχεια στό χρόνο, ἀπό τούς προομηθικούς καιρούς ὡς σήμερα, ἀπό τήν ἄλλη τή συνέχεια στό χώρο, κι ἀπό κοντά τίς αὐτοφρεῖς ποιητικές ἰκανότητες τοῦ λαοῦ —τεκμήριο

τοῦ φωτεινοῦ μέλλοντος τῆς ἔθνικης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς.

Προτοῦ τελειώσουμε, ἄς ἐπιμείνουμε λίγο στή μιά ἔκδοση τοῦ 1852: *Ἀσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος μετά μελέτης περί μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, ὑπό Σπυριδῶνος Ζαμπέλιου. Τά δημοτικά τραγούδια πλάι πλάι μέ τήν ἱστορία, καί μάλιστα μέ τήν ἱστορία πού συνδέει τήν ἀρχαιότητα μέ τόν νεότερο ἑλληνισμό. Αὐτή ἡ προλογική μελέτη καταλαμβάνει τά δύο τρίτα τοῦ βιβλίου, 600 σελίδες περίπου. Θά μεταφέρω δειγματοληπτικά μονάχα δύο χωρία. Μιλώντας γιά τήν Ἄλωση, ὁ Ζαμπέλιος καταλήγει: «ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΖΕΤΑΙ, ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΜΕΝΕΙ ΟΡΘΙΟΝ. Ἐκτοτε τό σπαθί καί τό τραγούδι εἶναι οἱ δύο του ἀχώριστοι σύντροφοι». Καί πάλι γιά τά πρῶτα μετά τήν Ἄλωση χρόνια: «Τότε ἐγεννήθη ἡ ποίησις (...) προμηνύτρια καί προηγήτειρα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου καί διασημοτέρου γένους τῆς Εὐρώπης». Λοιπόν, τά δημοτικά τραγούδια γεννήθηκαν μόλις χάθηκε ἡ πολιτική ἐλευθερία, καί προμηνύουν ἀκριβῶς τήν ἀνάκτησή της. Τό ἴδιο ξεκάθαρα βλέπει καί τό τέλος τους ὁ Ζαμπέλιος: ὁ πολιτικός στίχος, ὁ λαϊκός δηλαδή δεκαπεντασύλλαβος, ἡ ἀπλή «ἀγοραία» γλώσσα καί ὁ κλέφτης, «ὁ ἀνώνημος οὔτος τῆς Ἀναγεννήσεως μελοποιός (...) περὶ τήν αὐτὴν ὡς ἔγγιστα ἐποχὴν θέλουσιν ἀποσυρθεῖ τῆς σκηνῆς, ἦγον τότε ὅτε σύμπαν πολιτικῶς τό γένος ἀποκατασταθῆσεται». Σπάνια συγγραφέας ἔχει τόση πεποίθηση στόν ἑαυτό του, ὥστε νά διατυπώνει τίς ἐπιθυμίες του ὡς ἱστορικές νομοτέλειες.

Φτάσαμε στό τέλος, δηλαδή στήν ἀρχή. Ἡ ἑλληνική λογιόσυνη γνώρισε τό δημοτικό τραγούδι ἀπό τόν Ζαμπέλιο. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Νικόλαος Πολίτης θά πάρει στούς ὦμους του τό ἔργο τῆς συστηματικῆς συλλογῆς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Οἱ δρόμοι ἀπό τούς ὁποίους πέρασε ἡ ἑλληνική λαογραφία εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ἄν κάτι πρέπει νά κρατήσουμε, εἶναι πῶς τά δημοτικά τραγούδια ἀνακαλύφθηκαν ἀπό τόν γραπτὸ πολιτισμὸ ὅταν εἶχαν κάτι νά τοῦ προσφέρουν —ὅπως ὅλα τά πράγματα: «Ὁ ζητῶν εὐρήσεται», λέει τό Εὐαγγέλιο. Κι αὐτό πού εἶχαν νά προσφέρουν στούς Ἕλληνες, ὅπως καί σ' ὄλους τούς ὑπόλοιπους εὐρωπαϊκούς λαούς —γιατί ἡ ἀνακάλυψη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δέν συνιστᾷ ἑλληνικότητα, κάθε ἄλλο, εἶναι κομμάτι τῆς ἐνταξῆς μας στήν εὐρωπαϊκή ἰδεολογία — αὐτό πού εἶχαν λοιπόν νά προσφέρουν ἦταν στοιχεῖα γιά τή συγκρότηση τῆς ἔθνικης ταυτότητας.

Ὅμως οἱ κίνδυνοι πάντα ἔλλοχεύουν, οἱ ἀντιφάσεις προβάλλουν πάντα ἀκάλεστες. Ἡ ταυτότητα πού προέκυψε ἀπό τήν ἐνσωμάτωση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν κατάντησε συχνά παραμορφωτικός καθρέφτης, πού ἐκρυβε τόν πῖο πολῦτιμο ἑαυτό μας: τά ἔθνη σὺνολα, ὅπως ὅλα τά σὺνολα, εἶναι μείγματα πού διαρκῶς μεταβάλλονται, κι ὅποιαδήποτε ταυτότητα εἶναι στατική, ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά τὰ ἐκφράσει ἐπαρκῶς. Γιὰ νά ἐννοήσουμε τόν ἑλληνισμό —ο *altra cosa*— χρειαζόμαστε μιά συνθετική ματιά, πού νά συλλαμβάνει τήν πολυσπερμία καθὼς καί τή ρευστότητα, ρευστότητα ὄχι μόνο μέσα στό χρόνο, ἀλλά καί συγχρονική. Γι' αὐτό ἡ μελέτη τῆς δευτέρας ζωῆς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τῆς ζωῆς τους σὺν ταυπωμένα βιβλία —γιατί ὑπάρχει καί μιά τρίτη, ἡ ζωὴ τῶν δισκῶν καί τοῦ ραδιοφώνου— μονάχα τότε μπορεῖ νά φέρει κέρδη, ὅταν τήν ἀντιμετωπίσουμε ὡς ἕνα μονάχα ἀπὸ τά πολλὰ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ παρόντος πού πρέπει νά μελετοῦμε, μήπως καί καταλάβουμε κάτι περισσότερο γιά τή μιά, τή μοναδική ζωὴ πού ζοῦμε ἐμεῖς.

«ΤΟ ΦΥΛΟ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ»*

του Κώστα Σταμάτη

Εχω την τιμή και τη χαρά να παρουσιάσω ένα βιβλίο αξιέπαινο και αξιοθαύμαστο. Αξιέπαινο, επειδή αποτελεί καρπό μιάς εντυπωσιακής συνέργειας πολλών γυναικών από την Ελλάδα και τό εξωτερικό, οι οποίες διοργάνωσαν υποδειγματικά ένα πολυπρόσωπο συνέδριο. Και αξιοθαύμαστο, διότι τό συνολικό επιστημονικό επίπεδο των γραπτών εισηγήσεων κινήθηκε σε ένα επίπεδο ασυνήθιστα ύψηλό. Χωρίς καμία υπερβολή, ό τόμος αποτελεί σταθμό για τίς επιστήμες του ανθρώπου στά ελληνικά εκδοτικά πράγματα. Συμβολές από διαφορετικές γνωστικές περιοχές έρχονται να φωτίσουν την προβληματική των δικαιωμάτων και τίς ιδιότητες του πολίτη από τί σκοπιά του ήμίσεος πληθυσμού τίς Γής, των γυναικών, μέ υπερασπιστική δύναμη και θεματική πληρότητα.

Δέν θά είχε νόημα να υπενθυμίσω τά πολυσιχιδή περιεχόμενα του πλούσιου τόμου, τούς τίτλους των εισηγήσεων και τά ονοματεπώνυμα των εισηγητριών τους. Νόημα θά είχε, μέ άφορμή αυτό τό έπιφανές εκδοτικό έπίτευγμα, να αναστοχασθούμε πάνω στα κανονιστικά σημαινόμενα των δικαιωμάτων, καθώς και τίς ιδιότητες του πολίτη ως φορέα αυτών των δικαιωμάτων. Οί σκέψεις πού ακολουθούν έπιθυμούν απλώς να θίξουν ορισμένες ουσιώδεις πτυχές αυτού του ζητήματος ως προβλήματος τίς σύγχρονης πρακτικής φιλοσοφίας.

Α. Έπιτρέψτε μου να ξεκινήσω μέ τόν έντοπισμό κάποιας άμφιθυμίας άπέναντι στα δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη, όπως συναντάται σε αρκετές φεμινιστικές αναλύσεις. Η άμφιθυμία αυτή σχετίζεται μέ μιά σημασιολογική άμφιρρέπεια τίς άνάλυσης, αλλά και μέ μιά μάλλον άσταθή κατανόηση των άξιολογικών συμφραζομένων τίς.

Άπό τί μία πλευρά σοβαρές ιστορικές και κοινωνιολογικές γυναικείες σπουδές άποκαλύπτουν τόσο θεσμικούς όσο και έμπρακτους άποκλεισμούς στην κανονιστική έμβέλεια των δικαιωμάτων και τίς ιδιότητας του πολίτη. Φέρουν στο φώς θεσμικές περικοπές στην άπόλαυση των δικαιωμάτων από τούς γυναικείους φορείς τους. Παρακολουθούν την ιστορική και συχνά αίματηρή διεύρυνση του κανονιστικού βεληνεκοϋς των δικαιωμάτων προς όφελος κατηγοριών του πληθυσμού αρχικά άποκλεισμένων. Η άκόμη διαλευκαίνουν έστιές και αίτίες έμπρακτων περιορισμών σε βάρος των γυναικών, μολονότι, ένδεχομένως, στίς ιστορικές ύπαρκτές κοινωνίες, έχουν έπι-

συμβεί κάποιες κρίσιμες μεταρρυθμίσεις των θεσμών προς τό καλύτερο.

Άπό την άλλη πλευρά, ώστόσο, δημιουργείται ή έντύπωση ότι σε παρόμοιες αναλύσεις ή εύλογη κριτική των ύπαρχόντων θεσμών και των κοινωνικών διαρθρώσεων συμπαρασύρει και την ίδια την ισχύ θεμελιωδών αρχών για τά ίδια τά δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη. Άπό την άναποτελεσματική έφαρμογή των αρχών στην πράξη αφήνεται να νοηθεί ότι πάσχουν οί ίδιες οί αρχές. Τούτο όμως είναι κάτι τελείως διαφορετικό και κατά τί γνώμη μου επιστημονικά μέν άστόχαστο, ήθικοπλαστικά δέ άπερίσκεπτο.

Παρόμοια στάση έλέγχεται κατ' αρχάς επιστημονικά. Συγχείει τό ζήτημα τίς ισχύος κάποιων αρχών μέ τό ζήτημα τίς άποτελεσματικότητάς τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Άλλά και άποβαίνει άνεύθυνη ήθικοπολιτικά. Διότι, αντί να αξιώνει την εύθυγράμμιση τίς πραγματικότητας προς τό περιεχόμενο των αρχών, μοιάζει να καταγγέλλει έμμέσως τίς ίδιες τίς αρχές. Προς άποφυγήν τυχόν παρεξηγήσεων, ως άναγνωρίζουμε δίχως τόν παραμικρό δισταγμό ότι και οί ίδιες οί συγκροτητικές αρχές μιάς κοινωνίας ένδέχεται να έμπεριέχουν άξιοκατάκριτες πλευρές. Άλλ' έν τοιαύτη περιπτώσει, όφείλουμε να έχουμε την κριτική έτοιμότητα να διακρίνουμε τί άκριβώς σε αυτές είναι άξιο διαφύλαξης και τί άξιο υπέρβασης.

Έστο, λόγου χάριν, μία κριτική άποτίμηση, από γυναικεία σκοπιά, τίς ιδιότητας του πολίτη, όπως αυτή έχει έμπλουτισθεί στα σύγχρονα συντάγματα — τίς ύστερης νεωτερικότητας —, μέ τί γενίκευση τίς καθολικής ψηφοφορίας, αλλά και μέ την καθιέρωση κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, πλάι στίς κλασικές άτομικές έλευθερίες. Έντελώς δικαιωματικά μιά κριτική κοινωνική άνάλυση μπορεί να έπισημάνει, φερ' ειπείν, ότι, παρά την τυπική ισότητα άνδρών και γυναικών στην πολιτική συμμετοχή, ουσιαστικά ή κατά φύλα πολιτική συμμετοχή παραμένει άνιση σε βάρος των γυναικών. Μυριάδες έμπειρικές έρευνες θά μπορούσαν άνέτως να στηρίξουν παρόμοιο πόρισμα.

Παρά ταύτα, και άν άκόμη μένουμε στο περιγραφικό επίπεδο των έμπειρικών διαπιστώσεων, άτελείωτη σειρά έμπειρικών έρευνών μās πείθει ότι ή κατανομή ισχύος στην πολιτική σφαίρα διαφόρων κοινωνιών γίνεται μέ ποικίλους άνισότιμους τρόπους, άνάλογα μέ τό κριτήριο πού ή έρευνα επιλέγει. Τά σύγχρονα πολιτικά συστήματα έγκλείουν άθέατα φίλτρα έπιλογής, τά όποια συλλειτουργούν (α) σε βάρος τίς μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων και όχι μόνο σε βάρος των γυναικών. Ένώ (β) και μεταξύ των ίδιων των γυναικών ή ένταση και ή έκταση τίς επίδρασης τους άποβαίνει έξαιρετικά διαφοροποιημένη.

* Κείμενο όμιλίας για τί δημόσια παρουσίαση του βιβλίου: *Τό φύλο των δικαιωμάτων. Έξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, πού εκδόθηκε από τό Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Έρευνών Διοτίμα, στίς εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα 1999, σελίδες 565. Η παρουσίαση έγινε στη «Στοά του Βιβλίου» στην Άθήνα, 4 Μαΐου 1999.

Θά άρχισω από τό δεύτερο σημείο, τό όποιο γίνεται και ευκολότερα άντιληπτό. Η περιορισμένη πολιτική συμμετοχή τών γυναικών είναι γεγονός άδιαμφισβήτητο. Παρά ταύτα, πρώτον, δέν κατανέμεται όμοιόμορφα στό έσωτερικό του γυναικείου πληθυσμού. Αύτός δέν είναι καθόλου ενιαίος, από τήν άποψη τής ταξικής του σύνθεσης, τό μορφωτικό επίπεδο, τήν επαγγελματική έμπλοκή τών γυναικών στην άγορά εργασίας και ούτω καθ' έξής. Και δεύτερον, ή πολιτική συμμετοχή παρεμποδίζεται ή διευκολύνεται και από δομές συνολικής κοινωνίας. Τέτοιες είναι, μεταξύ άλλων, οι προνοιακές λειτουργίες ενός αναπτυγμένου κοινωνικού κράτους, καθώς επίσης μορφές κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, συμμετοχής τών εργαζομένων σε επιχειρήσεις κλπ. Κατά συνέπεια, μία έμμομή τής άνάλυσης σε κατά φύλα διαφορισμό τής πολιτικής συμμετοχής, κατ' αποκλεισμόν άλλων παραμέτρων, θά ήταν μονομερής και ανακριδής.

Ός προς τό πρώτο σημείο τώρα. Η άνισότιμη πολιτική συμμετοχή και ό πραγματικός καθορισμός του περιεχομένου τών πολιτικών άποφάσεων σχετίζεται πρωτίστως με τις ύπάρχουσες δομές κοινωνικής άνισότητας και εκμετάλλευσης, με τόν ύπάρχοντα καταμερισμό εργασίας. Σε μειονεκτική μοίρα, εν τή λειτουργία αυτών τών δομών, τίθενται έξ άντικείμενο όλοι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, πού, στερούμενοι μέσων παραγωγής και εργασίας, ώθούνται νά έξεύρουν τούς άναγκαίους πόρους ζωής πουλώντας τήν εργατική τους δύναμη στός κατόχους μέσων παραγωγής και εργασίας. Η θεμελιακή αυτή άνισότητα αναπαράγεται ποικιλοτρόπως και στη λειτουργία τής ίδιας τής πολιτικής σφαίρας, στις διαδικασίες δημόσιας διαδούλευσης και λήψης πολιτικών άποφάσεων. Με τις προηγούμενες εκτιμήσεις γίνεται φανερό ότι ακόμη και μία έμπειρική καταγραφή τής πραγματικότητας προαπαιτεί πάντως ένα έννοιακό πλαίσιο αναλυτικά έπεξεργασμένο. Και ότι αυτό τό τελευταίο είναι έμφορο από άξιακές δεσμεύσεις, άλλοτε ρητές και άλλοτε ύπόρητες.

Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, ό «λαός» αναγορεύεται μέν σε κυρίαρχο, πλην όμως δέν αυτοκυβερνάται, ούτως ή άλλως. Κυβερνά ή κυβερνηση πού σχηματίζεται από τό πλειοψηφούν κόμμα, στό όνομα του λαού και χάρι σε μία όμορροπη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σε δημοκρατίες αυτού του τύπου, με καπιταλιστικό ύπόδαθο σχέσεων παραγωγής και άνταλλαγής, ή άνισοκατανομή κοινωνικής έξουσίας και οικονομικής ισχύος διαπερνά και τήν ίδια τήν πολιτική σφαίρα.

Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού ή πολιτική σφαίρα καταντά ύποτελής στη διεθνοποιούμενη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης. Έτσι, ύποτονθορίζει ή ίδια ή πολιτική συμμετοχή, αφού θεωρείται ότι ή ένωμένη πολιτική δούληση μεγάλων τμημάτων του εκλογικού σώματος αποβαίνει άνίσχυρη νά καθορίσει τούς πολιτικούς όρους τής κοινωνικής κυριαρχίας. Τά πολιτικά συστήματα παλινδρομούν έτσι σε καθεστώα φιλελεύθερης όλιγαρχίας. Η ίδια ή έννοια του πολίτη αποστραγγίζεται, οι πολίτες ύποβιβάζονται σε ύπηκόους μιας άπολυταρχίας τών άγορών. Η τρέχουσα άσκηση τής πολιτικής εκπίπτει στη συνείδηση τών ανθρώπων, άνδρών και γυναικών, ως τελετουργία άποξενωμένη από τις πραγματικές άνάγκες τους, άσχετη ή και έχθρική προς τόν όρίζοντα τών θεμιτών προσδοκιών τους. Έξάλλου, με τήν όλοσχερή παραίτηση από τήν πολιτική δέσμευση για πλήρη άπασχόληση, πνκνώνουν άσταμάτητα οι τάξεις τών άνεργων και περιθωριοποιούμενων ανθρώπων.

Είναι επάναγκες, ώστόσο, νά διαθέτουμε μία κατά τό δυνατόν καθαρή ιδέα για τό περιεχόμενο παρόμοιας, καθ' όλα θεμιτής, κριτικής. Αυτό πού επισύρει τήν κριτική δέν είναι τό δημοκρατικό ιδεώδες. Είναι άντιθέτως ή διάκριση τών δημοκρατικών όρων πού προς στιγμήν είχαν επιβληθεί στην καπιταλιστική κυριαρχία, στη φάση του κοινωνικού κράτους. Έπαναφέρεται δηλαδή τό άκανθώδες πρόβλημα τής συναρμογής καπιταλισμού και δημοκρατίας. Και ανακινούνται εκ νέου ζητήματα, όπως ό δημοκρατικός συλλογικός αυτοκαθορισμός τών ανθρώπων, ως προς τούς ίδιους τούς όρους τής κοινωνικής παραγωγής. Τίθεται δηλαδή ως ζητούμενο ό επανακαθορισμός και του ίδιου του δημοκρατικού ιδεώδους. Όχι όμως ως άπόρρησή του, αλλά ως ριζοσπαστικοποίηση και έμπλουτισμός του, με κανονιστικούς όρους πού νά υπερβαίνουν τά στενά πλαίσια τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Τό ύποκείμενο τής πολιτικής δράσης είναι άλλωστε άλληλένδετο με τό άντικείμενό της, με τό περιεχόμενο του πολιτικού πράττειν και με τις ύπαρκτηές δυνατότητές του για άνάμρφωση τής κοινωνικής ζωής. Άς φαντασθούμε προς στιγμήν ότι επιτυγχάνεται οι όροι του κοινώς και εύ ζήν νά καταστούν άντικείμενο ουσιαστικής πολιτικής διαδούλευσης. Κάτι τέτοιο θά συνεπαγόταν πιθανότατα ότι τό διακύβευμα τής πολιτικής συμμετοχής καθίσταται πλέον όρατό, τό περιεχόμενό της άπτό, και ότι μετατοπίζονται τά ίδια τά όρια του έπιφάνου προς τήν περιοχή του έπιθυμητού. Υπό τούς όρους αυτους δέν θά προσφέρονταν άραγε έπαρκή κίνητρα και άποχρώντες λόγοι για τήν κινητοποίηση τών ανθρώπων, άνδρών και γυναικών; Ός πολιτικών ύποκειμένων πού θά διεκδικούσαν νά όρίσουν συλλογικά και αυτόνομα τούς όρους τής ζωής τους, έναντιόν τών ετερόνομων καταναγκασιών πού οι ύφιστάμενες δομές κοινωνικής άνισότητας άσκούν επάνω τους;

Για νά επανάλθω σε όρισμένη άμφιταλάντευση πού διαφαίνεται σε άρκετές φεμινιστικές προσεγγίσεις, άξίζει από αναλυτική άποψη νά γίνει μία βασική, διπλή διάκριση. Ένα ζήτημα είναι ότι οι ύπάρχοντες νομικοπολιτικοί θεσμοί και κοινωνικές πρακτικές εν γένει δέν διασφαλίζουν έπαρκώς για τις γυναίκες τήν ισότιμη άπόλαυση τής έλευθερίας, άτομικά και συλλογικά, ιδιωτικά και δημόσια. Και άλλο ζήτημα είναι κατά πόσον οι ίδιες οι άρχές τής ισότιμης άπόλαυσης τής έλευθερίας μπορούν νά πλήττονται από καταστάσεις πραγματικής τάξεως.

Έστω ότι στην κοινωνική πραγματικότητα όντως περιστελέεται, είτε θεσμικά είτε έμπρακτα, ή ισότιμη άπόλαυση τών δικαιωμάτων και τής ιδιότητας του πολίτη από τις γυναίκες. Έν τοιαύτη περιπτώσει, όμως, αυτό πού πρέπει νά αλλάξει είναι ή θεσμική και κοινωνική πραγματικότητα. Όχι φυσικά τό θεμελιώδες δικαίωμα τών γυναικών νά άπολαμβάνουν, κατά αυτόνομη κρίση, τών δικαιωμάτων τους ή νά δρούν ως αυτόνομα πολιτικά ύποκείμενα. Άν λοιπόν κάτι πρέπει νά αλλάξει, αυτό δέν είναι τό θεμελιώδες δικαίωμα για τό όποιο όμιλούμε, αλλά οι πτυχές τής πραγματικότητας πού άπάδουν προς αυτό.

Κάπως έτσι μονάχα είναι δυνατόν νά άσκηθεί κοινωνική κριτική. Είτε διότι τό ύπάρχον ύπολείπεται έναντι άρχών πού κατ' άρχήν ισχύουν εντός αυτού (έσωτερική κριτική). Είτε διότι τό ύπάρχον άποδεικνύεται κατώτερο έναντι ποιοτικά άνώτερων άρχών, οι όποιες δέν ισχύουν εισέτι (έξωτερική κριτική). Άλλά και ως προς τις ίδιες τις άρχές, άρμόζει νά γίνεται

μία καιρία διάκριση, ἀφ' ἐνός ὡς πρὸς τὸ ἱστορικό πλαίσιο διαμόρφωσης καὶ σταδιακῆς ἀνάπτυξής τους, ἀφ' ἑτέρου ὡς πρὸς τὸ ἱστορικό πλαίσιο ἰσχύος τῶν ἀρχῶν αὐτῶν.

Β. Μὲ τίς προηγούμενες, μεθοδολογικῆς χαρακτῆρα προφυλάξεις, ἀξίζει νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὸ περίφημο ζήτημα τῆς οἰκουμενικότητας τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη. Ἀπὸ ποικίλες πλευρῆς (π.χ. ἀπὸ μεταμοντέρνα ἢ φεμινιστικά ρεύματα ἰδεῶν) ὑποστηρίζεται γενικῶς ὅτι πρόκειται γιὰ «ψευδῆ» οἰκουμενικότητα. Ὡς ἐπιχείρημα χρησιμοποιεῖται ὅτι τὸ ἐθνικὸ κράτος ἱστορικά διαχωρίζει τοὺς ἡμεδαποὺς ἀπὸ τοὺς ἀλλοδαποὺς, ἐνῶ καὶ μεταξὺ τῶν ἡμεδαπῶν πολιτῶν πλείστοι ὅσοι περιορισμοὶ καὶ ἀποκλεισμοὶ ἔχουν ἐκδηλωθεῖ ἱστορικά, π.χ. σὲ βάρους γυναικῶν. Ἔτσι, λέγεται, ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους δικαίου «βασίσθηκε ἐγγενῶς σὲ ἓνα δυτικοκεντρικὸ, ἀστικὸ καὶ ἀνδρικό πρότυπο». Ὅποτε ἡ ἐξαγγελλλόμενη οἰκουμενικότητα τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, πού συνδέονται μὲ τὸ δημοκρατικὸ κράτος δικαίου, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐπίπλαστη.

Παρόμοια τοποθέτηση ἐγκλείει ὁπωσδήποτε ὁρισμένο βαθμὸ ἱστορικῆς ἀλήθειας, κυρίως ὡς πρὸς τὴ διάπλαση τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη. Πράγματι, ἀληθεύει ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη ἀρχικῶς, σὲ φιλελεύθερα καθεστῶτα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα, στὴν Εὐρώπη καὶ τὴ Βόρεια Ἀμερικὴ, συγκροτήθηκε στὴ βάση ἐνός ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ. Δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν ἔχαν ὅλοι οἱ ἄρρενες ὑπήκοοι καὶ μόνον αὐτοί, κατ' ἀποκλεισμόν τῶν γυναικῶν. Ἀλλὰ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι εἶχαν μόνον ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκαν στὰ εὐπορότερα κοινωνικά στρώματα (ἐνεργητικοὶ καὶ παθητικοὶ πολῖτες). Ἀντιθέτως, ὅμως, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, αὐτὰ ἐξαρχῆς καὶ κατ' ἀρχὴν εἶχαν ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀσχετῶς φύλου, ἐθνικότητας, φυλῆς, κοινωνικῆς καταγωγῆς, κοσμοθεωρητικῶν πεποιθήσεων κλπ.

Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν κουτσουρεμένη ιδιότητα τοῦ πολίτη, ὅπως αὐτὴ ἀναγνωρίσθηκε ἀρχικὰ στὰ φιλελεύθερα, ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτεύματα, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἀναγνώρισή της συνδέθηκε μὲ ἓναν ἀνοικτὸ κανονιστικὸ ὀρίζοντα. Δικαιολογητικὴ βάση της ἦταν ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος αὐτονομίας, *δυνητικά* γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς διεκδίκησε ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο τους, νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς ἰσότιμοι φορεῖς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, μὲ ὅρους ἀτομικῆς αὐτονομίας καὶ συλλογικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ.

Μονάχα πού κάτι τέτοιο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ μίαν ἐκ τῶν ἄνω θέσμιση, μὲ μίαν ἀνέξοδη διακήρυξη, ἔστω καὶ εἰλικρινῆ, ἀπὸ τοὺς κρατοῦντες. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ὑπόθεση πρωτίστως τῶν ἴδιων τῶν καταπιεζομένων — τῶν γυναικῶν, μεταξὺ ἄλλων — καὶ ὅσων ὑφίστανται ἐκμετάλλευση νὰ ἀξιῶσουν τὴν ἰσότητη κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας γιὰ ὅλους. Ἀκριβῶς αὐτὸ συνέβη, π.χ., μὲ τὴ διακήρυξη τῆς Διεθνούς Ἐνωσῆς Ἐργατῶν (1864): «(Ἡ Διεθνὴς) θεωρεῖ ὡς καθήκον καθενός νὰ ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη ὄχι μόνον γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθένα πού πράττει τὸ καθήκον του». Ἐδῶ προβάλλεται, διὰ χειρὸς Κ. Μάρξ μάλιστα, μίαν διεκδίκηση μὲ οἰκουμενικότητα καὶ ἀνυστεροδουλία, ἐφάρμιλλη τῆς παρακαταθήκης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δονεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἰσότητη καὶ ἀδιαίρετη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία πάνω στὰ μέσα παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κριτικὴ φορὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ κληροδοτήθηκε στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα καὶ συνάμα ρεῦμα ἰδεῶν. Κατὰ τὴ γνώμη μου δύο εἶναι τὰ κρίσιμα διδάγματα ταῦ ὁφείλουμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴ συνέχιση τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος ἐκ μέρους τῆς σοσιαλιστικῆς κριτικῆς. Πρῶτον, ὅτι ἡ τυπικὴ ἰσότητα καὶ τυπικὴ ἐλευθερία ἀποτελοῦν ἀναντιρρήτως πολιτισμικὴ κατάκτηση. Ὡστόσο ἡ ἰσότητα καὶ ἐλευθερία πρέπει νὰ ἀποκτήσουν ἱστορικά οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Ὡστε κάθε μέλος τοῦ ἀνθρώπινου γένους, εἴτε ἄνδρας εἴτε γυναίκα, εἴτε νέος εἴτε ἠλικιωμένος, στὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, νὰ ἔχει ἐμπράκτως τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύσσει αὐτόνομα τὴν προσωπικότητά του ἐν κοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους καὶ σὲ ἀλληλεγγύη μὲ αὐτούς. Ὁ ἀγώνας γιὰ ἰσότητα καὶ ἐλευθερία εἶναι ἀγώνας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὄρων τῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Δεύτερον, ὅτι οἱ ἀντίστοιχες ἀρχές διεκδικοῦν στὸ ἐξῆς ἰσχύ πέρα ἀπὸ τὰ συμβεβηκότα τῆς πρώτης ἐκφανήσεώς τους, *στὰ ὄρια τῆς Δύσης, ἀπὸ ἀστὺς καὶ ἄνδρες*. Ἀκόμη καὶ ὡς τυπικὲς ἀρχές, ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία ἀποτελοῦν ἐφεξῆς ἀμετακίνητες ἀξίες νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, ἤδη ἐδῶ καὶ τώρα. Ὡστόσο, σὲ μίαν προοπτικὴ πανανθρώπινης χειραφέτησης, ἀποδεικνύονται πολὺ φτωχῆς στὸ περιεχόμενό τους. Οὐσιαστικὴ ἰσότητα καὶ ἐμπρακτικὴ ἐλευθερία ἀπαιτοῦν ἐπιπλέον τὴν ἀνατροπὴ ἢ τὸ μετασχηματισμὸ ὅλων ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ οἰκολογικῶν συνθηκῶν μέσα στίς ὁποῖες τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου γένους συνθλίβονται σὲ σχέσεις ἀνισότητος, ἀνελευθερίας, ἀναξιοπρέπειας.

Παρόμοιο αἶτημα ἔχει ἀποκληθεῖ — ἴσως ὄχι ἄδικα — ἱστορικὴ οὐτοπία. Σὲ καμία περίπτωση, πάντως, δὲν εἶναι εἴτε μίαν σωτηριολογικὴ προδοκία εἴτε ἓνα τελικὸ ἰδεῶδες. Προσωπικῶς νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν ἀπελευθερωτικὴ ρυθμιστικὴ ἰδέα, ἡ ὁποία ἐνεργοποιεῖται ἤδη στὸ ἱστορικὸ παρὸν. Ἀξιῶναι ἀπὸ καθένα καὶ καθμία, ἀπὸ τοῦδε, βραχυπροθέσμως μὲν τὴ βελτίωση τῶν ὄρων ὑπαρξῆς μέσα στὸν ὑπάρχοντα καπιταλιστικὸ κόσμον, μακροπροθέσμως δὲ τὸν ριζικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ τελευταίου. Καὶ δίχως καμία ἀμφιβολία, τουλάχιστον τοῦ ὁμιλοῦντος, πρόκειται γιὰ μίαν ἰδέαν καθολικὴν ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενο ἀναφορᾶς της, ἄρα οἰκουμενικὴν ὡς πρὸς τὸ πεδίο ἀναφορᾶς της.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω αὐτὴ τὴ σύντομη ὁμιλία μὲ ὁρισμένα σχόλια ὡς πρὸς «τὸ φύλο τῶν δικαιωμάτων». Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσῆς ἐλευθερίας γιὰ ὅλους, δὲν ἐπιτρέπεται τὸ ὑποκείμενο τῶν δικαιωμάτων νὰ διαφορίζεται κατὰ φύλον. Αὐτὸ εἶναι προδήλως ἓνα ἠθικοπολιτικὸ αἶτημα, τὸ ὁποῖο κάθε ἄλλο παρὰ ἰκανοποιεῖται στὴν πραγματικότητα τῶν ἱστορικῶς ἐγνωσμένων κοινωνιῶν. Ὅσῳκις ὅμως συμβαίνει κάτι τέτοιο στὴ θεσμικὴ ὀργάνωση τῶν ἱστορικῶς ὑπαρκτῶν κοινωνιῶν, τότε ἡ προαναφερόμενη ἀρχὴ μᾶς προσφέρει τὸ κανονιστικὸ ἔρεισμα δυνάμει τοῦ ὁποίου νομομοποιούμεσθε νὰ στηλιτεύουμε τὰ κακῶς κείμενα. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ — ὅπως καὶ ἡ φεμινιστικὴ ἐπίση — προϋποθέτει κριτήριον ἀξιολόγησις σχετικὰ μὲ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ νὰ γίνονται τὰ κοινωνικὰ πράγματα. Προσπατεῖ ἓνα ὑπόδαθρον ἀξιακῶν παραδοχῶν, δυνάμει τοῦ ὁποίου νὰ συγκροτεῖται καὶ νὰ ἐκφέρεται. Δίχως αὐτὸ καταντᾷ κλαυθμηρισμὸς καὶ αὐτοοικτιρισμὸς, ἀπλῆ γκρι-νια δηλαδή.

Ἀναμφίβολα μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν κάποια ἰδιαίτερα δικαιώματα ὑπὲρ τῶν γυναικῶν, ὅπως λόγου χάριν ἡ ἄδεια ἀπουσίας ἀπὸ τὴν ἐργασία λόγω κηφείας καὶ λοχείας. Ἀλλὰ καὶ

αυτά ακόμη τὰ δικαιώματα, κατ' οὐσίαν, δέν θεμελιώνονται σέ μία βιολογικά προσδιορισμένη κατανομή ρόλων κατά φύλα. Δέν επικυρώνουν μία αναπόδραστη βιολογική δυαδικότητα. Άνταποδεικτικά μπορούμε μάλιστα νά διανοηθούμε αντίστοιχη άδεια άπουσίας νά χορηγείται καί σέ άνδρες, σέ περίπτωση πού τό ζευγάρι άποκτά παιδί.

Τέτοια δικαιώματα, έπομένως, δικαιολογούνται, τροποποιούνται ή καί άναιρούνται μέ έκτιμήσεις κοινωνικά κατασκευασμένων ταυτοτήτων. Κατά συνέπεια αυτές οί ταυτότητες καί οί ρόλοι είναι δεκτικοί μεταβολής, άς πούμε πρός μία πραγματικά ισότιμη κατανομή εϋθυνών μεταξύ άνδρών καί γυναικών σχετικά μέ τήν καθημερινή φροντίδα τών παιδιών καί γενικότερα μέ τήν αντιμετώπιση τών βιοτικών μεριμνών.

Άλλά τότε, άν είναι ήθικοπολιτικά άθέμιτη ή διαφοροποίηση τών ανθρώπων, μεταξύ άλλων μέ κριτήριο τό φύλο τους, μήπως έτσι επιβάλλεται μία τεχνητή όμοιομορφία σέ βάρος τους, μάς έρωτά ή μεταμοντέρνα καί ένίοτε ή φεμινιστική κριτική. Πιστεύω ότι πρόκειται γιά καθαρή παρανόηση καί αυτοαναιρούμενο ίσχυρισμό. Άρμόζει νά διακρίνουμε έν προκειμένω δύο διαφορετικές έννοιες — καί αντίστοιχες σειρές ζητημάτων. Ένα θέμα είναι ή άνομοιότητα ενός έκάστου σέ σχέση πρός τούς άλλους καί αντίστοιχως ή έτερότητα εκείνων. Καί έντελώς άλλο θέμα είναι ότι ό καθείς καί καθεμία πρέπει πάντως νά γίνεται σεβαστός/ή σέ ίσοτιμία πρός όποιονδήποτε.

Η άνομοιότητα καθεμιός προσωπικότητας, άπό φυσική, κοινωνική καί πολιτισμική άποψη, είναι όντως κάτι αναπόδραστο, έν πολλοίς καί επιθυμητό. Όσο περισσότερο οί άνθρωποι θά είχαν τήν έμπρακτη δυνατότητα νά αναπτύσσουν όλόπλευρα τήν προσωπικότητά τους, τόσο περισσότερο θά άναδεικνύοταν ή μοναδικότητά της. Άπεναντίας, αυτό πού δέν είναι ούτε αναπόφευκτο ούτε επιθυμητό είναι ή άνισότητα μεταξύ τών ανθρώπων, άνισότητα είτε νομική καί πολιτική είτε κοινωνική καί οικονομική.

Η πολλαπλότητα καί ποικιλία τών γυναικείων ταυτοτήτων πάνω στήν ύφήλιο οϋδόλως παραβλάπεται άπό τή μεταχείριση όλων τών γυναικών ως ισότιμων άφ' ενός μεταξύ τους, άφ' έτέρου πρός τούς άνδρες. Έξάλλον όρισμένες άπό τίς παραδοσιακά έδραιωμένες ταυτότητες θά άξίζε όχι νά διατηρηθούν, αλλά αντίθέτως νά ξεπεραστούν, στό μέτρο πού έδράζονται σέ σχέσεις πατριαρχικές καί έξουσιαστικές. Μέ τήν έννοια αυτήν, άς μήν ύποτιμάται ότι ή ισότιμη μεταχείριση άνδρών καί γυναικών μπορεί νά λειτουργήσει παιδαγωγικά ως μοχλός έξορθολογισμού παραδοσιακών κοινοτήτων, μέ τή σταδιακή καλλιέργεια μιās νέας δημόσιας ήθικότητας, ενός νέου νομικού πολιτισμού.

Έν κατακλείδι, λοιπόν, νομιμοποιούμεστε, άνδρες καί γυναίκες, νά διεκδικούμε νά είμαστε συγχρόνως καί διαφορετικοί καί ίσοι, ισότιμοι πολίτες παρά καί πέρα άπό τή διαφορετικότητα καθενός καί καθεμιās. Καί ένόσω ή κοινωνική πραγματικότητα όρθώνει έμπόδια σέ αυτόν τόν διπλό στόχο, μέ σχέσεις κατεξουσιασμού καί κυριαρχίας, νομιμοποιούμεστε νά τίς αντιμετώπιζουμε έκάστοτε ως καταστάσεις ύπό καί πρός άρσιν. Έντούτοις, έντελής χειραφέτηση τών γυναικών μονάχα μέ έντελή χειραφέτηση του άνθρώπινου γένους θά ήταν δυνατή, άπό σχέσεις ιεραρχικές, εκμετάλλευσης, άλλοτρίωσης. Τοϋτο, όμως, όπως γίνεται άντιληπτό, είναι μία *fata morgana*. Άκόμη καί άν πλησιάζουμε σέ ύλοποίηση τών συναφών άπελευθερωτικών ιδεών, πάντα νιώθουμε ότι παρ'αμένουν ακόμη πράγματα νά γίνουν. Αυτό κι άν είναι αναπόδραστο στοιχείο τής άνθρώπινης περιπέτειας...

ΕΡΩΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Γιά τό βιβλίό του Δημ. Κυρτάτα *Χόλος Γυναικός και άλλες ιστορίες από τόν έρωτικό βίο τών αρχαίων Έλλήνων*, έκδ. "Αγρα, 1999.

της 'Αριάδνης Γκάρετζιου - Τάττη

Τό ενδιαφέρον για τήν ιδιωτική ζωή δημόσιων προσώπων, οι αλλαγές στις αντιλήψεις περί σεξουαλικότητας, ή εξάπλωση του AIDS, ή ανάπτυξη νέων επιστημονικών πεδίων όπως ή ψυχράνάλυση κλπ., δημιούργησαν τά τελευταία χρόνια τίς προϋποθέσεις για μία έντυπιακή στροφή στή μελέτη του έρωτικού βίου του αρχαίου κόσμου. "Ο,τι για πολύ καιρό είχε αποσιωπηθεί ή αντιμεταπιστεί μέ διακριτικότητα, μελετάται και αναλύεται μέ όλους τούς δυνατούς τρόπους. Βιβλία επιστημονικού περιεχομένου αλλά και «πορνογραφικό» ύλικό από τήν αρχαιότητα συναντώνται τόσο στους θεωρούμενους κατάλληλους χώρους (π.χ. μουσεία, βιβλιοθήκες, βιβλιοπωλεία) όσο και στά καταστήματα πού εφοδιάζουν μέ ένθυμιάματα τούς επισκέπτες τών αρχαιολογικών χώρων.

Η θεωρητική, ωστόσο, προσέγγιση όλου αυτού του ύλικού, πού έχει ως κοινό σημείο τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα, ακολούθησε μέχρι πρόσφατα περισσότερο τούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς τών έρευνητών και λιγότερο τά δεδομένα τής εποχής στήν όποία ανήκαν. Έτσι, φιλολογικές μαρτυρίες, άγγειογραφικές παραστάσεις, μαγικοί πάπυροι κ.ά., πού αναφέρονται στή σεξουαλική ζωή τών ενήλικων άνδρων και γυναικών, τήν παιδεραστία, τήν έρωτική μαγεία, τή γυναικεία και άνδρική πορνεία, τά άφροδίσια, τίς τελετές τής αρχαιότητας κλπ., αντιμετωπίστηκαν αρκετές φορές στό πλαίσιο τών σύγχρονων αντιλήψεων περί ήθικης. Ακόμη, προκαταλήψεις σχετικές μέ τή θέση τής γυναίκας, σχολαστικές προσεγγίσεις ή άδυναμίες στήν έρμηνεία δεδομένων μιιάς άλλης εποχής αποτέλεσαν συχνά τά πιό σοβαρά εμπόδια για μία προσεκτική άνθρωπολογική θεώρηση του θέματος. Για παράδειγμα, φαίνεται νά ξεχνάμε συνήθως ότι οι σωζόμενες λογοτεχνικές μαρτυρίες έχουν γραφτεί κυρίως από άνδρες, ενώ σπάνια γνωρίζουμε τούς αποδέκτες τών είκαστικών εύρημάτων. Δέν είμαστε επίσης σέ θέση νά κρίνουμε αν οι πληροφορίες πού διαθέτουμε άπηχούν αντιλήψεις όλόκληρης τής κοινωνίας στήν όποία ανήκουν. Τέλος, μάς διαφεύγουν σέ μεγάλο βαθμό οι συμβολισμοί πού ύπολανθάνουν στά διάφορα έρωτικά έγχειρίδια, στά ύπονοούμενα τής κωμωδίας, στίς μεταφορές από τή φύση, τή στρατιωτική ζωή κ.ά. Μέ άλλα λόγια, πολλά από εκείνα πού θεωρούσαμε ως δεδομένα χρήζουν περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης.

Σέ όλα τά παραπάνω έρχονται νά προστεθοῦν και οι μεθολογικές επιλογές τών έρευνητών ή, και γιατί όχι, οι άδυναμίες του κοινού νά αποδεχτεί ριζοσπαστικές έρμηνείες. "Ας θυμηθοῦμε, για παράδειγμα, άναφερόμενοι μόνο στά τεκταινόμενα στήν έλληνική πραγματικότητα, τίς αντιδράσεις πού δέχτηκε ή προσέγγιση του 'Ι. Συκουτρή στο Συ-

μπόσιον του Πλάτωνα ('Αθήνα 1934). Τό κυριότερο όμως πρόβλημα για τόν έλληνικό επιστημονικό διάλογο αποτέλεσε, μέχρι πρόσφατα, ή εφαρμογή άνθρωπολογικών μεθόδων του προηγούμενου αιώνα. Θά θυμίσουμε μόνο δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Στήν πρώτη ανήκει ό Παναγής Λεκατσάς, ό όποιος στράφηκε κυρίως στήν άνίχνευση τών μητριαρχικών κατάλοιπων στήν αρχαία έλληνική κοινωνία. Οι θέσεις του είναι έμφανεis ακόμη και όταν καταπιάνεται μέ τήν έρμηνεία του Έρωτα ως κοσμολογικής δύναμης.¹ Στή δεύτερη εντάσσεται ό μαθητής και συνεχιστής του έργου του, ό Άνδρέας Λεντάκης, πού έμπλούτισε τήν προηγούμενη μέθοδο μέ όρους σύγχρονου προβληματισμού. Στο τετράτομο έργο του, πού εκδόθηκε μετά τό θάνατό του, διατρέχει τό σύνολο τών έρωτικών ζητημάτων εντάσσοντάς τα σέ μία ενιαία και διαχρονική σύλληψη του έλληνικού πολιτισμού.²

Αντίθετα, στόν διεθνή επιστημονικό χώρο ό προβληματισμός είναι περισσότερο εξειδικευμένος και γόνιμος. Στίς λίγες αυτές γραμμές δέν μπορούμε φυσικά νά δώσουμε ούτε καν μία σύντομη επισκόπηση τών εργασιών πού καλύπτουν σχεδόν όλες τίς πτυχές του θέματος. Έτσι θά παραπέμψουμε τόν αναγνώστη στόν χρήσιμο βιβλιογραφικό οδηγό μέ τόν όποιο συνοδεύει τό βιβλίό του ό Br. S. Thornton, *Eros. The Myth of Ancient Greek Sexuality*, 1997 (μετ. Γρ. Κονδύλης, έπιμ. Φ. Τερζάκης, Έρωσ. 'Ο μύθος τής σεξουαλικότητας στήν αρχαία Ελλάδα, έκδ. 'Οξύ, 'Αθήνα 1998, σελ. 381-418). Τό ρεύμα αυτό δέν άφησε άδιάφορο και τό έλληνικό κοινό, όπως φαίνεται από τίς μεταφράσεις γνωστών έργων πού κυκλοφόρησαν τήν τελευταία δεκαετία. Έκτός λοιπόν από τίς καθιερωμένες μελέτες τών Flacelière και Dover³, πολλά ξενογλωσσα βιβλία γίνονται γνωστά στο έλληνικό κοινό,⁴ ενώ ταυτόχρονα άναζωπυρώνεται τό ενδιαφέρον και για πιό ειδικές πτυχές του θέματος. Αποτελεί άραγε σύμπτωση ότι μεταφράζονται τά αρχαία έρωτικά μυθιστορήματα (π.χ. *Χαιρέας και Καλλιρόη* του Χαρίτωνος από τόν Β. Λεντάκη, 'Αθήνα 1995) ή άναδεικνύονται άγνωστες πλευρές τών αρχαίων συγγραφέων (π.χ. 'Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, *Τά έρωτικά και αίμοσταγή του 'Ηροδότου*. Μέ δώδεκα σχέδια του Στέλιου Μαυρομάτη, έκδ. Πατάκη, 'Αθήνα 1998);

Μέ ευχάριστη έπομένως έκπληξη, αλλά και περιέργεια, πήραμε στά χέρια μας τό καλαίσθητο βιβλίό του Δημήτρη 'Ι. Κυρτάτα, *Χόλος Γυναικός και άλλες ιστορίες από τόν έρωτικό βίο τών αρχαίων Έλλήνων*, έκδ. "Αγρα, 'Αθήνα 1999 (μέ εικόνες του 'Αλέκου Λεβίδη). Μέ τήν πρώτη κιόλας ματιά είναι σαφής ή πρόθεση του συγγραφέα νά άπα- ντήσει σέ αρκετές άπορίες πού κινούνται γύρω από τό κύ-

ριο και κείριο έρωτήματα: γιά ποιές γυναίκες και γιά ποιά αρχαιότητα μιλάμε. Στά δέκα κεφάλαια - δοκίμια, πού πρωτοδημοσιεύτηκαν στά «Ένθέματα» τής Αύγής και συνοδεύονται από συνοπτική αλλά επιλεγμένη βιβλιογραφία, οί υπότιτλοι είναι ενδεικτικοί: 1. Χόλος γυναικός, σελ. 13-33, 2. Ψόγος γυναικός, σελ. 34-43, 3. Ή μοιχαλίσ, σελ. 45-55, 4. Ή ψυχή τής πόρνης, σελ. 57-67, 5. Οί νικολαίτες και ό έλεύθερος έρωτας, σελ. 69-78, 5. Γαμικά παραγγέλματα, σελ. 79-88, 7. Τό διπλό μυστικό τής αδελφογαμίας, σελ. 89-97, 8. Έπίσκεψη σέ πορνείο, σελ. 99-112, 9. Οί πειρασμοί τών άγιών, σελ. 113-125, 10. Τά έρωτικά τής κόλασης, σελ. 127-138.

Ό συγγραφέας δηλώνει έξαρχής ότι δέν στοχεύει νά παρουσιάσει μιά έπιστημονική πραγματεία. Άπευθύνεται κυρίως στό εύρύ κοινό άνοίγοντας μικρά παράθυρα πού ρίχνουν φώς σέ σκοτεινές όψεις τής έλληνικής αρχαιότητας. Προσεγγίζοντας μέ όξυδέσκεια τά προβλήματα του γάμου, τής συζυγικής πίστης και τής πορνείας έτσι όπως διατυπώνονται από τόν Όμηρο, τόν Ήσίοδο ή τόν Ξενοφάντα, άναδεικνύει τίς αλλαγές τών θεσμικών πλαισίων και τών άντιλήψεων. Οί ψόγοι, γιά παράδειγμα, δέν είναι αυτόνομοι, ένώ οί θέσεις του Ξενοφάντα δέν άφορούν όλες τίς γυναίκες τής άθηναϊκής κοινωνίας. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του ρίχνει τό βάρος σέ μιά πιό άδικημένη περιοχή, αυτή τής ύστερης αρχαιότητας, πεδίο μέ τό οποίο είναι ιδιαίτερα έξοικειωμένος. Ό άσκητισμός, ό έλεύθερος έρωτας, ή κόλαση, οί διαφορές μεταξύ έθνικών και χριστιανών είναι όρισμένα από τά θέματα πού ό συγγραφέας άγγίζει μέ μεγάλη προσοχή αλλά και τόλμη. Οί σκέψεις του δέν έξαντλούν βέβαια όλον τόν σχετικό προβληματισμό. Άρκούν όμως νά κλονίσουν και νά τονίσουν τίς παγίδες πού ύποκρύπτονται πίσω από τά καθιερωμένα πρότυπα έρμηνείας. Όπως ό ίδιος προτείνει (σελ. 19), οί πρότασεις του «δέν είναι παρά ρωγμές στό εύρύτερα άποδεκτό πρότυπο έρμηνείας του έρωτικού βίου τών αρχαίων Έλλήνων». Ό τρόπος μάλιστα πού διατυπώνει τίς άπορίες του και καταγράφει τίς παρατηρήσεις του καταξιώνει τό έργο του ιστορικού πού όφείλει νά άποφεύγει τίς γενικεύσεις, τά άπλουστευτικά σχήματα ή τίς προβολές νεότερων έρμηνευτικών προσεγγίσεων.

Τό κέρδος πού τελικά άποκομίζει κανείς από τήν άνάγνωση του βιβλίου του Δ.Κ. είναι διπλό. Στόν είδικό μελετητή τής αρχαιότητας δίνεται τό έναυσμα και τό έρέθισμα νά έπαναποθετήσει τό διάλογο μέ νέα βάση. Στόν μή είδικό άναγνώστη δίνεται ή δυνατότητα νά κατανοήσει καλύτερα τή στάση τών αρχαίων άπέναντι στά ποικίλα έρωτηματικά πού θέτει τό ζήτημα τής σεξουαλικότητας. Έμείς, από τήν πλευρά μας, εκφράζουμε τήν εύχή και τήν έλπίδα ότι ό δρόμος πού άνοιξε γιά μιά προσεκτικότερη προσέγγιση και άξιολόγηση τών δεδομένων και τών άντιλήψεων σχετικά μέ τά έρωτικά τής αρχαιότητας θά παραμείνει άνοιχτός.

1. Βλ. Π. Λεκατοῦς, Έρωσ. Έρμηνεία μιᾶς μορφῆς τῆς προϊστορικής και όρφυκοδιονυσιακής θεοσκείας, Άθήνα 1963, 1993, και Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη, «Έρωσ και όρφυκοδιονυσιακή θεοσκεία», Ούτοπία, 20, σελ. 45-62.

2. Βλ. Α. Λεντάκης, Είναι ή γυναίκα κατώτερη από τόν άν-

δρα; Άθήνα 1986. Έερά Πορνεία, Δωρικός, Άθήνα 1990, και τήν πρόσφατη τετραλογία του, Ό Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, πού δέν έχει ακόμη ολοκληρωθεί (τόμ. πρώτος, «Ό Έρωσ στη θεοσκεία ή ή ιδεολογία του έρωτα», Καστανιώτης, Άθήνα 1997 (παρουσίαση, Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη, «Άνδρέας Λεντάκης: ό μοναχικός έρευνητής», Νέμεσις, 23, 198, σελ. 93-95), τόμ. δεύτερος, «Ή Περίοδος πριν από τήν Πατριαρχία», Άθήνα 1998, τόμ. τρίτος, «Ή πορνεία», Άθήνα 1998).

3. R. Flacilière, L'amour en Grèce ancienne, Παρίσι 1971, μετ. Ά. Καραντώνης, Ό Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, Παπαδήμας, Άθήνα 1977. K.J. Dover, Greek Homosexuality, Λονδίνο 1978 (1989), μετ. Π. Χιωτέλλης, Ή όμοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα, Άθήνα 1990.

4. Βλ. ενδεικτικά, G. Grimal, L'amour à Rome, μετ. Ν. Μ. Τσαγκά, Ό Έρωσ στην αρχαία Ρώμη, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. Ch. Sales, Les Bas Fonds de l'Antiquité, Παρίσι 1982, μετ. Κ. Τσιταράκης, Ή άλλη όψη τής αρχαιότητας, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. J. Mazel, Les métamorphoses d'Eros. L'amour dans la Grèce antique, Παρίσι 1984, μετ. Α. Άτσολάκη, έπιμ. Θ. Λουπασάκης, Οί μεταμορφώσεις του έρωτα. Ό Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, έκδ. του Είκοστου πρώτου, Άθήνα 1994. B.B. Sergent, L'Homosexualité dans la mythologie Creque, Παρίσι 1984, μετ. Έ. Πατρικίου, Ή Όμοφυλοφιλία στην έλληνική μυθολογία, Χατζηνικολή, Άθήνα 1985. E. Cantarella, L'ambiguo malano. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana, Ρώμη 1985, μετ. Παν. Α. Δημάκη, Οί γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. C. Reinsberg, Ehe, Heären und Kanbenliche im antiken Griechenland, Μόναχο 1989, μετ. Α.Γ. Γεωργοδασίλη, Ρ. Pfreimter, Γάμος, έταίρες και παιδευσατία στην αρχαία Ελλάδα, Άθήνα 1993. G. Clark, Women in Late Antiquity. Pagan and Cristian Life-styles, Όξφόρδη 1993, μετ. Σ. Κομνηνός, Οί γυναίκες στην όψιμη αρχαιότητα, Παπαδήμας, Άθήνα 1997.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ

ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΑΛΛΙΦΑΤΙΔΗΣ

Τιμάνδρα

Επτά ώρες στον παράδεισο

Το τελευταίο τριαντάφυλλο

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΚΑΡΗΣ

Νυχτερινό δελτίο

Άμυνα ζώνης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΤΑΝΙΔΗΣ

Απρόσμενα αισθήματα

Μαυρομικάλη 18, Αθήνα 106 80

τηλ. 3636 514

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

του Θανάση Κωσταβάρα

Είναι κοινός τόπος ο έντοπισμός των δύο, εκ πρώτης όψευς τελείως αντιθετικών, περιόδων στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη, της πρώτης περιόδου, της εξωστρεφούς ως πούμε (για να μην τη χαρακτηρίσουμε εύθυσ άμέσως «στρατευμένη» αυτή την περίοδο), και της μεταγενέστερης, της ώριμης περιόδου, της ενδοσκοπούμενης θά έλεγα. Η απόπειρα χαρτογράφησης και προσδιορισμού των όριων τους δεν νομίζω πως έχει νόημα, προσωπικά θεωρώ την ποίηση του Λειβαδίτη ως μία συνεχή ανέλιξη, τόσο μορφική όσο και θεματική, ή διαφορικής κοινωνικότητας στην πυκνωση της αυτοκατάδυσης, από τις πλατιαστικές συνθέσεις του άνοιχτού χώρου στο μικρό ποίημα, συνήθως, στο τέλος, πεζομορφικά διατυπωμένο, από την αναγκαστική ρητορεία της εξαγγελτικής ποίησης για σύνολα στη λυρική φόρμα για μοναχικά άτομα, με δύο λόγια από την κραυγαλέα απαγγελία στη σιωπηλή ανάγνωση.

Πάντα, πάντως, με μία δραματικότητα που μπορεί να διεκδικήσει έγκυρη συμμετοχή στην τελική διαμόρφωση του στίγματος του ποιητή. Πράγματι, ο Λειβαδίτης συντάσσει την ποίησή του είτε ως περιγραφή μιάς σκηναϊκής δράσης είτε ως υπερβατικό διάλογο (ίσως ή φιλαλληλία του είναι εκείνη που τον παρωθεί στο νά, μονίμως, διαλέγεται: τότε με έναν παιδικό φίλο, τότε με έναν σύντροφο, πραγματικό ή, συνήθως, φανταστικό, τότε με την ομάδα με την οποία συμπορεύθηκε και — συχνά-πυκνά — με τους νεκρούς, τους νεκρούς του, που συνεχίζουν να ζούν, οίωνει συνοδοιπόροι και συμπαραστάτες και συμμετοχοί πλάι του).

Όπως και να είναι, αυτή η διπολική (επίτηδες χρησιμοποιώ την έκφραση, γιατί θεωρώ σφαιρική, όχι ευθύγραμμη, την ανάπτυξη και την ολοκλήρωση του έργου του Λειβαδίτη), αυτή η σφαιρική λοιπόν κρυστάλλωση του έργου

Μαγνητοφωνημένη όμιλία από τό τριήμερο (18-20 Δεκ. 1998) συνέδριο για τον Τάσο Λειβαδίτη, που όργάνωσαν τό περιοδικό Έλίτροχος και τό Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων. Η όμιλία διαβάστηκε επίσης στο «Έναλλακτικό Βιβλιοπωλείο» στις 19 Μαρτίου τρ. έτους σε εκδήλωση που όργάνωσε για τον ποιητή ό φιλολογικός όμιλος «Τό Έγχορδο».

του δεν αποτελεί μεμονωμένη ή έντελως προσωπική ιδιότητα του. Ίσως στη δική του περίπτωση είναι πιο ανάγλυφη ή διαφορά, όλοι, εν πάση περιπτώσει λίγο-πολύ όλοι οι ποιητές της γενιάς του, δύο γενεών σωστότερα, παρουσιάζουν την ίδια εξέλιξη. Κοινά, πάνω-κάτω, διώματα, κοινές μαθητείες, κοινή καταγωγή, κοινός οί προβληματισμός, ή ιστορική πραγματικότητα, σε ό,τι αφορά τη δημιουργική περίοδο από τη δεκαετία του '50 ως τη δεκαετία του '70 άκόμα, τίς αρχές της δεκαετίας τουλάχιστον. Μετά τη διάψευση. Τη διάψευση, όχι την κατάρρευση, όχι την ήττα ή τη χρεοκοπία του όράματος.

Ότε είναι έντελως προσωπική ή έγνοια του Λειβαδίτη προς τον συνάνθρωπο, εκείνο που τον χαρακτηρίζει είναι ό τρόπος, ό παρακτικά έξομολογητικός τρόπος (με μίαν αυτομαστιγούμενη, συχνά ντοστογιεφσκική ένοχή) που εκδηλώνει την αγωνία του και τον προβληματισμό του πάνω στη μοίρα του ανθρώπου. Τό «εγώ» χρεώνεται όλες τίς άμαρτίες του κόσμου και τά πάθη του, μολονότι, είτε μιλώντας στο πρώτο ενικό είτε σε όποιοδήποτε άλλο πρόσωπο, τό εγώ, άκόμα και στίς πιο έσωστρεφείς δυθρομετρήσεις, ακούγεται, σε ό,τι αφορά τό πάντα ζωντανό όραμα, ως συνάρτηση του εμείς.

Θά έλεγα λοιπόν, άφ' ής στιγμής συνειδητοποιήσει κανείς στην ποίηση του Λειβαδίτη αυτή τη μετατόπιση, πως είναι εύκολο να άπονείμει εύσημα στην, από κάθε άποψη, πιο ώριμη περίοδο. Όταν ύποχωρεί, ως κυρίαρχο μέλημα, ή ιδεολογία, ή διακήρυξη και τη θέση τους παίρνει μιά αίσθηση που εκτείνεται από τη λύπη, τη μελαγχολία, την πίκρα και φτάνει ως την άπελπισία και τη ματαιότητα, ή ποίηση κερδίζει σε ύποβολή, σε δραματικότητα, σε πυκνότητα, σε συγκίνηση. Πάντως, θά μου άρεσε να παρεκκλίνω από τη γενική πεποίθηση και να σταθώ, έπιλεκτικά, στην πρώτη περίοδο, και μέσω αυτής της σύντομης στάσης να άποδώσω φόρο τιμής και σε κείνον και μέσω αυτού σε μίαν όλόκληρη γενιά, σε μιά πανεθνικά τραγική περίοδο της ιστορίας μας και τούς ποιητές της. Είναι καιρός, νομίζω, να ρίξουμε (επιτέλους άπροκατάληπτοι) ένα δλέμμα σε κείνη την εποχή, στην ποίηση εκείνης της εποχής, δίχως να προσπαθούμε και εμείς οί ίδιοι που τη ζήσαμε να την υπερβούμε, να την άγνοήσουμε, να τη διαγράψουμε άκόμα, αλλά να την τοποθετήσουμε μέσα στο χώρο και τό χρόνο που την εξέθρεψαν: για να μπορέσουμε όχι μόνο να την όρίσουμε, αλλά και να διακρίνουμε την

αίσθητική της ιδιαιτερότητα, νά τήν ἐξηγήσουμε, νά βροῦμε ἐν πάση περιπτώσει τήν ἠθική καί τήν πολιτισμική της ταυτότητα.

Ίδίως σήμερα, πού, ὅπως καί τότε, ἡ παρουσία τοῦ ποιητή, γενικότερα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀντίκρου καί μέσα στά γεγονότα, εἶναι ἀπαραίτητη, σήμερα λοιπόν, ὅποτε μιᾶ ἐπαπειλούμενη ἐκδαρδάρωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὀλόκληρου τοῦ πλανήτη, ἀφήνεται νά συντελεσθεῖ ἐρήμην, ἐν ἀπουσία, γιά νά μήν πῶ τῇ ἀνοχῇ ἢ καί τῇ συνεργία ἀκόμη τοῦ πνευματικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος, συνήθως, περὶ ἄλλα πολλά μερμινᾶ καί τυρδάζει.

Αὐτά λοιπόν, σήμερα. Αὐτά οἱ πνευματικοί, γενικῶς, ἀνθρωποὶ σήμερα. Ἐκεῖνοι, οἱ ποιητές ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, εἶχαν ἄλλην εὐαισθησία, ἄλλην αἴσθησι τοῦ χρόνου ἀπέναντι στήν ἱστορία διέθεταν. Σέ μιάν ἐποχή πού τὰ ἐκτελεστικά ἀποσπάσματα λειτουργοῦσαν ἐπί καθημερινῆς δάσεως, τότε δηλαδή πού ὁ φόβος, ἡ ἀνασφάλεια, ἡ μισαλλοδοξία περνοῦσαν κάτω ἀπ' τήν πόρτα τους καί τούς ἀπειλοῦσαν, τούς ἀγγίζαν, αὐτοί, οἱ ποιητές αὐτῆς τῆς γενιάς, εἶχαν τήν ἐντιμότητα καί τό θάρρος, ὡς ὑπεύθυνοι πνευματικοὶ ἀνθρωποὶ, νά συμμετέχουν ἐργῶ καί βίῳ στήν ὑπεράσπιση τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου.

Πόσοι ἀπ' αὐτούς δέν ἔστειλαν τίς ἀνταποκρίσεις τους ἀπό τὰ κολαστήρια τῆς ἐξορίας καί τῆς φυλακῆς, πόσοι δέν ἔνωσαν τή φωνή τους νά πνίγεται, πόσοι δέν ἐμποδίστηκαν νά ψελλίσουν κάτι ἀπ' τ' ὄνειρό τους ἀκόμα; «Μακρόνησος 1950» ἀναγράφεται ὡς πατρίδα —ἐκτός τῶν ἄλλων συλλογῶν βέβαια τοῦ Λειβαδίτη, πού ἔχουν τήν ἴδια καταγωγή— ἤδη στά προδρομικά *Τρία Ποίματα*.

Μέσα σ' αὐτούς λοιπόν τούς χαλεπούς καιρούς, μέσα σ' αὐτά τὰ χρόνια τῆς πίκρας καί τοῦ αἵματος, οἱ ποιητές αὐτοὶ δῆξαν στούς ταραγμένους δρόμους, δῆξαν μέσα στό φόβο καί τόν τρόμο καί προσπάθησαν νά προσφέρουν ἕνα δῆγμα στοργῆς καί συμπόνιας στόν κόσμο, χωρίς νά νοιαστοῦν μόνο γιά τόν σύντροφο καί τόν φίλο, ἀλλά πάσχισαν, φώναξαν, μάτωσαν γιά τόν ἀνθρώπο, ἀκόμα καί γιά τόν ἀντίπαλο, πού συχνά τόν ἀποκαλοῦν ἀδερφό, χρειάζεται μήπως ἄλλη ἀπόδειξη εὐαισθησίας καί ἐντιμότητας; «Ἀδερφέ μου σκοπέ», λέει στό ποίημά του «Μή σημαδέψεις τήν καρδιά μου» ὁ ποιητής μας, ἀπευθυνόμενος στόν δεσμοφύλακά του, δηλαδή, τόν καιρό τῆς Μακρονήσου (ὅσοι ἔζησαν ἐκεῖ ξέρον), στόν δασανιστή του, γιατί (τελειώνει τό ποίημα) «κάπου θαθειά της ζεῖ / τό παιδικό σου πρόσωπο».

Καί ἄς προσέξουμε κάτι ἄλλο: Ποτέ ἡ λεγόμενη στρατευμένη ποίηση δέν ὑπῆρξε φανατική ἢ παθιασμένη, ποτέ δέν κήρυξε τό μίσος, ποτέ μέσα σέ κείνη τήν τρομερή ἀδελφοκτονία δέν κήρυξε τή μανία γιά ἐξόντωση αὐτῆ ἡ γενιά ἢ ποικιλοτρόπως ἐξοντωμένη. Καί ἐπιπλέον (ἄλλη σημαντική συνεισφορά τῆς), μέ τήν ποίησή της, γίνεται ὁ ἱστορικός τῆς ἐποχῆς της, καταθέτει τίς συνταρακτικές μαρτυρίες της, ὄχι βέβαια καταγράφοντας τὰ γεγονότα (τί νά πρωτοπεριγράψει ἐξάλλου κανένας;) ἀλλά θερμομετρώντας τίς συνέπειες καί τὰ τραύματα πού εἶχαν τά γεγονότα στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Συνεχίζοντας ἔτσι μιάν ἀποστολή —ὅπως συμβαίνει μέ τή λογοτεχνία, ἡ ὁποία συνιστᾶ, συνήθως, τόν καθρέφτη τῆς ἐποχῆς της— μιάν

ἀποστολή, μέσω τῆς ὁποίας, πλεόν, ἐμεῖς οἱ παλαιότεροι μπορούμε νά θυμόμαστε, νά ἀναβιώνουμε, καί οἱ νεότεροι νά γνωρίζουν. Νά ἀντιλαμβανόμαστε, ἐν τέλει, ὅλοι τή βαθύτερη διάσταση τῆς ἱστορίας καί μέσω τῆς γνώσης αὐτῆς νά προσεγγίζουμε, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ πάντα, τήν αὐτογνωσία μας.

Ὅπως καί νά εἶναι, ὁ ποιητής, πού δέν ἔχει διανοηθεῖ, ἔστω ἀπό δειλία, γιά νά μήν πῶ ἀπό ὑστεροβουλία, νά ἀποσυρθεῖ καί νά ἀπουσιάσει, ἀλλά στό «προσκλητήριο τῶν καιρῶν» ἐξακολουθητικά καί ὑπεύθυνα φωνάζει «παρών», ἔχει δικαίωμα νά ἀντιμετωπισθεῖ, ὄχι χαριστικῶς, μέ τήν ἠθική καί τή δεοντολογία μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά, προσκομίζοντας τὰ διαπιστευτήριά του, τὰ ποιητικά του διαπιστευτήρια, νά κριθεῖ μέ αἴσθημα τιμῆς καί εὐθύνῃς. Ἄν μή τί ἄλλο, αὐτός διδάσκει τί εἶναι ὁ ποιητής, ποῖος εἶναι ὁ ρόλος του καί τό χρέος του. «Ἄν θέλεις νά λέγεσαι ἀνθρώπος», γράφει στό ὁμώνυμο ποίημά του —ὑποθήκη— ὁ Λειβαδίτης, «ἄν θέλεις λοιπόν νά λέγεσαι ἀνθρώπος, δέν θά πάψεις οὔτε στιγμή ν' ἀγωνίζεσαι γιά τήν Εἰρήνη καί τό Δίκιο. Ἐσύ, καί μέσ στή φυλακή, κάθε πρωί, θά ξημερώνεσαι πῶ νέος, ἀφοῦ ὄλο καί νέοι ἀγῶνες θ' ἀρχίζον στόν κόσμο, ἄν θέλεις νά λέγεσαι ἀνθρώπος». Ἄν θέλεις νά λέγεσαι, θά πρόσθετα, ποιητής.

Βέβαια, ὅταν ἀναφερόμαστε σέ κείνη τήν ποίηση, θά πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος της, ἕνα ἀρκετά ἴσως μεγάλο μέρος της, εἶναι φορτωμένο ἀπό μεγαλοστομία καί διακήρυξη, ὑπακούοντας πάντα στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς (ὑπόψη: αὐτό εἶχε ἀνάγκη ἕνας ὀλόκληρος κόσμος, πληγωμένος, κυνηγημένος, ἔντρομος, γιά νά πάρει κουράγιο, γι' αὐτό καί ἡ ἀναγνωσιμότητα ἐκείνα τὰ χρόνια, ἰδίως τῆς ποίησης, ἦταν πολλαπλάσια τῆς σημερινῆς), ἄν παραδεχθοῦμε λοιπόν πῶς ὁ τόπος ἐκεῖνος ἤχει ὑπερβολικός στίς σημερινές ἀπαιτήσεις, δέν θά πρέπει νά ἀγνοήσουμε πῶς ὑπάρχουν, ὄντως, ἀποσπάσματα πού ἔχουν τή δυνατότητα ὄχι ἀπλῶς νά συγκινήσουν μονομερῶς, ἀλλά καί νά ἱκανοποιήσουν τή διαχρονική αἰσθητική ἀπαιτήση. Ἄς μήν ξεχνᾶμε πῶς ὁ Σολωμός, σέ μιάν ἀντίστοιχη ἐποχή αὐτοστράτευσης, μέ τὰ σπαράγματα του, μ' αὐτά τὰ διαμάντια τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ λόγου, εὐτύχησε καί τήν ἐλληνική ποίηση νά κάνει πλουσιότερη, νά βάλει τὰ θεμέλια τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ποίησης, καί τό ἔθνος ὀλόκληρο νά τό καταστήσει πῶς ὑπερήφανο.

Μίλησα μόλις γιά «αὐτοστράτευση» γιατί καί τότε καί πρόσφατα δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιᾶ ποίηση «ἐπίστρατη», κατ' ἐπιταγήν ἢ κατ' ἀπαίτησιν, μιλάω πάντα γιά μιᾶ ὀλόκληρη γενιά, γιατί τό αἶτημα ἀποκατάστασης δέν ἀφορᾶ μόνο τόν ποιητή μας, ἀφορᾶ ἕνα σύνολο καί μακάρι ἡ περιπτώσή του νά δώσει τό ἔναυσμα γιά μιᾶ δίκαιη, συλλογική ἀναψηλάφηση.

Ἡ αὐθόρμητη, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἡ συναισθηματικῆς κυρίως φύσεως ἐπιλογή τοῦ Λειβαδίτη, ἡ ἀπόφασή του νά ἀφωσιωθεῖ σέ μιᾶ ποίηση ἀνθρωποκεντρική, μέ ὅλες τίς συνέπειες πού μπορεῖ νά περικλείει μιᾶ τέτοια ἀπόφαση, διαπιστώνεται κιόλας ἀπό τό πρῶτο του βιβλίο, ἀπό τίς πρώτες ὡς τίς τελευταίες καταθέσεις του. Ἐν πάση περιπτώσει, πρώτη προμετωπίδα πού εἶναι χαραγμένη στήν ἀνατολή τοῦ ἔργου του, εἶναι μιᾶ φράση τοῦ Σταντάλ (χαρακτηριστική ἢ ἐπιλογή της ἀπό τόν ποιητή). «Ἄρετή» λέει τό μόνο «εἶναι νά ἀγωνίζεσαι γιά τήν εὐτυχία τῶν ἄλλων».

Έν κατακλείδι, δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μιά ποίηση ξεπερασμένη (άκόμα καί άν δέν επακολουθοῦσαν τά γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας) ἀλλά μέ μιά ποίηση πού θρῖσκειται σέ ἀπόλυτη συγχρονία μέ τήν ἐποχή πού γράφτηκε, μέ μιά ποίηση δηλαδή πού ἐκφράζει αὐθεντικά τούς συσχετισμούς γλώσσας καί χειρονομίας μέ τίς ὁποῖες μπορούσε κανεῖς (καί μπορεί) νά ἐπικοινωνήσει ποιητικά μέ ἕνα πλάττο δεδομένο κοινό. Πρόκειται γιά μιά ποίηση πού καταγράφει, ὡς ἀδιάφυστη μαρτυρία, τή ρητορική τῆς ἐποχῆς. Καί ποιά εἶναι ἀκριβῶς τά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς ρητορικής; Ὁ Λειβαδίτης ἐκείνης τῆς περιόδου τά ἔχει σέ ὑψηλό βαθμό καλλιεργήσει, ὥστε νά μπορέσει νά τά οικειοποιηθεῖ:

α) Μιά αἴσθηση ἀπαγγελίας, ἐν μέσω πλήθους καί ὄχι ὑπεράνω, δείχνοντας ἔτσι ἐκείνη τή μοναδική ἐγγύτητα ἀνθρώπου μέ ἄνθρωπο πού δίνει τόν ἐξαιρετικά αὐθεντικό τόνο τοῦ συμπάσχοντος στήν ποίησή του.

β) Μιά ἀσυγκράτητη ἀνάγκη νά καλύπτεται μέ λόγια ἡ σιωπή πού προκαλοῦσε ἡ δυστυχία, ὁ φόβος, ἡ ἀπόγνωση καί οἱ κακουχίες τοῦ κατατρεγμοῦ ἀπ' ἑνός καί ἡ ζωτική ὁρμή γιά ἀντίσταση ἀπ' ἐτέρου. Ἡ ἀνάγκη νά καλυφθεῖ μέ λόγια τό κενό μεταξύ τοῦ «ἐγώ» καί τοῦ «εμεῖς», νά μηδενισθεῖ ἡ ἀπόσταση ἀπό τόν ὁμιλοῦντα ποιητή πρὸς τό πλῆθος τῶν συνανθρώπων, μέ τούς ὁποίους προσπαθοῦσε νά ταυτισθεῖ.

γ) Μιά ἔντονα δραματική οἰκονομία στήν ὀργάνωση τοῦ ποιητικοῦ λόγου: Ὁ ὑποστασιωμένος ποιητής, σάν ἴσος μεταξύ ὄλων, ὁμιλεῖ σέ πρῶτο πρόσωπο, ἀπευθύνεται ἄμεσα πρὸς ἕνα ὑποθετικό πλῆθος, ξεχωρίζοντας ταυτόχρονα, γιά νά τό ζωντανέψει καί νά τό χρωματίσει, πρόσωπα τά ὁποῖα ἐπικαλεῖται, συχνά κατονομάζοντάς τα, χρησιμοποιώντας ἐρωτηματικά, ἀποσιωπητικά, σπαρακτικές χειρονομίες καί συγκλίσεις, ἐγκραυστικά αἰσθήματα πού πυρακτώνουν τό λόγο, καθῶς καί ἀκατάσχετες ἐπαναλήψεις λέξεων γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπίταση, ὅπως στά ἔξορκα.

δ) Χρησιμοποιεῖ ὅλη τήν ποιητική του δύναμη καί προπάντων τόν ἀκριβό του λυρισμό γιά νά κάνει εὐλύγιστη τήν ξύλινη ρητορική τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ἀγῶνων, κατορθώνοντας, ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως, νά μιλήσει μέ λόγια παράφορης ὁμορφιάς γιά τή φτώχεια ὡς ἀλληλένδετη μέ τήν ἀνθρώπινη κατάσταση. Ποτέ, κανένας, οὔτε πρῖν οὔτε μετά, δέν ἔδωσε ποιητική ὑπόσταση λαϊκοῦ τραγουδιοῦ στά ἀφανῆ μὰ διαυγή αἰσθήματα πού κατακαίουν τήν καρδιά τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου (ἄς δοῦμε τά τραγούδια του)· καί

ε) Ὁ δηματισμός τοῦ στίχου του ἐναλλάσσει τό ρυθμό ἀπό τόν κοφτό καί στακάτο στόν πλατύ, περιγραφικό ἢ πεζομορφικό, ὥστε νά καλυφθεῖ ἀπόλυτα αὐτή ἡ φωνή πού δέν θέλει νά σωπάσει, διαδηλώνοντας ἀδιάκοπα τή συναλληλία τῆς, χωρίς τήν ὁποία ἡ μοναξιά εἶναι ἀφόρητη. Κι ὁμως πρέπει κανεῖς νά μιλάει, ιδιαίτερα ὅταν «ἐρχεται ἡ νύχτα καί εἶναι μονάχος / νά μιλάει πολύ —κι ἄς τόν λένε οἱ ἄλλοι / τρελό, οἱ ἄλλοι ποτέ δέν ξέρουν».

Θά μπορούσε λοιπόν κανεῖς, ἐκταμιέοντας παραδείγματα ἀπό τό κεφάλαιο «Ποίηση Τάσου Λειβαδίτη», νά δώσει τό χαρακτήρα, τό ἠθικό καί πνευματικό ἀνάστημα μιάς ὀλόκληρης ἐποχῆς καί νά ἀνακαλύψει τίς λυρικές ἀποχρώσεις, τά βαθιά, κάτω ἀπό τίς ἐπιχωματώσεις, ποιη-

τικά κοιτάσματα ἐκείνης τῆς περιόδου, νά φέρει στό φῶς τίς ἀγνωστες ἢ τίς ἀγνοημένες πτυχές μιάς ποίησης τρυφερῆς, συγκινητικῆς, πέρα γιά πέρα ἀνθρώπινης. Γιατί (δέν πειράζει, ἄς τό ἐπαναλάβουμε) θά πρέπει νά ξεπερασθεῖ ἡ προκατάληψη ὅτι ἡ ποίηση τῶν ποιητῶν ἐκείνης τῆς κατηγορίας (τό λέω μέ τή διπλή ἔννοια) ἀπλῶς δορυφοροῦσε γύρω ἀπό τίς ιδέες ἢ ἔστω ἀπό τό συλλογικό αἴτημα. Ἡ σαφῆς προσωπική αἴσθηση λ.χ. πού ἀντανάκλαται στήν ἐρωτική ἐκδοχή, στήν ἐρωτική ποίηση, εἶναι χαρακτηριστική. Μέσα στή γενική δυστυχία, μέσα σέ κείνη τήν πανεθνική ἀβεβαιότητα, οἱ ποιητές προσπαθοῦσαν νά κρατήσουν ζωντανή μιά μικρή, ἔστω, φλόγα ἐλπίδας, νά κάνουν τήν καρδιά τους ἄρτο καί νά τή μοιράσουν στόν κόσμο. «Ἐλάτε λοιπόν ὄλοι μαζί», λέει ὁ Λειβαδίτης στό ποίημα «Παραμονή Χριστουγέννων», «νά φυσήξουμε αὐτό τό μικρό καρβουνάκι, τώρα πού ἡ λάμπα μας ἔσθισε». Καί ὅταν δέν εἶχαν τόν καιρό οἱ νέοι, τότε, ποιητές ν' ἀγαπήσουν, ὅταν δέν εἶχαν τήν ἐλευθερία, δέν εἶχαν τό δικαίωμα ν' ἀναπτύξουν τόν ἐρωτά τους, εἶχαν ὅλη τή διάθεση, διέθεταν τό ξεχείλισμα ψυχῆς, νά νοιαστοῦν γιά τόν φίλο, τόν γείτονα, νά μιλήσουν γιά τό ἀγαπημένο τους πρόσωπο: «Μ' ἀγκαλιάζεις», λέει σέ ἕνα ἀπό τά πρῶτα του ποιήματα, σέ μίαν ἀπό τίς πρῶτες συνθέσεις του ὁ ποιητής, σ' «Αὐτό τό ἀστέρι εἶναι γιά ὄλους», «μ' ἀγκαλιάζεις, μά ἐγώ, πάνω ἀπ' τόν ὦμο σου, κοιτάζα τό δρόμο. Κι ὅταν θέλαμε νά μιλήσουμε, σπαίναμε ξαφνικά. Ἄφουγκραζόμαστε ἀπ' τό ἀνοιχτό παράθυρο, μακριά, τό θῆμα τῶν μελλοθανάτων».

Τό κύριο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς ποίησης, ἂν θέλουμε νά εἰσχωρήσουμε σ' αὐτή, εἶναι ὅτι καταλύει, γιά χάρη τῆς στενῆς συνάφειας μέ τόν συνάνθρωπο, τήν ιδιωτικότητα τοῦ χώρου. Καί στους ἐρωτικούς στίχους π.χ., πού καταξιώνει ἡ λυρική του στόφα, ὁ Λειβαδίτης ἐξομολογεῖται φλογερά τόν ἐρωτά του, διανοίγοντας τά ὄρια, ὥστε νά ἐνωθεῖ καί νά ἐναρμονισθεῖ μέ τόν κόσμο. Ὁ ἐρωτικός του λόγος ἐκτινάσσεται ὡς ἕνα θῆμα γιά τόν ἐρωτά τῆς ἀγάπης καί τῆς ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου, κόντρα σέ ὅ,τι τόν συνθλίβει.

Πιστεύω πῶς «Αὐτό τό ἀστέρι» εἶναι μιά σπουδαία λυρική σύνθεση, μιά μπαλάντα, πού πάει πολύ πῶς πέρα ἀπό τήν ἐποχή τῆς. Μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ μέ ἀξιώσεις στό σῶμα καί τῆς παλαιότερης καί τῆς νεότερης ἐρωτικῆς ποίησης. «Ἄ, θά 'θελα νά φιλήσω τά χέρια τοῦ πατέρα σου / τῆς μητέρας σου τά γόνατα πού σέ γέννησαν γιά μένα / νά φιλήσω ὅλες τίς καρτέκλες πού ἀκούμπησες, περνώντας, τό φόρεμά σου / νά κρύψω σάν φυλαχτό στόν κόρφο μου / ἕνα μικρό κομμάτι ἀπ' τό σεντόνι πού κοιμήθηκες...»

Εἶναι λοιπόν ἔτσι ἀβασάνιστα «στρατευμένοι», εἶναι ρητορικός, αὐτός ὁ ποιητής πού γράφει αὐτούς τούς στίχους; Νομίζω πῶς θά ἄξιζε τόν κόπο νά ἐξετασθεῖ, σ' αὐτή τήν περίπτωση, κάτω ἀπό ποιές συνθήκες γράφονταν αὐτοὶ οἱ στίχοι, σμιλευόταν αὐτή ἡ ἐρωτική ποίηση. Ἐπειδή ἔχει ἐπίμονα (ἀπό ὀρισμένους) καταβληθεῖ προσπάθεια νά χαρακτηριστεῖ μονοδιάστατα «πολιτική» αὐτή ἡ ποίηση (πολιτική, γιατί; ἀπό πότε ἡ ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο, ἡ ἀνθρωπιά, ἡ ἔγνοια γιά τή φιλία, γιά τή δικαιοσύνη, τήν εἰρήνη, ὁ ἐρωτάς, ἀπό πότε ἡ εὐαισθησία ἐνός ὑπεύθυνου ποιητή θεωρεῖται ὑπόθεση πού ἀφορᾷ κατ' ἀποκλειστικό-

τητα τήν πολιτική; Καί ἂν ὑπάρχει ὄντως —καί γιατί ὄχι— πολιτική διάσταση, αὐτή εἶναι καθαρά ἠθικῆς φύσεως. Δέν εἶναι κομματική, εἶναι ἰδεολογική καί ἡ ἰδεολογία ὑπερβαίνει τήν κομματική δεοντολογία, μέ ἄλλα λόγια ἡ ποίηση αὐτή εἶναι ὑπερκομματική, εἶναι ὑπερεθνική καί ὑπερραϊσθητική καί αὐτοδικαίως ἐντάσσεται στή διαχρονία τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου καί τοῦ ὡραίου, ἐπειδή λοιπόν ἀπό μερικούς ἔχει τόσο ἐπίμονα χαρακτηριθεῖ μονοσήμαντα καί μονοδιάστατα πολιτική (τόσο ὥστε κάποιοι νά ἐπιδιώξουν τόν ἀποχαρακτηρισμό τους, νά ἐπιχειρήσουν —ἔσπευσαν ἤδη— νά ἀποβάλουν ὡς ὄνειδος αὐτό πού θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ περηφάνεια τους), θά ἄξιζε τόν κόπο νά ἐξεταστοῦν ὅλες οἱ ἐκφάνσεις, νά φωτισθοῦν ὅλες οἱ ἀποχρώσεις, φανερές ἢ κρυφές, νά ἔρθει στό φῶς ἡ ἰδιαιτε-

ρότητα, ἡ ἀνθεκτικότητα, ἡ λειτουργικότητα ἀκόμα ἐκείνης τῆς ποίησης.

«Τότε», συνεχίζει ὁ ποιητής στό ἴδιο ποίημα, «σπάσαν τήν πόρτα μας Μαρία». Λίγο πιο πάνω ἔγραφε: «Σέ σκέπαζα ὕστερα μέ τό σεντόνι. / Τό παιδί μας θά 'θελα νά σοῦ μοιάζει ἐσένα...» Καί: «Τότε σπάσαν τήν πόρτα μας. Ἀκούμπησα τό χέρι μου στήν κοιλιά σου, ν' ἀποχαιρετήσω τό παιδί μας. Τό παιδί μας, Μαρία, θά πρέπει νά μοιάζει μέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους / πού δικαιώνουν τή ζωή».

Ἀπό τήν ἔξορία, λοιπόν, ἐρχόταν αὐτή ἡ ἐρωτική ποίηση, ἀπό τά βασανιστήρια ἐκπεμπόταν αὐτή ἡ ἀγάπη, ἀπό τά σκοτάδια καί τή θύελλα ἐνός τρομεροῦ διχασμοῦ, ἀδελφοκτόνου, ἐκπορευόταν αὐτό τό ἀστέρι, πού εἶναι ἀκόμα, νομίζω, γιά ὅλους, εἶναι γιά ὅλους μας.

ΚΑΒΑΦΗ ΑΦΗ ΚΑΙ ΔΕΟΣ

Ἡ φαρμακεῖον ἄλγους καί νάρκης διημερεῦον
τοῦ Γιάννη Κουβαρά

Ο Καβάφης πέθανε ἀκριβῶς τήν ἡμέρα τῶν γενεθλίων του. Δηλαδή Ποτέ. Ὁ κύκλος Ἄρρηκτος. Ἐκομήθη ἐν μηνί (29η) Ἀπριλίου, ἐν μέσῳ ἰασημιῶν ἰαμβικῶν, ἀμεθύτων, ρόδων καί λοιπῶν εὐωδιῶν. Ὡς Ἄδωνις ἢ Χριστός. Ἐν μέρει ἐθνικός, ἐν μέρει Χριστιανός («Δέν εἶμαι Χριστιανός, ἀλλά λυπούμαι πού δέν εἶμαι» — ἐννοεῖται μέ κεφαλαῖο Χ). Ἐφυγε τήν ἀγαπημένη του ὥρα, 2 μεταμεσονύχτια, μέ τόν ἀόρατο θίασο τοῦ Ἀντωνίου, ἐν μέσῳ ἐξαίστων μουσικῶν. Στήν πόλη πού τῆς εἶχε ὀλοκληρωτικά δοθεῖ. Ἐξουθενωμένος ὀλοκληρωτικά, ἀπό τῆς Τέχνης τῆ δούλει. Φειδίας τοῦ λόγου Αὐτός. Λάξευσε ποίηση σέ πέτρα, ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα στό γρανίτη τοῦ χρόνου.

Ἐφυγε, ἐννοεῖται, ἡ ψυχή του, γιατί τό σῶμα του πρόφθασε νά τό μεταμοσχεύσει στάγδην — «μέχρι τρυγός» — στό ἄλλο σῶμα τῶν 154 ποιημάτων του (ἀπόσταγμα κατά τίς συνταγές Ἑλληνοσύρων μάγων). Ὅσο γιά τόν ἴσκιό του, πλανᾶται στά στενά σοκάκια τῆς ἀκόλαστης ἀγαπημένης του πόλης, πού τά μπαλκόνια τῆς «ἀγκαλιάζονται τό ἕνα μέ τ' ἄλλο». Ἀξεδίψαστος ἀτακουστής τῶν ψιθύρων τῆς ἀγορᾶς, χωνεύει στεναγμούς, ἀνεπαίσθητους θορύβους, στήν ἀχανή ἐπικράτεια τῆς νυχτιάς... Ὅσο γιά τό πνεῦμα του (πού νομοθέτησε, ὑπέβαλε, καινοτόμησε — κυρίως ρυμοτόμησε): Στή θέση τοῦ χαμένου Φάρου τῆς Ἀλεξάνδρειας, καίει τά βράδια ἡ φλόγα του, σινιάλο πρός πάντα ναυτιλόμενον, πρός Ἰθάκη καί μή. Ἐπίσης, ἀπέναντι ἀπό τό Σεράπειον ὑψώνονται τώρα ἀόρατα τά Τείχη τοῦ «Νέον Καβάφειον» (κάτι σάν λέσχη φίλων ἢ ἰδαλιμάτων του. Κάποιοι τό λένε καί 80 θαῦμα τῆς Ἀλεξάνδρειας). Μετακόμισε (ξενοίκιασε, ἐννοεῖται) τό σπίτι τῆς Λεψιοῦς 10, πού κατοικοῦσε χρόνια, ἀνάμεσα ἡδονῆς καί ὀδύνης. (Ἀριστερά του οἶκος ἀνοχῆς, δεξιόθεν τό νοσοκομεῖο, κι ἀπέναντι ἡ ἐκκλησία πού συγχωρεῖ.) «Πού θά μποροῦσα νά ζήσω καλύτερα; Κάτω ἀπό μένα, ὁ οἶκος ἀνοχῆς πού θεραπεύει τίς ἀνάγκες τῆς σάρκας. Κι ἐκεῖ εἶναι ἡ ἐκκλησία πού συγχωροῦνται οἱ ἁμαρτίες καί παρακάτω τό νοσοκομεῖο πού πεθαίνουμε».

Ἐξόριστος «Ἄρχοντας τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου». Ἰδεατός βασιλεὺς τῆς Ἀλεξάνδρειας μέ πλῆθος πιστῶν αὐλικῶν ἀλλά καί αὐλοκολάκων. Βασιλεὺς καί στρατιώτης πιστός, νέος καταταχθεὶς στό Σύνταγμα τῆς Ἠδονῆς καί μηδέποτε ἀποστρατευθεὶς. Ἀνδρεῖος τῆς ἡδονῆς, ἦπε ἀπό τά δυνατά ποτά. Αἰρετικά ἐρωτικῶς, παντρεύτηκε τῆ δικῆ του Ρωξάνη διά βίου. Τήν ἔγimme ἐξακολουθητικά. Ἔτεκε μετ' αὐτῆς 154 νόμιμα καί ἄλλα 109(;) νόθα (ἄλλα μέ μουσικά ἑλληνικά, εὐρωστα, ἀρτιμελῆ. Ζήτημα ἂν 2-3 ἔχουν πλατυποδίαν ἐλαφράν). Τά δεύτερα τά ἀνεγνώρισε ἐξ ὀνόματός(;) του ὁ Σαββίδης, πάντες δέ τά υἱοθέτησαν ὡς γνωστόν.

Τεχνούργησε τήν περιπέτεια τοῦ σώματος, ἔγραψε τήν ἱστορία τοῦ ἀνομοῦ πάθους του, ἔκανε πάθος του τήν

ἱστορία (τίς ἀποσιωπημένες τῆς πτυχῆς ἢ τίς ἀποτυχίες τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς). Μέγας σκηνοθέτης τῆς Ἱστορίας. Πέρασε στίς χρυσές σελίδες τῆς ἂν κι ὁ μεγαλύτερος πλαστογράφος τῆς. Ξεχασμένες ἐπικρατεῖες τῆς τίς ξεχέρωσε, τίς ἀποχαρκτήρισε, πολιτογράφοντας τες σέ ἀτόφια ποίηση. Μεταμόρφωσε τή σάρκα σέ λόγο, δίνοντας ὑπόσταση στίς φαντασιώσεις. Πέρασε στήν ἀφθαρσία ἐλληνοιστικούς ἐφήβους, ἄλκιμους κούρους, μέ τήν αὐρα τῆς ἀθανασίας στούς βοστρύχους. Τούς πολιτογράφησε στήν πόλιν τῶν ἰδεῶν νά λιγοστεύουν τήν «πλήθουσαν» μοναξιά: Ἀριστόβουλος, Μυρτίας, Κριναγόρας (τῶν κρίνων καί ἰασημιῶν ἀγόρι). Εὐπνησε τοῦ σώματος τῆ μνήμη, ἄξιος ἐπίγονος καί συνεχιστής τοῦ ἐλληνοισμοῦ «τοῦ λευκοῦ μαρμάρου» (μέ τῆ σμίλη τῆς γραφίδος του). Ἐφευρέτης, αἰχηρᾶ μεταίχμιακός, τοῦ χρόνου ναρκωτής, θεραπευτικός. Φορεὺς φυλετικῆς μνήμης (φορεὺς τῆς φήμης ἐν λόγῳ ἑλληνικῶ) ἐπῆγεν τήν ἐλληνικὴν λαλιά/ὄς μέσα στήν Βακτριανή. Δραματικός, διαλεκτικός, ἡδονιστής καί ἀσκητικός, σημάτορας ὀπτασιῶν. Ὑπῆρξεν ἔτι τό ἄριστον ἐκεῖνο, ἐλληνικός (ὄχι Ἑλλην ἢ ἐλληνίζων), ιδιότητα δέν ἔχει ἡ ἀνθρωπότης τιμωτέραν. Μέγας διαφθορεὺς τοῦ παλιοῦ γούστου, διακορευτής του γιά νά τό ἀναπαρθενεύσει καί ν' ἀποδείξει τί κούφια λόγια ἦσαν τόσες χάρτινες βασιλεῖες. Τώρα οἱ νέοι μέ τῆ δικῆ του ἔκφρασι τοῦ ὠραίου συγγινούνται. Ποιητῆς ὑπερμοντέρνος, «τῶν μελλουσῶν γενεῶν». Δίχασε, χλευάστηκε, λατρεύτηκε.

Ὁ Καβάφης ἐναντιοδρόμησε στήν τρεχάμενη ἠθική. Κινήθη σύμφωνα μέ τήν ἐσωτερικὴ του ἀλήθεια. Πάντα ἐντεῦθεν τῆς ποιητικῆς ἠθικῆς κι ἐκεῖθεν τῆς συμβατικῆς. Ἐξῶ ἀπό τῆ συνάφεια τῶν πολλῶν καί τοῦ σιναφιῶ. Ἐκήρυξε σεισάχεια ἐνοχῶν, δίδαξε νά τολμᾶμε νά εἶμαστε ἐμεῖς, ὁ ἑαυτός μας. Συναγόρησε ὑπὲρ τῆς ἐμπειρίας, μακραινώντας τό δρόμο τοῦ ταξιδιοῦ, μᾶς προφύλαξε ἀπό τήν αὐταπάτη τῆς ἀπογοήτευσης (Ἰθάκη). Μᾶς μῆσε στό παιχνίδι τῶν φωτοσκιάσεων, τῆς ἀοριστίας τῶν ὑπαινιγμῶν. Μᾶς γύμασε στήν αἰσθητικὴ τῆς αἰώρωσης. Μᾶς «ἀπέλιπεν» μάθημα θάρρους κι ἐτοιμότητας, μᾶς χάρισε ἐμβλήματα, τό μέγιστον μάθημα ἀξιοπρέπειας (Ὅσο μπορεῖς), τό διανοητικό ρίγος τῆς ποιήσεώς του. Μᾶς ἀνοίξε παράθυρα στό φῶς, σέ μιά νέα εὐαισθησία, κομίζοντας ἐπιθυμίες καί αἰσθήσεις εἰς τήν τέχνην.

Ὁ Ἀλεξανδρινός εἶναι πανεπιστήμιο ὑποχρεωτικό, γιά πάντα μαθητευόμενον ἀλχημιστῆ τοῦ λόγου. Εἶναι κριτήριο. Ἄν καί σκόνταψε στό πρῶτο σκαλί (τά πρῶτα του ποιήματα δέν προοιωνίζονταν τά μελλούμενα), ἔφρασε στόν κολοφῶνα τῆς Ποίησεως (ἕνα του μάθημα ἀκόμη).

Καί φυσικά γρά-φουμε γιά ν' ἀγαπηθοῦμε. Κι ὁ Καβάφης (μέ τῆ βασιλίδα τῶν αἰσθήσεων ἐνδιάθετη) πολὺ ἠγαπήθη καί ποσῶς.

29 Ἀπριλίου 1999

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Έποχικά, Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 200.

Όταν κάποιος ποιητής επισκέπτεται έναν εκδοτικό οίκο για να υποβάλει τα ποιήματά του, θά πρέπει να έχει ήδη ένα έργο πίσω του, έστω και εκδοθέν «ιδίους αναλώμασι», και ένα κάποιο «όνομα», τά όποια λειτουργούν ως απαραίτητα διαπιστευτήρια, αφού είναι γνωστό πώς ή ποίηση «δέν πουλάει». Αντίθετα, πουλάει ή πεζογραφία και φαντάζομαι πώς όταν κάποιος επίδοξος πεζογράφος κτυπά την πόρτα ενός εκδοτικού οίκου, πράγμα πού συμβαίνει αρκετά συχνά τά τελευταία χρόνια, ό εκδότης ή ό υπεύθυνος περί αυτά θά τόν υποβάλει άτύπως σέ κάποια τέστ, συνήθως άκαριαία, ώστε να διαμορφώσει μιά πρώτη εικόνα για τόν πιθανό συνεργάτη του. Προτείνω λοιπόν τό διβλίό τής Μάρης Θεοδοσοπούλου ως τήν πλέον κατάλληλη «έξεταστέα ύλη», ώστε ή ερώτηση «τί άκριδώς γράφετε;» να είναι συγκεκριμένη και ή απάντηση διαφωτιστική. Σέ περίπτωση δέ πού αυτή ή πρόταση υίοθηθεί, είμαι σίγουρος πώς θά μειωθεί ό όγκος τών υποβαλλόμενων προς έκδοση μυθιστορημάτων και διηγημάτων, ίσως δέ βελτιωθεί και ή ποιότητα όσων κρίνονται άξια προς τότο... Μέ άλλα λόγια, θεωρώ τό διβλίό απαραίτητο για κάποιον πού αποφασίζει να εκδώσει τά γραφόμενά του, γιατί παρουσιάζονται βασικές τάσεις τής σύγχρονης πεζογραφίας μας, αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις συγγραφέων και διβλίων, χαρακτηριστικά τής γλώσσας και τής τεχνικής τους, μέ τρόπο αναλυτικό, βατό και, όπου χρειάζεται, διακριτικά διδακτικό. Ένας επίδοξος πεζογράφος πολλά θά είχε να κερδίσει διαβάζοντάς το και άκόμα περισσότερο θά μπορούσε να άποφύγει. Άλλά και ένας υπεύθυνος εκδοτικού οίκου άρκετά θά είχε να σκεφθεί σχετικά μέ διβλία για τά όποια έχει τήν εϋθύνη.

Τά *Έποχικά* περιλαμβάνουν τριάντα έννέα κείμενα δημοσιευμένα κατά τήν τελευταία δεκαετία στην εφημερίδα *Η Έποχή*, τέσσερα από τό περιοδικό *Άντί* και ένα από τήν εφημερίδα *Τό Βήμα*, μέ τήν όποία προσφάτως άρχισε να συνεργάζεται. Παρουσιάζονται τριάντα έξι συγγραφείς πού, μέ μιά εξαίρεση, έξέδωσαν τό πρώτο τους πεζό κατά τίς δυό τελευταίες δεκαετίες. Άν ή «έν θερωμώ» κριτική άποτελεί τή ματιά τής έποχής για κάθε εκδιδόμενο διβλίό, αυτό δέν ισχύει για όλες άνεξαίρετως τίς διβλιοκριτικές, μέ προεξάρχουσα τήν προχειρότητα. Αντίθετα, ή Θεοδοσοπούλου, παρ' ότι πολυγραφότατη, έχει κατακτήσει ένα σάνταρ ποιότητας, τά δέ κείμενά της δρίθουν συγκεκριμένων παρατηρήσεων, πού όντως συνιστούν κριτικό τεκμήριο τής «έποχής». Άν μάλιστα κάποτε θελήσει να συνθέσει αυτές τίς παρατηρήσεις, άνάγοντάς τες σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, νομίζω πώς θά καλύψει ένα σημαντικό κενό. Τό «ύλικό», πάντως, είναι έτοιμο.

Μά όσο και άν τά *Έποχικά* μπορούν να άποτελέσουν έναν σίγουρο οδηγό πολλαπλής χρήσης, σέ ό,τι άφορā τήν πρόσφατη πεζογραφική μας παραγωγή, μέσα στο διβλίό ύπάρχει ένα επαρκές δείγμα τής κριτικού Μάρης Θεοδοσοπούλου πού, μέ υπερδεκαετή διαδρομή, τήν περισσότερη μέ έβδομαδιαία παρουσία, κάποτε και δίσ τής έβδομάδος, κατά προτίμηση επί τής πεζογραφίας, έχει διαμορφώσει ένα δικό της στίγμα, σαφές, διακριτό και πολύ ενδιαφέρον, άποτελώντας πιά ένα από τά σημαντικότερα σημεία αναφοράς στο χώρο τής κριτικής λογοτεχνικού διβλίου και, κατά τή γνώμη μου, τήν έγκυρότερη ματιά για τήν πεζογραφία.

Η κριτική τής νεοελληνικής λογοτεχνίας προϋποθέτει όντως χαμηλούς τόνους; Η Θεοδοσοπούλου σπεύδει, στην πρώτη παράγραφο του προλογικού της σημειώματος, να θέσει και να απαντήσει θετικά τό ερώτημα, χαρακτηρίζοντας, έτσι, ή ίδια τό είδος τής κριτικής πού άσκει. Οί χαμηλοί τόνοι άποτελούν σταθερή προσηλωσή της, σχεδόν άγχωτική, εις βάρος άκόμα και τής ροής τών κειμένων της, πού κάποιες φορές ενδίδουν στην περιγραφικότητα, ή όποία χρησιμοποιείται ως ή ασφαλέστερη δίοδος για τήν έκτόνωση τής κυοφορούμενης έντασης ή για τήν εξαντλητική τεκμηρίωση κάθε κρίσης.

«Ποιός θυμάται σήμερα τήν Άλεξάνδρα Άλαφούζου;», άναρωτιόταν σέ πρό διετίας κείμενό της ή Μάρη Θεοδοσοπούλου. Τό αντίπροτύπο της, λοιπόν; Η κριτικός τών *Νέων Πρωτοπόρων* υπήρξε εισηγητής στά καθ' ήμάς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, άπολύτως δογματική, άκόμα και μέ τά τότε δεδομένα, άσφαλές δείγμα σήμερα, για τούς γραμματολόγους του Μεσοπολέμου, τής «άριστερης κριτικής τής λογοτεχνίας». Έδώ και τό βασικότερο ερώτημα πού άναδεικνύεται από τά κείμενα τής Θεοδοσοπούλου: Άφού επί πολλά έτη είναι ή κριτικός λογοτεχνίας τής εφημερίδας *Η Έποχή*, τά κείμενά της άναπνέουν μέσα στο ιδεολογικό και έν γένει περιβάλλον του συγκεκριμένου χώρου ή έστω του ευρύτερου τής άναγνωστικής Άριστεράς; Νομίζω πώς ναί, άν και θά έπρεπε να τεθεί και τό άμέσως επόμενο ερώτημα: Θά μπορούσαν αυτά τά κείμενα να έχουν δημοσιευτεί, ίσως και όλα, στην εφημερίδα *Τό Βήμα* ή τήν *Έλευθεροτυπία*; Και πάλι νομίζω πώς ναί, και μάλιστα οι πρόσφατες διβλιοκρισίες της στο *Βήμα* είναι από τίς καλύτερες του δεκαεξασέλιδου τής εφημερίδας. Άπό άλλη έφετηρία: όπωσδήποτε τά κείμενα τής Θεοδοσοπούλου στην *Έποχή* δέν προβάλλουν κάποια άριστερά διαπιστευτήρια, αντίθετα, παρ' ότι δημοσιευμένα σέ δεδομένη άριστερή εφημερίδα, άρκοϋνται στο να συνθέτουν μιά νηφάλια και σοβαρή ματιά, μέ πρωταρχικό της μέλημα τό να μπορεί να κρατιέται μακριά από τά πυροτεχνήματα τής άγοράς. Άς προσπαθήσω να γίνω πιά συγκεκριμένος, έστω και μέσω παρακαμπτηρίων: ό μελλοντικός γραμματολόγος σίγουρα θά βρει συνάφειες άνάμεσα στα συμβαίνοντα στην Άριστερά και στα κείμενα τής Μάρης

Θεοδοσοπούλου, αλλά θά πρέπει νά κοιπάσει πολύ γιά νά τίς εκμαιεύσει, ενώ αντίθετα ό ιστορικός τής 'Αριστεράς, εϋθύς άμέσως, θά εκπλαγεί άπό τήν ποιότητα τής σελίδας βιβλίου τής μικρής αύτης εφημερίδας.

Κώστας Βούλγαρης

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Πρόδρομος Μάρκογλου, 'Ο χώρος τής 'Ιωάννας και ό χρόνος του 'Ιωάννη, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1998, σελ. 70.

Γιάννης Τσίγκρας, 'Οι τερματοφύλακες τών πάρκων, διηγήματα, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1999, σελ. 122.

Εϋρουδίκη Περικλέους - Παπαδοπούλου, 'Ανακάλημαν - Τά ποιητάρικα, ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1999, σελ. 119.

'Ηλίας Κουτσούκος, Γιά τούς φίλους του Παρατηρητή που κρατάνε σημειώσεις, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 39.

Alba Céspedes, Κανείς δέν γυρίζει πίσω, μυθιστόρημα, μτφρ. Ροζαλίνα Δάσκου, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 285.

Geva Caban, Μιά βαθιά σιωπή, μυθιστόρημα, μτφρ. Εύη Κάιλα, έκδ. Βασιλείου, 'Αθήνα 1999, σελ. 171.

Anne Bragance, 'Ανίδας, ό μικρός 'Ιγκας, μυθιστόρημα, μτφρ. Παυλίνα Μπαλουξή, έκδ. Βασιλείου, 'Αθήνα 1999, σελ. 180.

Γιώργος Μανουσάκης, 'Ενα κρανίο καρφωμένο στό κιγκλίδωμα, πεζά κείμενα, 'Οι εκδόσεις τών φίλων, 'Αθήνα 1999, σελ. 76.

Παναγιώτης Κουβελάκης, 'Ο Γιοϋκος, νουβέλα, έκδ. Δημοουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 95.

Παναγιώτα Κουβελάκη, Σατιρικά και άλλα, ποίηση, έκδ. Δημοουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 47.

• ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΙΗΤΙΚΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Θ.-Σ. Παυλίδου, Ρούντιγκερ Μπόλες (έπιμ.), Μήν άπαλείψεις ποτέ τά έχη... 'Ο ρόλος τών γυναικών στη γερμανική και ελληνική αντίσταση ενάντια στόν έθνικοσοσιαλισμό και τή γερμανική κατοχή, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 177.

'Ολύμπιος Δαφέρμος, Φοιτητές και δικτατορία, έκδ. Γαβρηλίδης, 'Αθήνα 1999, σελ. 410.

'Αννίτα Πρασσά, 'Ο φιλελλητισμός και ή επανάσταση του 1821, έκδ. Δημοουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 45.

'Αννίτα Πρασσά, 'Ιωάννης Καποδίστριας. 'Ο άναγεννώμενος Φοίνιξ (1776-1831), έκδ. Δωδώνη, 'Αθήνα - Γιάννινα 1998, σελ. 214.

Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, 'Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση (κοινότητα δίον - κράτος - πολιτική), έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 123.

• ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ - ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΑ

Θανάσης Παπαζαρχής, Μουσική μάθηση και εκπαίδευση, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 266

Κωνσταντίνος Τέλιος, 'Η σιωπή στην εκπαίδευση, Ρέθυμνο 1999, σελ. 26.

Δημήτρης Π. Κρέμος, Γλωσσολογικά, 'Αθήνα 1999, σελ. 203.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

Καίτη 'Αρώνη - Τσίχλη, Τό σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί άγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 365.

Κώστας Σαχινίδης, Παραδοσιακός χορός και λαϊκή δημιουργία, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 154.

Τέσσα Δουλκέρη, 'Ελληνική Τηλεόραση, έξωτερική έρευνα, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 167.

Γιώργος Κ. Σταυράκης, Στά δήματα του 'Οδυσσέα. Κοινωνιολογική και ιστορική άναδρομή γιά τήν ελληνική μετανάστευση. 'Αμερική - Αύστραλία, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 308.

τα μικρά βιβλιοπωλεία

Μαυρομικάλη 18, Αθήνα 10680
τηλ. 3636 514

Μπορεί
να μη βρείτε
τα βιβλία που ζητάτε,
θα βρείτε όμως
βιβλία
που πιθανόν να θέλετε
και δεν το ξέρετε

ΠΟΙΗΣΗ, ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ,
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ,
ΚΑΙ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ,
ΚΕΙΜΕΝΑ, ΠΡΟΣΠΕΡΟΣ